

SAYI
78

ISSN: 1015-1826
E-ISSN: 2980-1419

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH - COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

**TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2025**

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TAD)

CİLT: XLIV

Sayı:78

ANKARA-MART/2025

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2025

Cilt: XLIV

Sayı: 78

ANKARA – 2025 MART

Yayının Adı / Publication Name

Tarih Araştırmaları Dergisi / The Journal of Historical Studies
Cilt / Volume: XLIV - Sayı / Issue 78
Yıl / Year: 2025 (Mart / March)

Yayın Sahibi / Owner

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı
Ankara University Faculty of Languages and History-Geography

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ
Dr. Öğr. Üyesi Türkan Banu GÜLER

Almanca Dil Editörü / German Language Editor

Doç. Dr. Betül YALÇINKAYA AKÇİT

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Lemi ATALAY

Yayın Türü / Publication Type

Yayın Süreli / Periodical

ISSN: 1015-1826 / E-ISSN: 2980-1419

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü tarafından yılda iki sayı (Mart-Eylül) yayımlanan hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçe, İngilizce ve Almanca'dır. Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur. The Journal of Historical Studies is a peer-reviewed, binannual journal (March-September) published by Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of History. The publication languages of the journal are Turkish, English and German. Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Dizinler / Indexing & Abstracting

Modern Language Association (MLA)

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü,
Atatürk Bulvarı No: 45 06100 Sıhhiye / Ankara-Türkiye
Telefon / Phone: +90 (312) 310 32 80
E-mail: dtctarih@humanity.ankara.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari>

Yayıncı / Publisher

Ankara Üniversitesi Yayınevi /Ankara University Press
Ankara Üniversitesi Tandoğan Kampüsü, Uluslararası Merkez Binası, Emniyet Mahallesi 06100
Yenimahalle /Ankara / Türkiye
Telefon / Phone: +90 (312) 212 60 40

ANKARA – MART 2025

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Cenk REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat KARAER (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit EKİN (Sakarya Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri / Issue Referees Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Dr. Eyyub ŞİMŞEK (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BUDAK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer SUBAŞI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenay ÖZDEMİR GÜMÜŞ (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit EKİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülay YILMAZ DİKO (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüsne Hilal ŞAHİN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin MENEKŞE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TURAL (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Nursel ASLANTÜRK (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem BAŞARIR (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem GENÇ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Seçil ÖZDEMİR (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Selim Serkan ÜTKEN (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Özden MERCAN (Hacettepe Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Erhan ATEŞ (Pamukkale Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Sait Emre ÇİFTÇİ (Bitlis Eren Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, Eski Türklerde Ateş Kültürü ve Sosyolojik Gerçekler
Fire Culture and Sociological Facts in the Ancient Turks.....1
- SEÇKİN, Abdurrahman, Gürcü Kaynaklarının Işığında Orta Çağ Gürcistan’ında Askerî Teşkilat ve Savaş Teçhizatı
Military Organization and War Equipment in Medieval Georgia in the Light of Georgian Sources.....15
- ÇELİK, Bülent, Osmanlı Devleti’nde Yeniçerilerin Tekaüdlüğüne Dair Bazı Bilgiler
Some Information about the Retirement of Janissaries in the Ottoman Empire.....41
- ÖZÇELİK, Emirhan, Bir Eyalet Soygunu: Diyarbekir Mal Defterdarı Mahmud Efendi’nin Vukuatları (1595-1596)
A Province Robbery: The Crimes of Mahmud Efendi, the Financial Director of Diyarbekir (1595-1596).....59
- SAYDAM, Abdullah, Tanzimat Döneminde Rüşvet Suçlarının Kovuşturulması: Vali Giritlizade Mehmed Paşa Davası
Prosecution of Bribery Offences in the Tanzimat Period: The Case of Governor Giritlizade Mehmed Paşa.....83
- SARAÇOĞLU, Eslem, Millî Mücadele Sonrası Gençlik: 1933-1940 Yıllıklarından Sosyo-Kültürel Bir Okuma
Youth after the National Struggle: A Socio-Cultural Reading of 1933-1940 Yearbooks.....109

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

ÇELEBİ, Ayşenur, Feyza Uzunoğlu, Orta Çağ Avrupası'nda Katolik-Katar Çatışması; Otorite, Savaş ve Engizisyon, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, 240 sayfa, ISBN: 978-625-396-081-0.....139

FIRAT, Mehmet, Sam Ottewill-Soulsby, The Emperor and the Elephant: Christians and Muslims in the Age of Charlemagne, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2023, xx + 363 sayfa, ISBN: 978-0-691-22796-2.....145

KANAT, Sedat, Iain Michael Chambers, Göç, Kültür, Kimlik, 3. Baskı, (çev. İ. Türkmen & M. Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, 208 sayfa, ISBN: 978-975-539-339-1.....151

ESKİ TÜRKLERDE ATEŞ KÜLTÜRÜ VE SOSYOLOJİK GERÇEKLER

FIRE CULTURE AND SOCIOLOGICAL FACTS IN THE ANCIENT TURKS

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 29 Ocak 2025
Kabul: 21 Mart 2025

Article Info

Received: January 29, 2025
Accepted: March 21, 2025

Öz

Türk kültürü ve tarihinde ateşle alâkalı inanışların temeli çok eski devirlere kadar gitmektedir. Buna bağlı olarak Kök Türklerden haber veren Çin kaynaklarında ateşi bulan kişinin unvanının da Türk diye anılması ilgi çeken bir konudur. Ayrıca günümüzde Sibiryâ'da yaşayan Türklerin inancına göre, ilk insanlar meyve ve otlâ beslendikleri için ateş lazım değildi. Isınmak ve etin bir gıda olarak tüketilmeye başlanmasıyla birlikte ateşe ihtiyaç duyulunca Tanrı (Ülgen) gökten biri ak, biri kara iki taş indirdi. İnsanlar kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Dolayısı ile Tanrı'nın insanlara bahşettiği ateşi kutlu sayan Türklerin itikadına göre ateş her şeyi temizler, kötü ruhları kovar ve bu yüzden de hemen hemen onların hayatında ateş bir şekilde yer alır. Netice itibarıyla ateş konusundaki inanışlar Türklerin sosyal hayatlarının bir ihtiyacından doğmuştur. Eskiden tıbbın ilerlemediği çağlarda, birtakım bulaşıcı ve mikrobik hastalıkların tedavisinde ateşten faydalandığını hepimiz bilmekteyiz ki, kaynaklarda anlatılanlar ve günümüzde tatbik edilen bazı geleneksel uygulamaların temelinde bu yatıyor. Buna bağlı olarak Türklerde ateş ve ocağın kütuluğu birbirinden ayrılmaz. O yüzden bütün Türkler ocağın sönmesini ailenin ya da soyun kuruması olarak görürlerdi. Türk düşüncesinde aileleri akşamları etrafında birleştiren ve ısıtan, üzerinde yemeklerini pişirip, aynı kaptan karınlarını doyuran ateşin sönmesi ölüme işarettir. Güney Sibiryâ yani Altay, Tuva, Hakas Türkleri her şeye küfretseler de ateşe hakarete bulunmazlar. Bütün Türklerce ateşi su ile söndürmek, tükürmek, işemek, ateşle oynamak, üstünden atlamak kesinlikle yasaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Eski Türk İnancı, Ateş, Ateşle Tedavi, Türklerde Ateş Kültürü

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi; Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi; Tarih Bölümü; Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı; sgomec@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0003-4606-9006. Ankara-Türkiye.

Abstract

The basis of fire-related beliefs in Turkish culture and history goes back to ancient times. Accordingly, it is an interesting issue that the title of the person who discovered fire is referred to as Turk in Chinese sources reporting from the Kok Turks. In addition, according to the belief of the Turks living in Siberia today, fire was not necessary because the first people ate fruits and herbs. When fire was needed for warmth and meat began to be consumed as food, God (Ulgen) sent down two stones from the sky, one white and one black. People burned dry grass by rubbing these stones together. Turks, who consider fire as a thing that God gave to people to be sacred, believe that it cleans everything and expels evil spirits. Therefore, fire is almost always present in their lives in some way. As a result, beliefs about fire arose from a need of the social life of the Turks. We know that in the past, when medicine was not advanced, fire was used in the treatment of some infectious and microbial diseases. This lies at the basis of what is described in the sources and some traditional practices practiced today. Accordingly, the holiness of fire and hearth are inseparable among Turks. In Turkish thought, the extinguishing of the fire that unites and warms families around it in the evenings, on which they cook their meals and feeds them from the same pot, is a sign of death. Although the Turks of Southern Siberia, that is Altai, Tuva, Khakas-swear at everything, they do not insult fire. It is strictly forbidden for all Turks to extinguish fire with water, spit on it, urinate on it, play with it, or jump over it.

Keywords: *Turkish Culture, Ancient Turkish Belief, Fire, Cure with Fire, Fire Culture in Turks*

İnsanlar yaradılış itibarıyla kendilerinden güçlü ve ulaşılmaza karşı her zaman bir hayranlık duymuştur. Buna binaen ilk çağ toplumları bazen çevrelerinde yer alan göle, dağa, ırmağa, bazen fiziki bir hadise olan gökten inen yağmura, çakan şimşeğe, düşen yıldırıma, sonra güneşe, aya, yıldızlara karşı saygı göstermişle bazen de Tanrı tarafından gönderilen dinlerin yozlaşması suretiyle bunlara tapmışlardır. Bu noktada Türklerin eski dini inanışları üzerine araştırma yapanların bir kısmı konuyu yeterince incelemeyen ve bunların altında yatan sosyolojik gerçeklere bakmadan, Türklerin ateşle alâkalı gelenekleri hususunda yanlış yorumlara gitmektedirler. Onları buna sevk eden en önemli sebep, bugünkü Sibirya Türk halklarının itikatlarıyla, eski Türk inanç sistemini karıştırmalarıdır.

Zamanımızda semavi din anlayışlarına ters ve tartışmalı bir terim olan “kült” kavramı ile ilişkilendirilen ateşe gösterilen saygı durumunun Türklerde bambaşka olduğunu söyleyebiliriz. İşte biz bu çalışmada öncelikle tarihi kaynaklar ve bugünkü uygulamalarda geçen şekliyle Türklerdeki ateşle alâkalı gelenekleri ele alacağız.

Türk kültürü ve tarihinde ateşle alâkalı inanışların temeli çok eski devirlere kadar gitmektedir. Buna binaen Kök Türkleri anlatan Çin yıllıklarına baktığımızda ateşi bulan kişinin unvanının da Türk diye yazılması ilgi çeken bir husustur. Bu hikâyenin içerisine birtakım abartılmış mitolojik unsurlar girmesine rağmen, gerçek olan ateşin işlevi, soyun ve baba ocağının sürekliliğinin bir işareti olmasıdır. Söz konusu destan özetle şöyledir:

Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Orkun Havzası'ndan¹ çıkmışlardır. Onların kabilesinin başkanına A-pang-pu (Apa Bangu/Halkına Bağlı) deniyordu. Bu beyin onyeddi kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan dünyaya gelmişti. Ayrıca bütün kardeşlerinin yaradılışları biraz zayıf olduğu için, devletleri düşmanlarınca hızlı bir şekilde yıkıldı. Olağanüstü bir güç ve özelliklere sahip İçik İni Kutlug'un yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yetenekleri bulunuyordu. Onun iki evdeşi vardı.

Bu kadınlardan birisi dört² çocuk dünyaya getirdi. Onlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi Mogolistan'ın kuzey-batı taraflarındaki A-fu ile Kem nehirleri arasını kendisine yurt tuttu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü oğul da yine Yenisey'in (Enesey/Anaçay) kıyılarında³ yerleşti. Dördüncü oğul ise Sayan Dağlarının batı taraflarında⁴ yaşıyordu ve onların da en büyüğüdü. Bu bölgede, dağılan eski devletin önderi Apa Bangu'nun bir ailesi ikamet ediyordu. Bunlar soğuk yüzünden çok ıstırap çekmekteydiler. Bu dört çocuğun en büyüğü orada ateşi keşfederek, kardeşlerini ısıtarak besledi. Bu suretle aile ölümden kurtulunca, diğer üç kardeş anlaşarak yaşıca en büyüklerini kendilerine han seçtiler. Ona "Türk"

¹ Ana kaynakta Sou ülkesi diye geçen yer Hsien-pi yurdu ile birleştirmektedir ki (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II. Buch, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958, s. 489), bize göre burası Orkun Havzasıdır.

² Türk düşüncesinde dünya, dört ana ve dört ara yön ile bir de merkez olmak üzere dokuz parçalı bir yapı şeklinde idi ve Türk hakanının yaşadığı başkent ile onun içindeki kaganlık sarayı (ordu-örgin) dünyanın kalbi ve merkezi sayılıyordu. İşte yukarıdaki destanda geçen bu dört çocuk herhalde yine Oguz Kagan'ın dört atası gibi dünya hâkimiyeti ile alâkalıdır. Bu durum anonim bir Çingiz-nâme'de, yönler karıştırılmış olsa da Dīb Yabgu'nun dört oğlundan Kara Han'ın kuzeyi, Or Han'ın batıyı, Kür Han'ın doğuyu, Küz Han'ın da herhalde güneyi yönettiğine dair bir atıfla vurgulanmaktadır. Bk. Mustafa Kaçalın, *Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 63; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yayınları, Ankara 2023, s. 193.

³ Burası ana kaynakta Chu-chin Suyu diye geçer. Bk. Mau-tsai, 1958, s. 489.

⁴ Buralar ana kaynakta Chien-shu ve Shin Dağları şeklinde anılmaktadır. Bk. Mau-tsai, 1958, s. 489-490.

unvanı verildi. Hakikatte bunun ismi Na Tu-lu (Togru/Ordulu/Törülü/Tuglu/Başkenti Elinde Tutan) idi ve on tane eşi vardı. Bu kadınların dünyaya getirdiği erkek çocukların tamamı da soyadlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. İşte Börülü (A-shih-na/Aşina/Çina/Çona) ailesi ise Türk'ün küçük karısının neslinden gelmekteydi.

Türk vefat edince, on farklı anadan doğan evlatları bir araya geldiler ve içlerinden birini kagan atamak istediler. Onlar büyük bir ağacın altında toplandılar ve ağaca doğru kim daha çok yükseğe zıplarsa, onun başkan olmasına karar verdiler. Börülü'nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece onu önder seçtiler. Börülü'nün çocuğu kagan olunca, A-hien Şad (Bilge/Aka) unvanını aldı.⁵

Tarihteki Türkler ateşin her şeyi temizlediğine, kötü ruhları kovduğuna inandıklarından, hemen hemen onların hayatlarının her evresinde ateş bir şekilde yer almıştır. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Doğu Roma elçilerinin fena düşüncelerden arındırılmaları için bir-iki kamın ellerindeki yanan dal parçalarıyla onların etraflarında döndükleri ve ateşten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Mogollarda da bu adet görülür ki, onüçüncü asrın ikinci yarısına doğru Mogol hanının yanına gönderilen Hristiyan elçi ve papazların bütün kötülüklerden uzaklaştırılmaları gayesiyle bu şekilde ateşten atlatıldıklarını bilmekteyiz. Mesela Altun Orda hanı Batu'yu ziyarete giden Çernigov knezi Mihail'in bu âdetin Hristiyanlık akidelerine aykırı olduğunu söyleyerek ateşten atlamama konusunda ısrar edince öldürüldüğüne dair rivayetler vardır.⁶ Hatta Müslüman Türklerde de bunlar gelenek halinde yaşamaktadır. Nevruz ateşinden atlamak bunun en güzel

⁵ Buradaki ağaca yukarı zıplama motifi herhalde güç, erdem ve yetenekle alâkalı olmakla beraber Tanrı'ya ulaşip, kut alma veya "han kötürme" merasiminin bir tezahürü de olabilir. Bk. Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Adı Nasıl Ortaya Çıktı", *Devlet*, 11/451, Ankara 2014, s. 53; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınları, Ankara 2021, s. 188-190.

⁶ Eda Tanuğur, *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkîhü'l-Âsâr Fî Vakı'î Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar Adlı Eserin Latinizesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 216; Mouradgea D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, ter. Mustafa Rahmi, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1340-1342, s. 256; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, Otağ Yayınları, İstanbul 1969, s. 58; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1986, s. 94; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2021, s.89; Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, s. 47-49; Nikolay Fedoroviç Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. A. Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2004, s. 116.

örneğidir. Bu durum bir yana Kırgız-Kazak Türkleri yaktıkları Nevruz ateşinin üstünden zıplarken şöyle derler:

Alas, alas, Alas

Her beladan halas.⁷

Türk Dünyasının pek çok yerinde Nevruz ateşinin külleri yıl boyu hastalık, kötülük ve uğursuzluklardan canlılar uzak kalsınlar diye hem insan hem de hayvanların barınaklarının eşiklerine serpilir. Anadolu’da Nevruz ve Hıdırellez şenlikleri sırasında ateşler yakılır ve yaşlı-genç herkes bunun üzerinden atlar. Bu sırada insanlar “ağurluğum, uğurluğum bunun içine”⁸ der. Böylece o yıl hastalık ve uğursuzluklardan uzak kalınacağına inanılır.

Anadolu Yörükleri arasında yakın zamanlara kadar, belki geçmişin kamlarının bir nev’i işlerini yapan kişiler (delbekçi) insan ve hayvanların kötülüklerden korunması için ateşe tuz vs. şeyler serpmiş, büyü ve nazar gibi tılsımları bozmak amacıyla insanların etrafında buhurdanlıklarla dönmüşler, düğünlerde ellerindeki deflerle (delbek) kutlu olmaları için gelinlerin çevresinde dolanarak, bir tören gerçekleştirmişlerdir. Mesela Türkmenistan’da Nevruz’dan önceki bir gece, umumiyetle Türkmenlerin “Gara Çarşenbe” dedikleri günde, belalar ve kötülüklerden arınmak amacıyla bakışlar tarafından “Şaman Odu” diye adlandırılan bir ateş yakılıp, insanlar üzerinden atlar. Ayrıca meydana getirilen eski kap-kacakların da burada yakıldığı söylenmektedir.⁹ Kıpçak Bozkırlarındaki Kazak ve Başkurt Türkleri bir yağlı bezi tutuşturduktan sonra, hastanın etrafında “alas, alas” diye dolanırlar ki, buna “alaslama” denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine “alazlama” şeklinde geçmiştir. Manası “ateşte temizleme” demektir.¹⁰ Bütün Türk coğrafyasında, mayıs ayının ilk haftasına denk gelen bazen Hıdırellez bazen de Kımız Murunduk diye anılan günlerde de insanlar hastalık ve

⁷ Mayramgül Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.60.

⁸ Ramazan Korkmaz, “Fırat Havzası Folklorunda Hıdırellez Şenlikleri ve Bu Geleneğin Türk Dünyası İçindeki Yeri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 48, İstanbul 1989, s. 34; Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 38.

⁹ Halil İbrahim Şahin, “Türkmenistan’da Şamanlık/Kamlık Geleneğinin Günümüze Yansımaları: Şaman Od ve Küştdepti”, *Türük*, 1/1, Kastamonu 2013, s. 188-189; Eren Fehmi Eroğlu, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2017, s. 23.

¹⁰ *Derleme Sözlüğü*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 206-207.

kötülüklerden arınmak düşüncesiyle ateşin üstünden atlarlar. Bir kısım Kazak ve Anadolu Yörükleri yaylaya çıkarken hâlâ hayvan sürülerini ya da yeni doğan hayvan yavrularını iki ateş arasından geçirirler. Türkmenler gelin ve damadı düğün esnasında ateşin etrafında dolandırırken, Kazak Türklerinde yeni gelin, eşinin çadırına girince ocağa bir kaşık yağ döker. Sonra dizlerinin üstünde, geçmiş atalarına dua eder. Kaynana da elini ateşte ısıtarak gelinin yüzünü okşar.

Eski Türklerde ocağın kutluluğunu göstermesi bakımından bir gelenek de şudur: Yeni bir gelin aileye katılırken yine bazı törenler icra edilmekteydi. Buna binen gelin çadırına girmeden evvel eşiğin önünde bekler, yanına aile büyüklerinden birisi gelirdi. Sonra onun kolu ve başından tutularak, eşiğe basmadan¹¹ içeri girmesi sağlanırdı. Ona üç defa eşik öptürülür ve ocağın kenarına götürülüp, “üç defa başını ocağa vur” denilir, ateşin üstünden atlatılır, bazen etrafında döndürülür veya ocaktaki küle ayağıyla bastırılırdı. Merasim bitince, ailenin yaşlısı; “evimizde kalacak” derdi. Bu konuyla alakalı olarak Karay Türklerinde ak bir keçe ya da hayvan postu üstünde duran damadın başına kül dökülmesi de son derece ilginçtir.¹² Ancak bütün bunlar ocağın tütmesi ve buna binaen ailenin devamıyla alakalı idi.

¹¹ Tarihteki ve günümüzdeki Türkler ailenin yaşadığı yerleri mübarek görmüşlerdir. O sebepten devlet ve toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin gündelik hayatını sürdürdüğü mekânlar onlarca kutsal idi. Bu mübarek yerlere girmek için ise herkesin önce eşik veya kapıdan geçmeleri lazımdır. Buna binaen 16. yüzyıla ait bir seyahatnamede, Erdebil’deki Şeyh Safi’nin mezarının bulunduğu türbeye girerken kim eşiğe basarsa, ağır cezalara çarptırılır, deniyor. Eşik geleneği Mogollarda da vardır ki, 13. yüzyıl sıralarında Mogol hanı Kubilay ve Batu’yu ziyaret eden Marco Polo ile Plano Carpini’nin hatıralarında da buna değinilmektedir (Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 2 97; Jean-Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, çev. E. Gültekin, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 43-44; Ligeti, 1986, s. 94; Ali Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi*, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1935, s. 347). Netice itibarıyla eşik, Türklerin kendi dünyaları veya hayatlarının bir başlangıcıdır. Günümüzün Hâk dinlerinde görüldüğü üzere eski Türklerin inançlarında da herhalde insanı, aileyi ve bütün toplumu gözetleyen melekler vardı. Semavi dinlerdeki bu meleklerin insanın sağında ve solunda bulunmalarına benzer bir biçimde, evlerin de eşik ya da kapılarının sağında ve solunda durduklarına tarihteki Türkler muhtemelen inanıyorlardı. Dolayısıyla bu mübarek yaratıkları üstüne basmamak veya onları incitmek amacıyla geçmişte ve günümüzde Türklerin evlerinin içerisine girerken eşiğe basmamaya dikkat ettiklerini düşünmekteyiz.

¹² Freilitz-Rawlig, *Türkmen Aşiretleri*, haz. Ali Cin-Haluk Kortel-Haldun Eroğlu, IQ Yayınları, İstanbul 2008, s. 228-229; Kenan Erzurumlu, *Gerçeğe Hu Diyelim*, Ufuk Ötesi Yayınları, Ankara 2007, s. 127; Dıykanbayeva, 2009, s. 215; Seyyar Suleymanov, *Kırım Karayları*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2013, s. 141.

Günümüzde Sibiry'a'da yaşayan Türklerin inancına göre, ilk insanlar ot ve meyve ile karınlarını doyurduklarından, ateşe ihtiyaçları olmamıştı. Isınmak ve etin bir gıda olarak tüketilmeye başlanmasıyla birlikte ateşe gereksinim duyulunca Tanrı (Ülgen) gökyüzünden biri ak, diğeri kara iki taş indirdi. İnsanlar kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Dolayısı ile Tanrı'nın insanlara bahşettiği ateşi kutlu sayan Sibiryalı Türkler çakmak taşıyla tutuşturulan ateşe başka bir gözle bakarlar. Buna bağlı olarak bazı şaman ayinlerinde şöyle bir dua edilir:

Üç ateşi yakıp veren,

Üç ocağı dikip veren,

Atam (Tanrım) Ülgen.¹³

Sibiry'a Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güveyin ilk ateşlerini çakmak taşıyla yaktıklarına dair tespitler vardır. Çünkü onların düşüncesine göre yeni bir ev ile ailenin teşkili için ateş çok mühimdir. O yüzden de Saha din adamları tören için lazım olan ateşi çakmak taşıyla yakarlar. Onlar kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu pek kullanmazlar.

Bunun gibi ateş ile alâkalı gelenekler de Türklerin sosyal hayatlarında en çok rastlanan unsurlardan birisidir. Bütün Türkler ocağın sönmesini ailenin ya da soyun kuruması olarak görürlerdi. Ateşin sönmesi ölüme de işarettir. Sibiry'a Türklerinden Şorlar, mevtanın kırkinci gününde ateş söndürürler ki, bu onun dünyadaki bağının kesildiğinin göstergesidir. Bu sırada ölünün üstüne bıçak veya makas gibi şeylerin konması da belki dünya ile ilişkisinin kesildiğine bir işaret olabilir. "Ocağın sönsün, bacan tütmesin" gibi sözler, hakikatte soyun kuruması, ailenin dağılmasıyla ilgilidir ve aile içinde çok şiddetli anlaşmazlıklar olsa da Türkler aile ocağının devamı hususunda hep hassas davranmışlardır. Hatta Türk düşüncesinde ocak ile aile eş manaya gelmektedir.¹⁴ Ateş ve ışığın hayatın aydınlık ve sıcak yüzü olmasına binaen Uygur Türklerinde yeni evlenen bir kız baba ocağından çıkarken akrabalarından birinin göğ'e dokuz¹⁵ defa ışık açması bir gelenek olmuştur.

¹³ Andrey Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Z. Karadavut-J. Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 11.

¹⁴ İbrahim Dilek, "Sibiry'a Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler", *Bilig*, S. 43, Ankara 2007, s. 33-34; Celil Emet, "Dokuzun Sırrı ve Kara Lamba Dansı", Aktaran, Alimcan İnayet, *Milli Folklor*, 3/17, Ankara 1993, s. 41; Kenin Lopsan Monguş, *Magiya Tuvinskikh Şamanov*, Novosti Tuvı, Kızıl 1993, s. 98; Vahit Türk, "Ocak Sözü ve Ailesi", *Gazi Türkiyat*, S. 5, Ankara 2009, s. 256.

¹⁵ Kaynaklara baktığımızda eski Türklerin başlangıçta kutsal sayıları dokuzdur. Buna bağlı olarak doğudaki Türkler dokuz sayısının kutsallığını devam ettirirken; sonraları Batı

Güney Sibirya yani Altay, Tuva, Hakas Türkleri her şeye küfretseler de ateşe hakarete bulunmazlar. Bütün Türklerce ateşi su ile söndürmek, tükürmek, işemek, ateşle oynamak, üstünden atlamak kesinlikle yasaktır. Ateşin külü de canlıların değmeyeceği ve bilhassa “küllük” diye anılan yerlere dökülür. Bunun gibi Anadolu’da gün battıktan sonra sofraya bezi silkelenmezken, kül de dökülmez. Mesela kırsal bölgelerde yaşayan Türk insanı her gün temizlenen ocak yerine basılırsa evin kutluluğunun gideceğini sanır.¹⁶ Tabii bunların da birtakım sebepleri vardır. Çünkü ateş yakar, yangın çıkarır vs. O yüzden de insanlara küçüklüklerinden itibaren böyle söylenerek, tehlikelerden uzak durmaları sağlanmış olur.

Ayrıca eski Türklerce ateş gök ile ışık aleminin ve nihayet güneşin bir timsalidir. Belki de buna bağlı olarak Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Kaynaklarda belirtildiğine göre bazı özel günlerde büyük ateşler yakılırdı. Ateşin alevi yeşile çalıyorsa yağmur, bereket ve mahsulün bol olacağına, kıızıla dönük ise savaş çıkacağına, sarıya çalıyorsa salgın ve hastalıkların yayılacağına, siyaha dönükse baştaki beyin ölümüne veya uzak yolculuklara yorulurdu. Bu durum hikâyelere de yansımıştır ve Manas Destanı’nda anlatıldığına göre, Manas’ın babası Cakıp Han ateşe bakıp, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir. Dolayısıyla ateş ve ışık bu dünya ile eski Türklerin “Mengü Acun”¹⁷ dedikleri öbür dünya, yani gelecek arasında kozmik bir bağ kurmaya da yarar.

Netice itibarıyla Türklerin sosyal hayatlarındaki ateş ile ilgili inanışlar ihtiyaçlardan doğmuştur. Eskiden tıbbın geri olduğu devirlerde, bazı mikrobik ve bulaşıcı hastalıkların tedavisinde ateşten yararlanıldığını herkes bilmektedir ki, kaynaklarda anlatılanlar ve günümüzde tatbik edilen bazı geleneksel uygulamaların temelinde bu yatıyor.

Sibirya’daki Türkler ile Macarlarda yedi rakamı önem kazanmıştır. Bu inanış sonraki zamanlarda da sürdü. Çin yıllıklarını incelediğimizde, 591 tarihinde Kök Türk hakanı Çin imparatoruna üzerinde yedi değerli taşın süslediği bir tas gönderdiğini öğreniyoruz (Bahaeddin Ögel, “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 118; Mau-tsai, 1958, I. Buch, s. 68) ki, herhalde bu nesnenin yedi mücevherle süslenmesi sıradan bir şey olmasa gerekir (Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 136). Dolayısıyla eski Türklerce dokuz gibi yedi ve yedinin katları da kutsal idi. Bu durum aşağı veya yukarıdaki âlemin dokuz, on dokuz, yedi ya da on yedi kat olması ve Türk’ün cihan hâkimiyetiyle alâkalıdır.

¹⁶ Yapılan bazı çalışmalara göz attığımızda, eskiden yeni gelinlerin küle de bastırıldığını görüyoruz ki, bu durum da yine ocağı tütürmeyle ilgili idi. Bk. Rafael N. Bezertinov, “Türklerde ve Moğollarda Tengricilik İnancı”, *Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine*, der. E. Akgün, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 138.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 378.

Mesela Milattan önce 100 sıralarında gittikçe gerginleşen Türk-Çin münasebetleri, Hun kaganının diplomatik dostluk adımlarıyla bir ara yumuşadı. Hakan birçok hediyeler yollayarak, barış teklifinde bulundu. Bu duruma sevinen Çin hükümeti de altta kalmamak amacıyla sefirlerinden birinin değerli hediyelerle Türk ülkesine gitmesini kararlaştırdı. Fakat Türk kaganının yanına varan elçinin çok terbiyesizce davranması, Türk devletinin iç işlerine karışması ve bazı entrikalar çevirmesi yeniden ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Hatta baş elçi Hsü Wu vaktiyle Türklerin yanına sığınan Çinli komutan Kao-li ve Türk kaganın annesini de kaçırmayı deneyince hapsedildi. Öldürüleceğini sanan sefir korkudan canına kıymaya kalkışınca, yaralandığını ve Türk hekimler tarafından tedavi edildiğini de bilmekteyiz. Anlatıldığına göre, tabip (emçi) onun için yerde açtığı çukurun içerisine bir miktar kor ateş ve üzerine de kül döktürdü. Sonra Hsü Wu'yu yatırarak sırtına çıktı ve karın boşluğunda biriken kanın akmasını sağladı. İlginçtir ki, bugün dahi Türklerin yaşadığı pek çok yerde yaralı bölgeyi iyileştirmek ve kan akışını durdurmak için yaranın üstüne sıcak kül serpiildiğini biliyoruz.¹⁸

Bu anlatılanlardan sonra şunu söyleyebiliriz ki, Türklerde ateş ve ocağın kutluluğu düşüncesi iç içe geçmiştir. Ancak ateşin toplum hayatındaki rolünün iyi bilinmemesi yüzünden, hemen ateşle alâkalı bir düşüncenin “Türklerde ateş kültü” ismi altında birleştirildiğine şahit oluyoruz. Hatta Umay kültürünü bile doğrudan buna bağlayanlar vardır. Yine Sibirya Türklerinin bir duasında ateşle alâkalı şu cümlelere tesadüf etmekteyiz.¹⁹

Ayaz hanın parçası, ayın ve güneşin payı,

¹⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2023, s. 149-150; Bezertinov, 2008, s. 141.

¹⁹ Yusuf Ziya Yörük, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*, haz. T. Yörük, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 40-41; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 66-68, 128; Andrew Boyle, “Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi”, çev. O. Ş. Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul 1974, s. 6941; Leonid Pavloviç Potapov, “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, çev. M. Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. I, İzmir 1996, s. 227; Monguş, 1993, s. 98; Fatih Ünal, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, S. 45, Ankara 2008, s. 105; Fatih Mehmet Kabalak, *Çorum-Bayat Yöresinin Gelenek ve Göreneği*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Ankara 2010, s. 13; İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 53; Sergey Malov, “Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları”, çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5/2, İzmir 2005, s. 398; Halide Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 113-114.

Altın yargı sen sor, alevli ateşe ulaştır!

Halka ardı kesilmeyen kısmet ver.

Her zaman ala dursun,

Halka bereket yetiştirip dursun,

Alevli ateşin sahibi,

Ayrılmaz can yaratmış,

Şaşmaz ruha biçim vermiş.

Alevli ateş sahibi Ak Yayık! Gökte Tanrı!

Yukarıda özetleyerek aktardığımız destanda da gördüğümüz üzere ısınmak, yemek pişirmek ve hastalık tedavisi gibi pek çok konuda insan oğlunun ihtiyacını karşılayan ateşe önem atfeden Türkler, bu yüzden onu kendi varoluş destanlarının içine de sokmaktan geri durmadılar. Aileleri akşamları etrafında birleştiren ve ısıtan, üzerinde yemeklerini pişirip, aynı kaptan karınlarını doyuran ateşin sönmesi, yukarıda söylediğimiz üzere ailenin de bir nev'i yok olması demektir. Fakat binlerce yıl sonra bu yazılanlara bakılarak, hiç alâkası bulunmadığı halde insanlar, Türkler ateşe tapıyorlardı gibi birtakım sonuçlara varmışlardır.

Ayrıca ocak ve onun üstünde yemek pişirilen büyük tencere veya kazan birlikteliğin sembolüdür. Bunların dağılması bir şekilde düzenin değişmesi anlamına gelir ki, Osmanlı zamanında askerlerin kazan kaldırması ya da devirmesi aile ocağına, dolayısıyla da baba yerine konan devlete başkaldırma anlamını taşımıştır. Bunun yanı sıra sonradan ateş ile ilgili Od Ana, Od Ata²⁰ gibi birtakım tahayyüllerin ortaya çıkması ve değişik ruhlarla bağlantılar kurulması, daha geç dönemlerde bazı dış tesirler yoluyla Sibiry Türklerinin kültür hayatına girmiştir. İşte bunlarla, temelde farklı işlevleri yüzünden saygı duyulan ateş kültürünü ilim adamlarının karıştırmaları ve onlardan başka neticeler çıkarmaları son derece yanlışır.

Kaynakça

Anohin, A. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Z. Karadavut-J. Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya.

²⁰ Bazı Türk coğrafyalarında ateşin tıpkı ana gibi insanları ısıtıp, bazı ihtiyaçlarının giderilmesine aracı olmasına binaen onun ruhunun bulunduğu düşünülerek Od Ana diye ad verildiğini görüyoruz. Bk. Saadettin Yağmur Gömeç, “Bazı Türk Gelenekleri ve Bunların Arkasında Yatan Gerçekler”, *Düşünce ve Tarih*, 10/116, Ankara 2024, s. 3-10.

- Bezertinov, R. N. (2008). “Türklerde ve Moğollarda Tengricilik İnancı”, *Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine*, der. E. Akgün, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Boyle, A. (1974). “Ortaçağ’da Türk ve Moğol Şamanizmi”, çev. O. Ş. Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul, s. 6941-6950.
- Budda, A. H. Ö. (1935). *Dinler Tarihi*, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul.
- D’Ohsson, M. (1340-1342). *Moğol Tarihi*, ter. Mustafa Rahmi, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul.
- Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I, Ankara 1963.
- Devrişeva, H. (2016). *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Dıykanbayeva, M. (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Dilek, İ. (2007). “Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler”, *Bilgi*, S. 43, Ankara, s. 33-54.
- Emet, C. (1993). “Dokuzun Sırrı ve Kara Lamba Dansı”, Aktaran, A. İnayet, *Milli Folklor*, 3/17, Ankara, s. 41-43.
- Eroğlu, E. F. (2017). *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Erzurumlu, K. (2007). *Gerçeğe Hu Diyelim*, Ufuk Ötesi Yayınları, Ankara.
- Freilitz-Rawlig (2008). *Türkmen Aşiretleri*, haz. A. Cin-H. Kortel-H. Eroğlu, IQ Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İ. Aka-K. Y. Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2014). “Türk Adı Nasıl Ortaya Çıktı”, *Devlet*, 11/451, Ankara, s. 5054.
- Gömeç, S. Y. (2021). *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2021). *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2023). *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Gömeç, S. Y. (2023). *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara.
- Gömeç, S.Y. (2024). “Bazı Türk Gelenekleri ve Bunların Arkasında Yatan Gerçekler”, *Düşünce ve Tarih*, 10/116, Ankara, s. 3-10.

- İnan, A. (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan, A. (2017). *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara.
- Kabalak, F. M. (2010). *Çorum-Bayat Yöresinin Gelenek ve Görenekleri*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Ankara.
- Kaçalin, M. (1990). *Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında*, çev. A. Bağcı, Kömen Yayınları, Konya.
- Korkmaz, R. (1989). “Fırat Havzası Folklorunda Hıdırellez Şenlikleri ve Bu Gelenegin Türk Dünyası İçindeki Yeri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 48, İstanbul, s.251-284.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Malov, S. (2005). “Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları”, çev. M. Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5/2, İzmir, s. 391-399.
- Mau-tsai, L. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II. Buch, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Mangaltepe, İ. (2009). *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Monguş, K. L. (1993). *Magiya Tuvinskih Şamanov*, Novosti Tuvı, Kızıl.
- Ögel, B. (1987). “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 117-120.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Potapov, L. P. (1996). “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, çev. M. Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. I, İzmir, s. 213-233.
- Suleymanov, S. (2013). *Kırım Karayları*, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Şahin, H. İ. (2013). “Türkmenistan’da Şamanlık/Kamlık Geleneğinin Günümüze Yansımaları: Şaman Od ve Küştdepti”, *Türük*, 1/1, Kastamonu, s. 183-197.
- Tanuğur, E. (2019). *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkihü'l-Âsâr Fî Vakı'ı Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar Adlı Eserin Latinizesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tavernier, J. B. (1980). *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, çev. E. Gültekin, Tercüman Yayınları, İstanbul.

- Tunç, Z. (2007). *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, Otağ Yayınları, İstanbul.
- Türk, V. (2009). “Ocak Sözü ve Ailesi”, *Gazi Türkiyat*, S. 5, Ankara, s. 251-258.
- Ünal, F. (2008). “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, S. 45, Ankara, s. 103-130.
- Yörükan, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*, haz. T. Yörükan, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

GÜRCÜ KAYNAKLARININ IŞIĞINDA ORTA ÇAĞ GÜRCİSTAN'INDA ASKERÎ TEŞKİLAT VE SAVAŞ TEÇHİZATI

MILITARY ORGANIZATION AND WAR EQUIPMENT IN MEDIEVAL GEORGIA IN THE LIGHT OF GEORGIAN SOURCES

Abdurrahman SEÇKİN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 18 Ekim 2024

Kabul: 26 Aralık 2024

Article Info

Received: February 18, 2024

Accepted: December 26, 2024

Öz

Gürcistan Krallığı'nın siyasi ve ekonomik gücünün altın çağı Kral IV. Davit ve Kraliçe Tamar dönemine dayanır. Altın çağda siyasi istikrar, ekonomik refah ve ordunun gücü bu dönemdeki askerî başarılar Gürcistan'ın gücünü bölgede artırmış, krallığın altın çağının yaşamasını sağlamıştır. Kral IV. Davit kendi döneminde Kıpçak halkını (yaklaşık 200 bin nüfusu) bölgeye yerleştirmiş ve bunlardan aile başına her daim hazır bir ordu teşkil etmiştir. Bu ayrıca Gürcü Krallığı'nın ilk düzenli ordu denemelerinin temelini oluşturmuştur. Gürcistan'ın coğrafi konumu Orta Çağ boyunca diğer ülkelerle ticari, sosyal ve kültürel ilişkilerini çok yoğun hâle getirmiştir. Ordunun yapısı ve teçhizatı o dönemde Gürcistan'ın gücünü belirleyen önemli unsurlardan biridir. Gürcistan'ın savaş araç gereçleri çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir. Bunun yanında çoğunlukla kılıçlar, mızraklar, yaylar ve oklar gibi geleneksel silahlar yaygın biçimde kullanılmıştır.

Gürcistan'ın Doğu ile Batı arasında bir ülke olması farklı kültürlerden etkilenmesine yol açmış ve bu etkileşim silah ve teçhizat tasarımında yansımalarını göstermiştir. Bu çalışmada ordunun yapısı ve kullandığı savaş teçhizatı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kral IV. Davit, Hancali, Düzenli Ordu, Kıpçaklar, Gorda

Abstract

The golden age of the political and economic power of the Kingdom of Georgia dates back to the reign of King Davit IV and Queen Tamar. Political stability and economic prosperity in the golden age, the strength of the army, military successes in this period increased the influence of Georgia's power in the region and ensured the

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi; Fen-Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı; abdurrahmanseckin@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2766-630X. Kars-Türkiye.

golden age of the kingdom. King Davit IV settled the Kipchak remnants (about 200 thousand inhabitants) in the region during the Agmashenebeli period and formed an ever-ready army per family. This was the basis for the first regular army experiments of the Georgian Kingdom. Georgia's geographical location intensified its commercial, social and cultural relations with other countries throughout the Middle Ages. The structure and equipment of the army was one of the important factors determining the power of Georgia at that time. Georgia's war equipment differed in various periods. However, in general, traditional weapons such as swords, spears, bows and arrows were widely used.

The fact that Georgia is a country between East and West has made it inevitable for it to be influenced by different cultures and for this interaction to be reflected in the design of weapons and equipment. In this study, the structure of the army and the war equipment used will be analysed.

Keywords: King Davit IV, Khanjali, Regular Army, Kipchaks, Gorda.

Giriş

Gürcistan'ın binlerce yıla yayılan tarihi büyük ölçüde savaşlarla şekillenmiştir.¹ Zor jeopolitik koşullar ülkeyi korumak için tarih boyunca sürekli savaşmayı zorunlu kılmıştır. Barış dönemleri ise Gürcü tarihinde nadiren görülmüştür.²

Sürekli savaş içinde olmak Gürcistan'da büyük bir savaş deneyimi kusursuz ordu bilgisi ve bir tahkimat ağının geliştirilmesini sağlamıştır. Ayrıca askeri silahlarının gelişimi ve çeşitliliği zorunlu hale gelmiştir. Çünkü silahların yetersizliği ve çeşitlerdeki kısıtlılık devletlerin dünyadaki pek çok savaşta sağ çıkmanın mümkün olmayacağı anlamına geliyordu. Bu nedenle Gürcüler kendilerini savaşçı ruhlu ve askerî sanatın mükemmel bir uzmanı olarak nitelendirirler.³

Gürcistan, özellikle jeopolitik konumu nedeniyle, eski zamanlardan beri gelişimini etkileyen birçok zorlukla karşı karşıya kaldı. Gürcistan, Doğu ile Batı arasındaki ticaret yollarının üzerinde Güney Kafkasya da stratejik bir konuma sahipti. Bu konum Karadeniz limanları ile İran ve Orta Asya'ya uzanan yollar arasında bağlantı sağlıyordu. Kuzeyde Büyük Kafkas Dağları doğal bir savunma hattı oluştururken güneyde Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi güçlü

¹ Giorgi Beridze, *Sakartvelos Samxedro İstoriis Periodizacia (Sakitxis dayenebis Cda)*, İvane Javajshvilis saxelobis Tbilisis saxelmwifo universitetis Saqartvelos İstoriis İnstitutis Shromebi, IX, Tbilisi 2015, s. 316.

² Khatuna İoseliani, *Tradiciuli Kartuli Sabrdzolo İaragi*, Meomris Biblioteka, No 21, Sakartvelos Sheiaraghebuli Zalebis Gaertianebuli Stabi J7 Samxedro Ganatlebisa da sabrdzolo Momzadebis Departamenti, İv. Javakhishvilis İstoriisa da Etnologiis İnstitutu, Tbilisi 2008, s. 3.

³ İoseliani, 2008, s. 3.

komşularla sınırlarını paylaşıyordu. Bu durum Gürcistan'ı hem ekonomik ve kültürel alışverişin hem de askeri mücadelelerin merkezi hâline getirdi. Bölge Hristiyanlık ve İslam dünyalarının kesişiminde yer alması nedeniyle dinî ve politik çatışmaların da odak noktasıydı.⁴ Bu durum en çok orduyu etkiledi. Gürcistan çok eski zamanlardan beri askerî ilişkilerin gelişmesine, silah ve savunma çeşitliliğinin artmasına ve kusursuz tahkimatın oluşumuna yol açan güçlü işgalcilerle karşı karşıya kalma. Sürekli tekrar eden askerî ilişkiler Gürcü savaş sanatlarının zamanla ilerlemesini sağlamıştır. Tekamülü hem yerel yasalara uygun olarak hem de düşmanın askerî çalışmalarından alınan ayrıntılar temelinde gerçekleşti. Bu bileşim yüzyıllar boyunca diğer modern ülkelerin askerî çalışmalarına uymayan Gürcü savaş sanatını oluşturdu.

Gürcülerin savaş yöntemi tüm coğrafi çevreyi, stratejiyi, taktikleri, silahlanmayı dikkate aldı, böylece asıl sorun en iyi şekilde çözüldü. Gürcü Devleti her zaman nispeten küçük bir güçle çok sayıda düşmanı yenmeyi başardı.⁵

Her ulusun askerî örgütlenmesi kendi toplumsal yapısını yansıtır; öyle ki birinin değişmesi durumunda diğeri de değişir. Toplumsal değişim, askerî örgütlenmeye de yansır. Sosyal organizasyon bir ulusun askerî bileşeninin bileşimini belirler ve bu da taktikleri belirler.

Orta Çağ Gürcistan'ında sosyal düzenin kurulmasında askerî işlerin büyük önem taşıdığı açıktır. Orta Çağ Gürcü toplumunun Batı Avrupa feodalizmine benzediği Gürcü tarihçiliğinde yaygın bir kanıdır ve bu ifade tüm Gürcü tarihçileri tarafından paylaşılmaktadır.⁶ Savaş sanatlarının incelenmesi, tüm ulusların tarihi için büyük önem taşımaktadır. Bir milletin tarihi; ağırlıklı olarak siyasi, sosyoekonomik ve kültürel alanlarına göre yazılıyorsa savaş sanatları da her zaman bu alanların önemli bir parçasıdır. Savaşlar, ordular ve askerî liderler sayesinde, bir ülkenin güçlenmesi ve uluslararası alanda yer alması mümkündür.⁷

Gürcü Ordusunun Yapısı

Gürcistan'da feodal sistem, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren derebeylik ilişkilerinin daha da derinleşmesini ve ülkenin askerî

⁴ David Marshall Lang, *Gürcüler*, Ceylan Yayınları, İstanbul 1997, s. 15; Natalie Tavadze, *Geopolitics of the Central Caucasus*, <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-geopolitics-of-the-central-caucasus/> 22.11.2024. 23:00

⁵ Khatuna İoseliani, *Samxedro Shenaertbis Aghmnishvneli Kartul Terminologia, İstoriul-Etnologiuri Dziejani XII*, Tbilisi 2010, s. 5.

⁶ Mamuka Tsurtsumia, *Shua Saukunebis Kartuli Laşkari (900-1700) Organizacia, Taktika Sheiarageba*, İvane JavaxiSvilis Saxelobis Tbilisis Saxelmwifo Universiteti Humanitarul Mecnierebata Fakulteti SaqarTvelos İstoriis İnstituti, Sadoktoro Disertacia, Tbilisi 2014, s. 16.

⁷ Khatuna İoseliani, *Samkhedro Etiketis Sagitkhebi*, İstoriu-Etnografiuli Dziejani, XIV, Tbilisi 2012, s. 4.

örgütlenmesinde önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Bölgedeki askerî işler tamamen feodal beylerin (soylular, büyük aristokratlar) tekelindeydi. Gürcistan'da Batı Avrupa'da olduğu gibi askerlik hizmeti bir kast haline geldi.

Gürcistan'da Aznavur* süvari milisleri ve Batı Avrupa'daki şövalye silahlı örgütü feodal hiyerarşiye dayanıyordu. Büyük feodal beyler, doğrudan kralın vasalı idi ve gerekirse kendi himayelerindeki orduyu kralın bayrağı altında toplarlardı. Gürcistan'ın birleşmesinden sonra (X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başları) ülkenin askerî organizasyonu daha fazla gelişme imkânı buldu. Birleşmeden önceki dönemde silahlı kuvvetlerin en yüksek organizasyon birimi ise beylik (saersitav) ordusuydu. Ancak birleşme sonrası askerî idarî birimlerin sayısındaki artış devletin hem askerî yapısında hem de topraklarında genişlemelere sebep oldu.

Birkaç milliyetçi güçten oluşacak yeni ve daha büyük bir ittifak ihtiyacı XI. yüzyılın ilk yarısında Gürcistan Krallığı'nın üç ana bölgesi (Abhazya, yani Batı Gürcistan, Güney Gürcistan ve Kartli*) temelinde üç büyük organizasyon birimi oluşturulmasını sağladı. Bu üç büyük organizasyon Abhaz ordusu veya dâhili ordu, üst ordu, Kartli ordusu idi.⁸ Savaşta bu birimler bir dereceye kadar taktiksel bağımsızlığa sahipti. Daha sonra bu birliklerin sayısı dörde ulaştı ve bunların temelinde bir askerî bölge-bayraklar sistemi oluşturuldu. Böylece Gürcü feodal silahlı örgütünün ana bileşenini Aznavur süvari milisleri oluşturdu. Ek olarak kralların ve prenslerin az sayıda kalıcı müfrezesi ortaya çıktı. Dağlı piyadelerin önemi özellikle gelişmiş feodalizm çağında aristokrat ordunun gerisinde kaldı.⁹

Kral IV. Davit (1089-1125), XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan ordusunu eğitmeyi ve organize etmeyi, askerî operasyonların taktik ve stratejisini belirlemeyi aynı zamanda da geliştirmeyi amaçlayan bir dizi önlem aldı.¹⁰ Kral IV. Davit kendine sadık askerler topladı ve ordusunu kalıcı, güçlü bir kişisel muhafız birliği hâline getirdi. Böylece Gürcistan kralı, ülkenin belirli bölgelerine değerli memurlarını atadı ve doğal olarak yönettiği ordu,

* Asilzade, Aznavur. Feodal toplumun yönetici sınıfının temsilcisidir. Bk. *Kartuli Sabchota Sakartvelos Enciklopedia*, Tomi I, Tbilisi 1975, s. 214.

* Kartli, Gürcistan'ın en büyük tarihi ve etnografik bölgesidir. Mevcut idari-bölgesel bölünmeye göre Kartli, Khashuri, Kareli, Gori, Tskhinvali, Java, Znauri (Kornisi), Akhalkori, Kaspi, Mtskheti, Dusheti, Tetritskaro, Bolnisi, Marneuli, Dmanisi, Gardabani ilçelerini içermektedir. Bk. Roland Topçışvili, *Sakartvelos İstoriul Etnografiuli Mkhareebi*, Tbilisi 2017, s. 17.

⁸ Giorgi Ançabadze, *Sakartvelos Samkhedro İstoriis Sagitkhebi, 1921 Tslamde*, İlias Sakhemsipo Universitetis Gamomcemloba, Tbilisi 2011, s. 49.

⁹ Ançabadze, 2011, s. 50.

¹⁰ Roin Metreveli, *Didni Sakmeni, XI S. Meore Nakhevarisa da XII S. Pirveli Meotkhedis Sakartvelos İstoriis Zogierti Sakitkhi*, Sabchota Sakartvelo, Tbilisi 1978, s. 126.

kralın aktif bir destekçisi, ona sadık bir iradesinin uygulayıcısı olacaktı ve ona muhalefet etmeyecekti.

Kral IV. Davit, ordunun asker sayısını artırmak, düzgün bir şekilde silahlandırmak ve eğitmek için elinden geleni yaptı. Disiplini sağlamaya özel önem verdi. Divit'in saltanatı öncesinde, Gürcü ordusu esaret ve vebadan yorulmuş küçük bir birlik idi. Aynı zamanda ordu düşmanın şiddetine yenik düşmüş, teçhizatsız ve savaş tecrübesinden yoksundu.¹¹

Bunun tersine Kral IV. Davit, silahlı kuvvetlerin sayısını artırdı. Daimî birliklerin, 5.000 savaşçıdan ve Hristiyanlaştırılmış yabancılardan oluşan yeni bir müfrezesini kurdu. Buna ek olarak kral, büyük Kıpçak halklarını (aileleriyle birlikte 40.000 savaşçı) Kuzey Kafkasya'dan askerlik hizmeti şartıyla Gürcistan'a yerleştirdi. Bu durumu hem özel hem de eğitici ve popüler literatürde sık sık Kral IV. Davit Kıpçaklardan 40.000 kişilik kalıcı bir ordu kurmuş gibi okuruz. Bazı bilim adamları, Davit'in daimî ordusunun 60-65 bin olduğunu tahmin ediyor. Bu, kaynakların yanlış anlaşılmasından doğan bir hatadır. Gürcistan, o dönem bu kadar çok sayıda kalıcı askeri ekonomik olarak destekleyemezdi. Kıpçakların hizmeti milis niteliğindeydi ve bu halklar daha çok Doğu Gürcistan'ın sınır bölgelerine yerleştirildi. Bu yerleşik gruplar, geleneksel olarak hayvancılıkla uğraşıyordu. Sınırları koruyor ve gerektiğinde hafif süvari müfrezeleriyle destek sağlıyorlardı.¹²

Kral IV. Davit, Kıpçak ordusunun silahlarını kraliyet deposundan dağıtıyordu ve atlar da doğrudan kralın ahırlarından sağlanıyordu. Kral, ilgili yetkililer tarafından toplanan olağanüstü bir vergi olan Kıpçak vergisi Sakivchagho'yu* uygulamaya koydu. Kıpçak ailelerinin, sürekli olarak bir savaşçı çıkarma yönünde feodal bir yükümlülüğü vardı. Böylece 1118-1119'da çok önemli olan kalıcı bir ordunun yaratılması meselesi büyük ölçüde çözüldü.¹³ İlk dönemlerde bir seferde toplayabilecekleri azami asker sayısı, 15-20 bin atlıyı geçmemekle birlikte bu sayı o dönemde hiç de azımsanacak bir miktar değildi. Kral IV. Davit, saltanatının son yıllarında 60.000'e kadar savaşçıyı sahaya çıkarabilecek güce ulaştı.¹⁴ Gürcü ordusunun o dönemdeki askerî kuralları ve teşkilat yapısının temelinde Bizans etkisi bulunmaktaydı. Ancak zamanla bu görüş yerini Müslüman ordu sistemine bıraktı. Bununla

¹¹ Roin Metreveli, *Davit IV Aghmashenebeli*, Sabchota Sakartvelo, Tbilisi 1986, s. 153.

¹² Ançabadze, 2011, s. 51.

* Kral IV. Davit döneminde, Gürcü halkından görevli memurlar tarafından toplanan ve Sakivchagho ya da Mesakivchaghe olarak adlandırılan olağanüstü vergi, zamanla halk üzerinde ciddi bir yük oluşturmuş ve ekonomik zorluklara yol açmıştır. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Roin Metreveli'nin Kral IV. Davit adlı kitabına başvurulabilir.

¹³ Goça Ratiani, *İstoriāni*, *İstoriul- Şemecnebiti Jurnalı*, No, 10(34), Oktomberi, Tbilisi 2013, s. 16.

¹⁴ Ançabadze, 2011, s. 51.

birlikte, Arap askerî sistemi Gürcistan'da öyle bir şekilde değiştirilmiş, düzeltilmiş ve geliştirilmişti ki, ortaya çıkan düzen, doğrudan Gürcü ordusunun özgün yapısını yansıtmaktaydı. O zamanın Gürcü askerî sanatı Bizans ve ardından Batı Avrupalı şövalyelerinin taktikleri, göğüs göğüse mücadelelere dayanıyordu. Ordu birkaç parçaya, bölünmüş olmasına rağmen, savaş sırasında bir bölük diğerini takip etti, biri diğerini güçlendirdi ve gerektiğinde yardım etti.¹⁵

Düzenli Ordu Kurma Faaliyetleri

Gürcü tarihçileri, Davit'in askerî bir reform gerçekleştirdiğine Kıpçak savaşçılarından daimî ordu teşkil ettiğine inanmaktadır. Özellikle göçebelere kalıcı bir ordu yaratmak düşünülemezdi. Böyle bir yapı, tarihte bulunamaz ve tek örneğinin Gürcistan'da olduğu iddiası inandırıcı değildir. Daimî ordu, tek görevi askerlik olan, uzun süre silahlı olan bir grup savaşçı anlamına gelir. Bir savaşçı için böyle bir hizmetin motivasyonu, bir devlet kimliği duygusu ve devlet tarafından kendisi ve ailesinin varlığı için yeterli olacak maddi araçların sağlanmasıdır. Devletin kalıcı bir orduya sahip olma isteği, yüksek ölüm riski taşıyan savaşçının her türlü emri yerine getirme konusundaki hazırlığı, disiplini ve yeteneğidir. Bu faktörler, kalıcı ordulara ek olarak, kışla sistemi, muharebe eğitimi, silah üretimi, özel hizmet personeli gibi altyapıyı ve uyarlanmış bir ekonomik sistemi sağlayarak ulusal orduyu meydana getirdi.¹⁶ Gürcistan, Kraliçe Tamar'ın saltanatı sırasında gücünün zirvesine ulaşırken, bu dönemdeki ordunun yapısı ve işleyişi, IV. Davit'in gerçekleştirdiği askerî reformların ve daimî bir ordu sisteminin temellerinin üzerine inşa edilmişti.

Kraliçe Tamar döneminde Gürcistan'ın silahlı kuvvetleri, daimî birlikler, milisler ve yardımcı müfrezelerden oluşuyordu. Ordu türlerinin en büyüğü ise Ahıskahılar, Taolular*, Abhazlar, Kahetliler* ve Kartliler* gibi bölgesel kabile prensiplerine dayanıyordu. Yardımcı kuvvetler, vasallıklardan gelen müfrezelerin yanı sıra müttefik ve paralı asker birliklerinden oluşuyordu. Bu paralı askerler genellikle Kuzey Kafkasya'dan, özellikle Kıpçaklar, Osetler,

¹⁵ İoseb Gedevanişvili, *Samkhedro Khelovneba Sakartverloşi: Nimuşebi Samkhedro İstoriidan*, Şroma, Tbilisi 1915, s. 55-56.

¹⁶ Soso Margişvili, *Mitebi da Realoba Davit Aghmashenebelis Mefobis Shesakheb, Omi Selchukta Samyaros Winaaghmdag, Gamomcemloba Siesta*, Tbilisi 2006, s. 99.

* Tao-Klarceti" terimi, bilimsel literatürde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmış olup tarihsel olarak Meskhethi, Zemo Kartli veya Samtskhe Saatabago olarak adlandırılan (daha doğru bir ifade ile Meskhethi'nin bugün Türkiye sınırları içinde kalan esas kısmı) coğrafyayı ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. *Tao-Klarceti Tarih ve Kültür Araştırmaları*, ed. Buba Kudava, Goça Saitidze, Tiflis 2018, s. 13.

* Doğu Gürcistan'da Kakheti bölgesinde yaşayan halka verilen addır.

* Doğu Gürcistan'ın en büyük Tarihi ve coğrafi bölgesidir. Shida Kartli, Kvemo Kartli ve Samtshe-Cavaheti bölgelerinden oluşmaktadır. Kartli de yaşayan Gürcüleri ifade eder.

Lekler, Adigeler ve Çeçen-İnguş kabilelerinden geliyordu. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Gürcistan sahaya 60-90 bin savaşçı sürebiliyordu. Bu kuvvetlerin büyük bir kısmı iyi silahlanmış ve iyi eğitilmiş süvarilerden oluşuyordu.¹⁷

Gürcü ordusu savaşta "Bayraklara" göre örgütlenirdi. "Bayrak," feodal milisleri askerî bölgelerle bu bölgelere bağlı müfrezelerden bir araya getirirdi. Gürcistan'ın savaşlarında dört bayrak vardı: Öncü bayrak (Güney Gürcü vatandaşları), Sağ bayrak (Batı Gürcü vatandaşları), Sol bayrak (Kakhet-Hereti) ve Kral bayrağı (Kartli). Savaş alanındaki bayraklar, sırasıyla savaş oluşumunun taktik unsurlarını temsil ediyordu ve bu, Gürcü savaş sanatlarının yüksek düzeye ulaştığının göstergesiydi. Özellikle Gürcüler, Pasinler (Basian) Savaşı'nda üç parçalı bir savaş düzeni kullandılar.¹⁸

Basian Muharebesi (1203), Erzurum'un kuzeydoğusundaki Basian Vadisi'nde, Gürcü ordusu ile Selçuklu Türkleri arasında gerçekleşen önemli bir savaştır. Gürcülerin güçlenmesinden rahatsızlık duyan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204), Gürcistan üzerine sefer düzenleme kararı aldı. Kartlis Tshovreba¹⁹ adlı Gürcü kroniğine göre, Süleymanşah'ın ordusunun büyüklüğü 400 bin olarak aktarılmaktadır; ancak bu rakamın büyük ölçüde abartılmış olması muhtemeldir.

Rükneddin Süleymanşah idaresinde Erzurum'dan hareket eden 100 bin kişilik Türk ordusu, Pasinler üzerinden Sarıkamış istikametine doğru yoluna devam ederken Micingerd Kalesi civarında bulunan Erzurum-Kars yolu üzerindeki Bolositek'e, Boloni (Boliscikhed Kalesi-Günümüz Hasankale) geldi ve ordugâh kurdu.²⁰ Ardından Süleymanşah Gürcü Kraliçesi Tamar'a teslimiyet talebini içeren bir mektup gönderdi. Gürcü hanedanı, orduyu toplamak için zaman kazanmak amacıyla müzakereleri kasıtlı olarak uzattı. Bu süreçte Gürcüler inisiyatifi ele geçirerek, 27 Haziran 1203 tarihinde Davit Soslan komutasında Selçuklu kampına ani bir saldırı düzenlediler. Davit Soslan, üç parçalı savaş düzenini stratejik olarak etkili bir şekilde kullanarak düşmanı hazırlıksız yakaladı. Rükneddin, Gürcülerin sağ ve sol kanatlardan saldıracağını tahmin edemedi. Şiddetli bir çarpışmanın ardından savaş, Gürcülerin zaferiyle sonuçlandı. Selçuklu ordusundan birçok asker esir alınırken, büyük ganimetler ve Sultan'ın sancağı Gürcüler tarafından ele geçirildi. Sultan Rükneddin ise savaş alanından ayrılarak önce Erzurum'a

¹⁷ Ançabadze, 2011, s. 53.

¹⁸ Ançabadze, 2011, s. 55.

¹⁹ Kartlis Tshovreba, Tshovreba Tsminda Mefe Tamarisi, Akhali Kartlis Tshovreba, Saeklesio Gamomcemloba, Akhali İveroni, Tbilisi 2012, s. 65.

²⁰ Ömer Subaşı, *Gürcistan Krallığı (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 43.

ardından başkentine döndü.²¹ Bu savaşın tarihini Gaffari ve Müneccimbaşı 23 Temmuz 1202 olarak vermektedirler²² lakin Gürcü literatüründe 27 Haziran 1203 olarak tarihlendirilmiştir.²³

İrakli Jojadze, Kral IV. Davit ve Kraliçe Tamar dönemlerini Gürcistan'ın askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel refahının yanı sıra birliğinin ve bağımsızlığının altın çağı olarak kabul etmekte ve bu dönemde yapılan savaşların 131'inin kazanıldığını, yalnızca 5 savaşta yenilgi alındığını ifade etmektedir.²⁴

Askerî Eğitim

Orta Çağ'da çeşitli seviyelerden oluşan oldukça organize bir sosyal askerî eğitim mekanizması işliyor olmasına rağmen, özel bir askerî okul veya sistematik bir eğitim altyapısı yoktu. Feodal devletin üyeleri olan yüksek sosyal sınıfların temsilcileri için askerî eğitim süreci, çocukluktan itibaren başlar ve bu süre zarfında ata binmeyi, farklı türlerdeki silahları kullanmayı öğrenirler. Bu aşamada, silah kullanma ve askerî işlerle ilgili temel beceriler kazanılır ve askerî eğitim bireysel bir süreç hâline gelir. Daha sonra, eğitim biçimleri esas olarak şövalye turnuvaları, çeşitli spor oyunları ve avcılık faaliyetleriyle şekillenmeye başladı. Bu esnada, orta çağ savaşçıları, savaşları yürütmek için gerekli bir koşul olan ortak eylem becerilerini kazandılar, ancak herhangi bir turnuva veya avlanma süreci savaş koşullarına ne kadar yakın olursa olsun, hiçbirisi gerçek savaş deneyiminin yerini alamazdı. Küçük ölçekli savaşlar (çoğunlukla sınır baskınlarına ve sınır çatışmalarına katılım) eğitimin en etkili biçimiydi.²⁵ Kral IV. Davit kraliyet sarayının büyük planları için uygun bir askerî güce ihtiyacı vardı. Genç kral "Span'ı" yetiştirdi, onları silahlar ve atlarla donattı ve eğitmeye başladı. Davit orduya sıkı bir askerî disiplin getirdi, orduda söylenen şeytani şarkıları, küfürleri ve tüm ahlaksızlıkları ortadan kaldırıldı. Gürcistan Kralı ordunun eğitiminde birçok yenilik getirdi ve askerlere cesaret ve yiğitlik aşıladı.²⁶

Düzenli bir askerî eğitim almayan ve askerliği yalnızca bir görev olarak kabul eden Orta Çağ'ın feodal orduları doğal olarak disiplinsiz savaşçılar

²¹ Elguja Mezmarishvili, *Kartuli Samxedro Terminebi da Ganmartebebi Samxedro Dargebis Mixedvit*, Tbilisi 2018, s. 59.

²² Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca, İstanbul 2016, s. 93.

²³ Roin Metreveli, *Mefe Tamari*, Ganatleba, Tbilisi 1991, s. 186-187.

²⁴ Irakli Jojadze, *Narkvevebi Sakartvelos Samxedro Khelovebis İstoriidan*, Gamomcemloba Samchota Sakartvelo, Tbilisi 1990, s. 129.

²⁵ Margișvili, Soso, *Şua Saukuneebis Samkhedro Khelovnebis da Sakartvelos Politikuri İstoria*, IX-XV Saukuneebşi, Natsili 1, Tbilisi 2008, s. 100.

* Spani, Gürcü literatüründe Ordu, askerler ve savaşçılar manasındadır.

²⁶ *Kartlis Tskhovreba*, S. Yauçişvilis mier, Tomi I, Sakhelgami, Tbilisi 1955, s. 352.

olarak kaldı. Feodal devletler, Bizans'ta olduğu gibi, bir dizi yasal düzenlemeyle disiplinsizliğe karşı mücadele etmeye çalıştılar. Vardan'ın *Dünya Tarihi* adlı eserinde, Gürcistan Kralı III. Giorgi'nin büyük ve küçük askeri suçlara ve çeşitli askeri ihlallere ağır cezalar öngören bir kanun çıkardığı belirtilir.²⁷ Benzer şekilde Cengiz Han 1220'de generalleri Cebe, Subutay ve Tokuçar'ı görevlendirdiğinde, disiplinsizlik ve yağmacılığa karşı kesin bir duruş sergiledi. Generallerin yağmadan menedilmesi talimatını verdi, ancak Tokuçar, Herat bölgesinde bu emre uymayarak bölgenin bir kısmını yağmaladı. Bunun üzerine Cengiz Han, itaatsizliği nedeniyle Tokuçar'ı idam etmeyi düşündü. Ancak daha sonra onu şiddetle azarlayarak komutanlık görevinden azletti ve sıradan bir savaşçı rütbesine indirdi.²⁸ Disiplinsizliğe yönelik benzer cezalar, İspanyol krallıklarında nöbet sırasında uyuyakalan savaşçılara uygulanıyordu. Ayrıca, savaş sırasında görevlerinden ayrılan askerlerin cezalandırılması, bazı Müslüman ordularında da görülmekteydi. Farklı bölgelerden ve milletlerden oluşan feodal ordularda disiplin düzeyini yasama yoluyla sağlamak zor bir işti ve disiplin olmadan her ordu askerî başarısızlığa mahkumdu.²⁹

Gürcü Savaş Sanatının Gelişimi

Sulhan-Saba Orbeliani, Gürcü ordusunun yönetimi hakkında çok ilginç bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre, Kral tarafından temsil edilen başkomutana ek olarak Gürcü ordusunun, işlevleri açıkça tanımlanmış ve farklılaştırılmış üç ana lideri vardı: Ordu komutanı, kraldan sonra en yetkili kişiydi. Şövalyelerin başı (Mkhedartmodzguari), askerlerin nerede harekete geçileceğini, birliklerin nasıl konuşlandırılacağını ve ne tür bir saldırının gerçekleştirileceğini önerdiğinden bir nevi askerî harekât danışmanı olarak kabul edilebilir (Mkhedartmyvanebeli). Yani ordunun lideri, kritik bir durumda pusu, saldırı veya saldırıları planlar.

Gürcü silahlı kuvvetlerini belirtmek için Eri, Jari-Mkhedroba, Spa, Laşkari gibi terimler kullanılmıştır. Bu terimler genel anlamda ordu mensubunu nitelemektedir. Ordu için kullanılan en eski terim ise "Eri" idi.³⁰ Bu terimlere ek olarak Gürcü silahlı kuvvetlerinde yüzyıllardır Spa ve Laşkari ordu terimleri de kullanılmaktadır. Spa ve Laşkari, Farsça kökenli sözcüklerdir. Ivane Javakhishvili'ye göre "Ordu" ve "Spani", spi'nin çoğul hâlidir ve Gürcücede özel anlamlarda kullanılmış ve olağanüstü kavramları ifade eden terimler hâline gelmiştir. Kaynaklar inceledikten sonra "Lashkarni" ve

²⁷ Vardan Araveltsi, *Msoflia İstoria*, Dzveli Somkhouridan Targmnes, Eka Kvaçantiradze, Nodar Şoşiaşvili, Artanuji 2024, s. 182.

²⁸ Yavuz Delibalta, *Moğolların Harp Taktikleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2024, s. 110-111.

²⁹ Margişvili, 2008, s. 102.

³⁰ İoseliani, 2010, s. 5.

"Spani"nin yüksek bir askerî çevre, "Asil ve Şanlı" bir hükümet veya bir kurum anlamına geldiği sonucuna varılmıştır. Temsilcileri "Sadece savaşçılar değil, savaşçıların seçilmiş bir parçası, ülkenin servetini ve refahını önemseyen bir grup" idi. İvane Javakhişvili, savaşçıların bu bölümünü Orta Çağ Avrupa Şövalyeleri'ne benzetiyor.

Halk şiirlerine gelince burada ordudan "Spa" olarak bahsedilir, ayrıca "Spa" tabirinin az sayıdaki birlikleri nitelediğini belirtmek gerekir. Örneğin Svan* şiirlerinde iki veya üç düzine savaşçıdan oluşan bir müfrezeye ordu denilirdi. Gürcü yazılı kaynaklarından elde edilen verilere ve sözlük bilimsel araştırmalara göre, eski Gürcü savaş sanatının, kendi savaş deneyimini ve diğer ülkelerin terminolojisini birleştiren büyük geleneklerin taşıyıcısı olduğu ortaya çıkmaktadır.³¹

Orta Çağ Gürcü Ordusunda Kullanılan Savaş Araç Gereçleri

Gürcü askerlerinin görevlerini yerine getirebilmesi için bir savaş atına, bir kılıca, bir mızrağa, bir kalkana, bir miğfere, bir zincir zırh bir çadır ve bir yük atına ihtiyacı vardı. Bir savaş atına sahip olmak ve onu tepeden tırnağa donatmak ise ancak zenginler tarafından veya zenginlerin yardımıyla yapılabilirdi.³² Savaş alanında at her zaman çok önemli olmuştur. Bir süvarinin hayatı ata bağlıydı, bu yüzden atın korunmasına en başından beri büyük önem verildi. 3 bin yıldan beri atlar kumaş veya deri ile kaplanmıştır. Savaş atı zırhı, at arabasının koruyucu kılıfından doğmuştur.³³

Sadece bir silaha ve bir ata sahip olmak ve üzerinde oturmak yeterli değildi. Profesyonel asker yetiştirmek, ekipmandan daha pahalıya mal olmuştu. Ağır teçhizata sahip ağır bir binici savaşta ata binmek ve eyerdeki silahları etkili bir şekilde kullanmak için sürekli olarak kendini eğitmek zorunda kalmıştı.³⁴ Bu nedenle, savaşçıların kullanacakları silahlar ve savunma ekipmanları son derece önemli hale gelmişti.

Genel olarak silahlar iki türe ayrılır: saldırı ve savunma silahları. Gürcü saldırı araçları mızrak horoli (oroli), lakhvari, gmuri, khishti, libandaki, alebardi, tsati, kale taarruzlarında kullanılan sapan, mancınık (Sagorveli, Shuduli, Filakavani), ok ve yay, arbalet, gürz ve baltalar (lakhti, gurzi, goguti,

* Svanlar, Gürcistan'ın Kuzeybatısındaki dağlık Svaneti bölgesinin yerli halkı olan bir Gürcü halkıdır. Konuştukları Svanca Kartveli (Gürcü) dillerinden biridir. Strabon'un Coğrafyasında Svan halkıyla ilgili birçok bilgi vermektedir.

³¹ İoseliani, 2010, s. 9-11.

³² Tsurtsumia, 2014, s. 25.

³³ Mamuka Tsurtsumia, *Sakartvelos Samkhedro İstoriis Sakitkhbi*, Gamomcemloba, Mkhedari, Tbilisi 2013, s. 93.

³⁴ Tsurtsumia, 2014, s. 26.

değnek, argan, chuglugi), kılıçlar, bıçak ve hançerden oluşurdu. Savaşta başı korumak için miğfer, göğsü korumak için zincir zırh veya plaka zırh, zincir örgülü pantolon ve kalkan kullanılırdı.

Mızraklar*, insanların uzun zamandır kullandığı en eski silah türlerinden biridir ve farklı şekil ve boyutları mevcuttur. Sulkhan-Saba, mızrağı bir silahın genel adı olarak görür ve türlerini şöyle listeler: lakhvari, horoli, (oroli), gmuri, satkhedi, geon, shubi, khishti, zufan, libandak.

Lakhvari, eski Gürcü eserlerinde bir mızrak türü olarak geçmektedir. Gürcüce bir kelimedir ve 'la' başlığı ve khvreta ile aynı olan 'khvra' fiilinden oluşur. Khvra fiili ise delmek manasındadır. Lakhvari tabiri XII. yüzyıldan sonra yerini Farsça kökenli bir terim olduğu kabul edilen "Shub"a bırakmıştır. Şekil ve nitelik olarak (yaprak yüzü, üçgen vb.) birbirlerinden farklıydılar. Mızraklar savaşta caydırıcı olarak kullanılmaktaydı ve mızrakla donatılmış askerlere mızrakçı denilmekteydi.³⁵

Sapan*, Gürcü halkının en eski savaş araç gereçleri arasında iyi bilinir. Çok sayıda tarihî kaynak, Orta Çağ Gürcü ordusunda özel sapancı birimlerinin varlığından bahseder. Örneğin Kral Tamar'ın tarihçesine yapılan bir atıf şöyle der: "Üst ve orta okları atanlar ve taş atanlar ayağa kalksın." Merkezî güç kullanımına dayalı eski bir el silahı, yoğun bir kumaşın uzatılmış orta kısmına sahip deri bir kemerden oluşuyordu. Bu silah, içerisine bir nesne (taş, metal bilye vb.) yerleştirilerek kullanılan en basit aletlerden biriydi. 150-160 hamlede bir rakibe hasar verme yeteneğine sahiptir.³⁶ Sapan gibi geleneksel savaş aletlerinin yanı sıra, Gürcü kabilelerinin ok ve yayları da önemli bir yer tutuyordu.

Gürcü kabilelerinin ok ve yayları iyi kullanmaları hakkında Eski Yunan ve Roma kaynaklarında bilgiler buluyoruz. Bunlar arasında Strabon (Antik Yunan coğrafyacısı), Svanlara ait bilgiler vermektedir. Ona göre Svanlar mükemmel okçular idi. Oklarla insanları zehirleyip ani ölümlerine neden olmakta birlikte oklar zehirden ötürü kötü bir kokuya sahipti, bu kokudan sadece yaralılar değil, çevrelerindeki diğer savaşçılar da etkilenirlerdi.³⁷

Gürcü ordusunda, ok ve yay* silahları 17. yüzyıla kadar önemini korumuş ve ateşli silahlarla birlikte kullanılmıştır. Yay ve oklar, büyüklük ve kullanım

* Bk. Ek10.

³⁵ İoseliani, 2010, s. 4-5.

* Bk. Ek 5.

³⁶ K. Çoloyashvili, *Shurduli, Mecnierba da Teknika*, No1 1958; Mezmarishvili, 2018, s. 389.

³⁷ Tinatin Kaukhchishvili, *Strabonis Geografia, Cnobei Sakartvelos Şesakheb*, Sakartvelos mecnierbata Akademiis Gamomcemloba, Tbilisi 1957, s. 126.

* Bk. Ek. 9

şekline göre çeşitlenmiştir. Güney Gürcistan'da savaşçıların yalnızca ayağının yardımıyla kullanabileceği insan boyutunda oklar bulunmaktaydı. Dağlık bölgelerde ise nispeten küçük yaylar tercih edilmiştir.³⁸ Ok, uzun mesafelerde atış yapmanın ana araçlarından biridir.

Gürcistan'da Türk ve Moğol yayları yaygın olarak kullanılmış ancak yerel yapım yaylar da üretilmiştir. Tatar yayı ise yaydan daha etkili bir silah olarak öne çıkmıştır, isabet ve vuruş gücü bakımından diğer tüm yayları geride bıraktığı için özellikle güçlü bir silah kabul edilmiştir. Bu nedenle Roma papalarının girişimiyle birkaç kez yasaklanmıştır.³⁹

Gürcü yayları üretimlerine göre iki ana tipe ayrılır: Basit (ahşap) ve işlenmiş (boynuz, kemik, metal). Yaylar, kişinin iki kolu arasındaki mesafeye göre yapılırdı. Basit bir yay, kesilmiş bir ağaç dalı ve "Sabami" olarak adlandırılan, her iki uca bağlı dönen bir yay kirişinden oluşurdu. Yay kirişi genellikle sığır derileri veya bağırsaklarından yapılırdı, kamış veya diğer bitkisel lifler de kullanılır, daha sonraki dönemlerde ise bükülmüş kenevir tercih edilirdi. Yaylar genellikle kiraz, fındık, dişbudak ve keçi söğüdü ağaçlarından üretilirdi.

Gürz* daha ziyade ateşli silahların icadından önce insanların yakın dövüşte kullandıkları vurucu, ezici, parçalayıcı bir saldırı silahı idi. Gürcistan'da çeşitli vurucu ve ezici silahların kullanımı; lakhti, gurzi, chuglugi, argan, değnek, amuda, ekalburta, inek başlı değnek gibi eski Gürcü yazılı kaynaklarında kullanılan zengin terminolojik malzeme ile doğrulanmaktadır. Çeşitli şekillerde yapı iskeleleri, Gürcistan da dâhil olmak üzere hem Batı hem de Doğu ordularında yaygındı. Doğu ordularında bu silahın en yaygın türü hayvan figürlü bir kafaydı (inek başlı, keçi başlı). Batı ordularında ana Lakh türlerinden biri Morgenshern (sabah yıldızı), bir kap, bir zincir ve bir zincire bağlı yıldız şeklinde bir metal kafadan oluşur. Bu türlerin her ikisi de Gürcistan'da iyi biliniyordu. Eski zamanlardan beri Gürcü silahlarında kullanılan savaş baltaları, göğüs göğüse savaşlarda da kullanılan "Satseruli" adlı baltayı içermektedir. Savaş baltalarının göğüs göğüse muharebede kullanıldığı geç feodal Gürcistan'da da doğrulanmıştır. Bu dönemin savaş baltaları, tek kanatlı ve çift kanatlı olup genellikle altta dört uçlu bir mızrakla biten metal bir silahtır.⁴⁰

Kesici silahlar, yapısal olarak kama şeklinde tasarlanmıştır ve hançer, bıçak ve kılıç gibi türleri içerir. Zarar verme eylemleri delme, kesme ve ezme

³⁸ İoseliani, 2010, s. 7.

³⁹ Margişvili, 2008, s. 94.

* Bk. Ek 4.

⁴⁰ İoseliani, 2010, s. 9.

şeklinde gerçekleşir. Bu silahlar, eski zamanlardan beri ateşli silahlardan önce bilinen ana silah türü olarak kabul edilmiştir. Modern ordularda korunmuş Dirk (Rus denizcileri kullanmıştır, genellikle 50-80 cm uzunluğundaydı) askerî bıçaktı ve sertti. Kesici bazı türleri spor müsabakalarında kullanılan meç, hançer, kılıç da var idi.⁴¹

Kılıç ise Gürcü ordusunda tarihsel olarak Makhvili ile Khmali olarak adlandırılır. Bu iki tabir eş anlamlıdır, İncil'in eski Gürcüce çevirilerinde eş zamanlı olarak görülür.⁴² Kaliteli bir kılıç yapmak ciddi bir bilgi birikimi ve uzun bir zamanı gerektiriyordu. Arkeolojik verilere bakılarak kılıçlar kısa (50 cm'ye kadar), orta (50-70 cm) ve uzun (70 cm'den fazla) olmak üzere üç kategoriye ayrılır. Kılıç bıçağının uzunluğu, saldırı ve savunma gereksinimlerine ve ağırlığa göre belirlenir.⁴³ Orta Çağ'da Gürcistan'da düz kılıçlar yaygındı ve 13. yüzyıldan itibaren Kıvrımlı olarak şekillendirilmiş kılıçlar kullanılmaya başlandı. Avrupa'dan ithal edilen kılıçların ortak adı Fransız "Prangula" idi. Avusturya, Almanya ve İtalya'dan da kılıç ithal ediliyordu.⁴⁴

Gürcü Gorda* kılıçlarının Avrupa'dan geldiği söylene de Gürcistan'da da yapılmaktaydı. Gorda kılıçları Gürcistan'da 13.-14. yüzyıllarda biliniyordu, Cenevizli tüccarların Orta Çağ'da Gürcistan topraklarında ticaret merkezleri açtıkları ve çeşitli hammaddelerle birlikte kılıç ticareti yaptıkları bilinmektedir. Geç feodal Gürcistan'da Gürcü ustaların, Kafkasya'da popüler olan Gorda yapım şekli gizli tutulmuş ve aileler içinde gizli kalan bu yapım tekniği nesilden nesile aktarılmıştır.⁴⁵

Gürcü Hançeri

Hançer, Arapça kökenli bir silah olup genellikle kısa ve eğri namlusu, sivri ucu ve tek veya çift ağızlı yapısıyla tanınır. Tarihsel olarak, hançerler Sâmî uygarlıkları tarafından geliştirilmiş ve özellikle Araplar arasında soyluların kıyafetlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Zamanla İslamiyet'in etkisiyle geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Hançerler, savaş dışında tören silahı olarak da kullanılmaya devam etmiştir.

Kama ise daha eski bir silah türüdür ve hançerden farklı olarak düz ve simetrik namlusu ile tanınır. Namlu uzunluğu genellikle 15-45 cm arasında değişir ve tarih boyunca pek çok kültürde kullanılmıştır. Türk-İslam

⁴¹ Mezmariashvili, 2018, s. 390.

⁴² İvane Javakhishvili, *Masalebi Kartveli Eris Metarialuri Kulturis İstoriisatvis, Tomi III-IV*, Sakartvlos Mecnierebata Akademiss Gamomcemloba, Tbilisi, 1962, s. 248.

⁴³ Tsurtsumia, 2013, s. 138.

⁴⁴ İoseliani, 2010, s. 11.

* Bk. Ek 2.

⁴⁵ Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos Simbolika*, Tbilisi 2009, s. 197.

dünyasında özellikle Kafkasya'da, Çerkezler ve diğer Kafkas halkları tarafından kullanılan kama, gelişmiş süslemeleri ve işçiliğiyle dikkat çeker. Kamaların kabzaları genellikle fildişi veya boynuzdan yapılır, üzerinde farklı motifler ve yazılar bulunur.⁴⁶

Hançer*, Diğer silahların daha az etkili olduğu göğüs göğüse muharebe için tasarlanmıştır. Savaşta sıkışık, ani ve sessiz saldırılar sırasında kullanılırdı. Çok yönlü muharebe özellikleri ve evrenselliği nedeniyle hançer, İslami askerî yazılarda büyük saygı görmektedir.

Tsursumia'nın *Gürcü Hançeri* adlı çalışmasında, 13. yüzyılın başlarında Farisi askerî incelemesinin yazarı Mübarekşah'ın hançeri çok övdüğüne değinilmiştir. Mübarekşah'a göre, bir askerin her türlü silahı olsa da hançeri yoksa silahları yeterli ve kusursuz sayılmaz. Ancak yalnızca bir hançeri varsa ve başka hiçbir silahı yoksa silahının eksiksiz ve hatasız olduğu kabul edilir.⁴⁷

Kafkasya bölgesinin en iyi bilinen silahı olan "Khanjali" bir tür kısa kılıçtır. Bunun ucu boyunca sivrilen geniş iki kenarlı düz bir bıçağı, koruyucusuz bir kabzaya yerleştirilmiş, kare kesitli kavrama ve yuvarlak düz kabzası mevcuttu. Tasarımı Roma Gladius'una çok benzemektedir.⁴⁸

Hançer, Farsça Khanjali kelimesinden türetilmiştir ve eski zamanlarda Makhvili olarak adlandırılmıştır. İsim değişikliğinden dolayı silahta bir değişiklik olup olmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır, ancak eski günlerde hançer benzeri bir silahın olduğu düşünülebilir.⁴⁹

Savaşta saldırı silahları kadar savunma silahları da önemlidir bu yüzden eski zamanlarda da var olduğu görülmektedir. Kaynaklar Gürcü kabilelerinin en başından beri tahta, keten ve deriden yapılmış çeşitli savunma araçları kullandıklarını gösteriyor. Savunma silahı, amacına göre birkaç türe ayrılır: 1. miğfer-başlık, 2. kalp-göğüs, 3. bel altı savunma, 4. kalkan ve kelt. Gürcistan'ın her yerinde savunma araçlarının yaygın olduğu ve köklü bir görünüme sahip olduğu görülmektedir ve üretimi ise halka aittir.

Miğferler

Miğfer*, kişinin kendini koruması için tasarlanmış metal bir savaş gerecidir. Yüzyıllar boyunca sürekli değişim geçiren miğferler bir

⁴⁶ Tülin Çoruhlu, "Hançer", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 548-549.

* Bk. Ek 6-11.

⁴⁷ Mamuka Tsursumia, *Kartuli Khanjali, İvane Javaxisvilis Saxelobis Tbilis Saxelmwifo Universitetis Saqartvelos İstoriis İstitutis Sromebi*, XI, Tbilisi 2016, s. 139.

⁴⁸ Anthony North *An Introduction to Islamic Arms*, London 1985, s. 35.

⁴⁹ Javakhishvili, 1962, s. 262.

* Bk. Ek 8.

dövüşçünün savunma teçhizatının önemli bir unsuruydu. Savaşta miğferler, bir savaşçının savunmasını ve hayatta kalma şansını önemli ölçüde artırırdı. Demir miğfer her savaşçı için çok değerliydi. Çoğu zaman miğfer, darbeli silahlara karşı daha az dirençli olmasına rağmen kılıç ve ok darbelerine dayanırdı.⁵⁰

Gürcistan topraklarındaki arkeolojik araştırmalarda bronz miğferler bulunmuş ve sonraki yüzyıllarda yerini demir ve çelikten yapılmış miğferler almıştır. Orta Çağ'ın en iyi Gürcü miğferleri, milli müzenin yabancı personeli tarafından Gürcistan'dan Avrupa'ya kaçırılmıştır.

Geç feodal dönemin Gürcü savaş miğferleri esas olarak dört tiptir: Chachkan (kâse şeklinde), oval şeklinde miğfer, papanaki formu ve çabalahi (zincir peçelik). Yüzeyi daha çok çeşitli süslemeler ve güllerle betimlenmiştir. Miğferin ön tarafında, gerekli konumda bir vida ile tutturulmuş bir burun koruması vardır. Miğferin arkasına, kulakları ve boynu korumak için sıkıca dokunmuş bir zincir ağ takılırdı. Savaşçılar, yenilenlerin miğferiyle zafer kadehi içerlerdi. Genellikle düşmanın miğferi kiliseye bağışlanırdı.⁵¹ Miğfer Gürcistan'ın farklı bölgelerinde çeşitli adlarla anılmaktadır: Bunlar zurchi, chachkani, zaradi ve chabalakh idi.⁵²

Zincir Zırh

Orta Çağ'da Zincir zırh, savaşlarda düşmanın saldırı silahlarının darbe ve atışlarına karşı hayati bölgeler başta olmak üzere vücudun zarar görmesini engelleyen en önemli savunma silahlarından biriydi.⁵³ Üretim malzemesine göre zincir gömlekler* çoğunlukla çelikten yapılmıştır. Bir zinciri örmek için yaklaşık 15-20 bin halkaya ihtiyaç vardı, zincir halkalarının sayısı döküm zincirin hacmine bağlıydı. Etnografik verilere göre, kadınlar özellikle Svaneti, Racha ve Khevsureti bölgelerinde kuyumculukla aktif olarak ilgilenmişlerdir. Khevsureti'deki kadınlar ise, aynı zamanda babaları, erkek kardeşleri ve Ortodoks insanlar için zincir zırhlar örme işiyle de meşgul olmuşlardır.⁵⁴

Zincir zırhın türü, özellikleri ve isimleri hakkında detaylı bilgi yine Sulkhan-Saba'da bulunabilir. Ona göre Zincir zırhlar için genel terim, beş cinsten oluşan zırhtı: Samankani, Zeidali, Khosroani, Kirifka ve Jabala.

⁵⁰ Tsurtsumia, 2014, s. 75.

⁵¹ Kartuli Materialuri Kultris Etnografiuli Leksikoni, <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=39&t=1504> 23.11.2024 00:30

⁵² Ioseliani, 2010, s. 15.

⁵³ Aydın Usta, "Zırh", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 391.

* Bk. Ek 3.

⁵⁴ Kartuli Materialuri Kultris Etnografiuli Leksikoni, *Jachvis, Perangi*, <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=39&t=5751> 23.11.2024 00:35

Sulkhan Saba iyi bir zırhın nasıl görünmesi gerektiğini şöyle tarif eder: Zırh uzun ve geniş olmalı, zincir halkaları sıralı bir şekilde örülmeli, açılması zor olmalıdır; nemli ortamda geç ıslanması, Zincirinin yığın hâline gelmemesi, gömleğin bel altının biraz daha kalın olması, gömleğin göğüs, omuzlar ve kasık kısımlarının kalın ve kıvrımlı olması gerekir. Zırhın bölümlerini (boynu, kolları, dirsekleri, dizi koruyan parçaları) Gürcistan'da görmek mümkündür.⁵⁵

Zincir zırhın dışında önemli Savunma silahlarından olan kalkan*, eski zamanlardan beri Gürcü kabileleri tarafından kullanılmakta idi. Başlangıçta, örülmüş hasır, ahşap, deri veya metal kalkanlar kullanıldı. Gürcü kabileleri çoğunlukla küçük yuvarlak kalkanlar kullanırdı. Bunlar arasında sadece İberyalıların büyük kalkana sahip olduğu bilinmektedir. Gürcistan'da bulunan en eski bronz kalkan Milattan önce XII. yüzyıla aittir. Bu şekle sahip kalkanlar burada XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kalkan yapımı tüm bölgede biliniyordu, çoğunlukla üstte metal çıtalar bulunan, ahşap yataklı kalkan yapılıyordu. Doğu Gürcistan dağlarında kalkan için gerekli deriler siyaha boyanmıştı, bu nedenle, onlara "Siyah kalkan yapıcıları" ya da "Kara Kalkanlar" adı verilmişti. Gürcü yuvarlak kalkanları, malzeme ve üretim tekniğine göre dört gruba ayrılabilir: Ahşap, deri, hasır ve metal kalkanlar.

Kalkanın savaştının omzuna asıldığı deri bir askısı vardı. Arkasında bir el askısı vardı. Khevsur adı verilen normal yuvarlak kalkana el olarak "Ubi Kalkanı" bedeninin sol tarafına kalbi korumak için yerleştirilirdi. Bu kalkan Khevsurlular tarafından geç dönemlere kadar kullanıldı. Kalkani tabiri Gürcü literatüründe de kullanılmıştır. 50-70 cm çaplarında spiral kalkanlar da kullanılmıştır.

Sivil halkın kullanabileceği silahlara gelince barış zamanında tam teçhizat giyilmesi tavsiye edilmemiş bu yüzden temel silahlar Gürcü ailelerinde mevcut bulunurdu. İvane Javakhishvili'nin işaret ettiği gibi silah taşıma kuralı ancak nüfusun kendisini beklenmedik tehlikelerden korumaya zorlandığı iç ve dış durumlar sırasında uygulandı. Bununla birlikte Gürcü yaşamında, Gürcü kıyafetlerinin (kemer-hançer) bir parçası olan değerli, törensel bir hafif silah giyme kuralı vardı.⁵⁶

Askerî gelenekler ve silah taşıma geleneği hem Gürcistan ordusunda hem de halk arasında yüksek düzeydeydi. Aileler, oğullarına küçük yaşlardan itibaren binicilik öğretmeye başlamakta ve 15-16 yaşlarından itibaren gerçek bir silah taşımalarına izin vermekteydi. Bu gelenek, Gürcistan'da savaşçı kültürünün derin köklere sahip olduğunu ve her bireyin savunma yeteneklerini geliştirdiğini göstermektedir. Gelişmiş savaş ve savunma silahlarının

⁵⁵ İoseliani, 2010, s. 16.

* Bk. Ek 12.

⁵⁶ İoseliani, 2008, s. 18.

çeşitliliği ve kalitesinin yüksek olması, Gürcistan'ın güçlü, deneyimli ve büyük geleneklere sahip savaşçıların ülkeyi başarıyla savunmasını sağlamıştır. Böylece, Gürcistan kadim bir savaş alanı olarak kabul edilmiş ve dünya askerî sanatının gelişimine katkıda bulunan bir ülke olarak tanımlanmıştır.⁵⁷

Diğer Silahlar

En ilginç silah türlerinden biri Yüzüktür*, sadece Khevsureti bölgesinde yayılmıştır. Yüzük, dış halkası bileylenmiş veya dişlerle kaplı yassı demir bir halkadır. 12 farklı ismi tespit edilmiştir: Saturi Satseruli, Khveva, Zurgana, Magala, Ghajia, Lesula, Tsalkbila ve diğerleri. İşaret parmağı, adından da anlaşılacağı gibi, parmak üzerine yapılmış ve genelde yakın dövüş sırasında kullanılmıştır. Keskin ağız ve dişleriyle insanlara ciddi zararlar veriyordu. Kesici dişler, diş kökleri, yuva ve kulaktan oluşuyordu. Yerel ustalar tarafından yapılmış, sadece Khevsureti'de yayıldığı tespit edilmiştir ve bu nedenle Khevsureti kültürünün bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Orijinal şekli ve amacı nedeniyle, herhangi bir silah grubuna bu keskin yüzük kılıcı sokmak zordur.⁵⁸ Günümüzde muştâ benzeri bir kullanımına sahiptir.

Dashna, Bıçak, (Dana)

Dashna*, hançerden biraz büyük kılıçtan ise küçük olan bir tür kesici silahtır. Eski Farsça bir kelimedir ve çizmenin boğazına gizlenebilecek küçük bir bıçak anlamına gelir. Dashna göğüs göğüse dövüş sırasında kullanılırdı. Bu terim IX.-X. yüzyıllarda yaygınlaşmış adlandırılmıştır ve savaş silahlarının yanı sıra kalatoz bıçaklı silah olarak da adlandırılmıştır. İvane Javakhishvili'ye göre bu terim yalnızca Khevsuri lehçesinde günümüze kadar ulaşmıştır ancak, Svaneti'de de yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Günümüzde ev eşyası olan bıçak, XII. yüzyıla kadar savaş silahıydı. Ancak Dashna'nın başından beri ekonomik bir amacı olduğu anlaşılıyor ve bu da etnografik ve dilsel materyallerle doğrulanıyor. Özellikle, Svan şiiirlerine göre, Svanlar bıçağı savaşta başarılı bir şekilde kullandığı ve bıçağın, savaş ana ekipmanlarından olduğu biliniyor.⁵⁹

Kama, Kafkasya'da Khancal ve Gürcistan'da kama olarak adlandırılan kısa bir kılıçtır.⁶⁰ Acara kaması Gürcistan'da oldukça popülerdi. Babaskama'nın

⁵⁷ İoseliani, 2008, s. 21.

* Bk. Ek 7.

⁵⁸ İoseliani, 2010, s. 12-13.

* Bk. Ek 13.

⁵⁹ Nugzar Antelava, Manana Bukia, İrma Khvaşilava, Merab Chukhua, *Kartuli Kulturis Etnolingviusturi Enciklopedia, (Dziritadi Makhasiateblebi)*, Tbilisi 2023, s. 122.

⁶⁰ *Knives and Swords: A Visual History*, ed. Chris McNab, Dk, Newyork 2010, s. 269,

bıçağı çelikten yapılmıştı, tek kenarlı ve yivliydi. Birçok boyutu vardı. Sap kısmı boynuz, kemik ve ağaçtan yapılmıştır. Babaskama'nın bazı örneklerinin katran formu, orkapa formuyla biten Türk yatağanının etkisini göstermektedir.⁶¹

Sonuç

Orta Çağ Gürcistan'ında askeri organizasyon ve teçhizat ülkenin siyasi ve askeri gücünün temel direklerinden birini oluşturuyordu. Gürcistan coğrafi konumu nedeniyle Doğu ve Batı kültürlerinin etkisine maruz kalmış bu da savaş teçhizatı ve taktiklerine önemli katkı sağlamıştır. XI. yüzyıldan itibaren askeri organizasyon feodal sisteme göre belirlenmiş ancak krallık döneminde Gürcü ordusunun savaş yetenekleri giderek gelişmiştir.

Kral IV. Davit ve Kraliçe Tamar'ın hükümdarlığı döneminde Gürcistan, bölgedeki askeri başarısının doruğuna ulaşmış ve bu dönemde kullanılan askeri teçhizatlar ise Gürcü ordusunun düşmanlarına karşı stratejik avantaj kazanmasını sağlamıştır. Gürcü savaş sanatları, zamanın savaş ihtiyaçlarını karşılamak için hem yerel unsurlar hem de diğer kültürlerden etkilenecek zenginleştirilmiş ve geliştirilmiştir.

Sonuç olarak Gürcistan'ın güçlü askerî geleneği, savaş sanatları ve teçhizatındaki gelişme ülkenin siyasi istikrarını sağlamış ve bölgedeki nüfuzunu artırmıştır. Gürcü savaş sanatları hem Doğu hem de Batı askerî kültürlerinden etkilenmiş olsa da benzersiz yerel unsurlar içermekteydi ve bu da onları dünya savaş sanatları tarihine önemli bir katkı haline getirmiştir.

Bu çalışma, Türkiye'de Gürcistan'ın askerî tarihine dair kaynakların ve akademik çalışmaların azlığını göz önünde bulundurarak bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu nedenle çalışmanın, Gürcistan'ın askerî geleneği ve stratejileri hakkında daha derinlemesine bir anlayış sunarak Türkçe literatürdeki eksiklikleri gidermesi ve gelecekte yapılacak araştırmalar için bir temel oluşturması beklenmektedir.

Kaynakça

- Ançabadze, G. (2011). *Sakartvelos Samkhedro İstoriis Sagitkhebi, 1921 Tslamde*, İlias Sakhemtsipo Universitetis Gamomcemloba, Tbilisi.
- Beridze, G. (2015). *Sakartvelos Samxedro İstoriis Periodizacia (Sakitxis dayenebis Cda), İvane Javajshvilis Saxelobis Tbilisis Saxelmwifo Universitetis Saqartvelos İstoriis İnstitutis Shromebi*. IX, Tbilisi.
- Çolakaşvili, K. (1958). *Shurduli, Mecnierba da Teknika*, No, 1.

⁶¹ Antelava, Bukia, vd,2023, s. 269.

- Çoruhlu, T. (1997). "Hançer", *DİA*, C. 15, İstanbul, s. 548-549.
- Delibalta, Y. (2023). *Moğolların Harp Taktikleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Gamyrelidze G. (2010). *Omi Da Şeiarageba İberia-Kolkhetşi*, Bakur sulakauris Gamomcemloba, Tbilisi.
- İoseb, G. (1915). *Samkhedro Khelovneba Sakartverloşi: Nimuşebi Samkhedro İstoriidan*, Şroma, Tbilisi.
- İoseliani, K. (2010). Samxedro Shenaertbis Aghmnishvneli Kartul Terminologia, *İstoriul-Etnologiuri Dziejani*, XII, Tbilisi.
- İoseliani K. (2012). Samkhedro Etiketi Sagitkhebi, *İstoriu-Etnografiuli Dziejani*, XIV, Tbilisi.
- İoseliani, K. (2008). *Tradiciuli Kartuli Sabrdzolo İaragi, Meomris Biblioteka, No 21*, Sakartvelos Sheiaraghebuli Zalebis Gaertianebuli Stabi J7 Samxedro Ganatlebisa da sabrdzolo Momzadebis Departamenti, İv. javakhishvilis İstoriisa da Etnologiis İnstituti, Tbilisi.
- Javakhişvili, İ. (1962). *Masalebi Kartveli Eris Metarialuri Kulturis İstoriisatvis*, Tomi III-IV, Sakartvlos Mecnierebata Akademiss Gamomcemloba, Tbilisi.
- Joadze, İ. (1990). *Narkvevebi Sakartvelos Samxedro Khelovebis İstoriidan*, Gamomcemloba Sabchota Sakartvelo, Tbilisi.
- Kartuli Materialuri Kultris Etnografiuli Leksikoni, Jachvis, Perangi, <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=39&t=5751> 22.11.2024 15:00
- Kartlis Tskhovreba, (1955). S. Yauçişvilis Mier, Tomi I, Sakhelgami, Tbilisi.
- Kartlis Tshovreba, (2012). Tshovreba Tsminda Mefe Tamarisi, Akhali Kartlis Tshovreba, Targmna, Maia Rafava, Giorgi Macharashvili, Saeklesio Gamomcemloba, Akhali İveroni, Tbilisi.
- Khancali, <https://history.mod.gov.ge/ge/page/74/xanjali> 10.03.2022 15:40
- Kudava, B.-Saitidze, G. (2018). Tao-Klarceti Tarih ve Kültür Araştırmaları, Şota Rustaveli Milli Bilim Vakfı Desteği ile gerçekleştirilmiştir. Tiflis.
- Lang, David Marshall. (1997). *Gürcüler*, Ceylan Yayınları, İstanbul.
- McNab, C. (2010). *Knives and Swords: A Visual History*, Newyork.
- Margişvili, S (2006). *Mitebi da Realoba Davit Aghmashenebelis Mefobis Shesakheb, Omi Selchukta Samyaros Winaagmdeg*, Gamomcemloba Siesta, Tbilisi.
- Margişvili, S. (2008). *Şua Saukuneebis Samkhedro Khelovnebis da Sakartvelos Politikuri İstoria, IX-XV Saukuneebşi*, Natsili 1, Tbilisi.
- Metreveli, R. (1978). Didni Sakmeni, XI S. Meore Nakhevarisa da XII S. Pirveli Meotkhedis Sakartvelos İstoriis Zogierti Sakitkhi, Sabchota Sakartvelo, Tbilisi.

- Metreveli, R. (1986). *Davit IV Aghmashenebeli*, Sabchota Sakartvelo, Tbilisi.
- Mezmarişvili, E. (2018). *Kartuli Samxedro Terminebi da Ganmartebebi Samxedro Dargebis Mixedvit*. Tbilisi.
- Mçedlidze, T. (2009). *Sakartvelos simbolika*, Tbilisi.
- North, A. (1985). *An Introduction to Islamic Arms*, London.
- Nugzar A. (2023). Manana Bukia, İrma Khvaşilava, Merab Chukhua, *Kartuli Kulturis Etnolingviusturi Enciklopedia*, (Dziritadi Makhasiateblebi), Tbilisi.
- Öngül, Ö. (2016). *Selçuklular Tarihi 2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca, İstanbul.
- Ratiani, G. (2013). *İstoriani, İstoriul- Şemecnebiti Jurnalı*, No, 10 (34), Oktomberi, Tbilisi.
- Subaşı, Ö. (2022). *Gürcistan Krallığı (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Tavadze, Natalie. Geopolitics of the Central Caucasus, <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-geopolitics-of-the-central-caucasus/> 22.11.2024. 23:00
- Topçışvili, R. (2017). *Sakartvelos İstoriul Etnografiuli Mkhareebi*, Tbilisi.
- Tsursumia M. (2013). *Sakartvelos Samkhedro İstoriis Sakitkhbi*, Gamomcemloba, Mkhedari, Tbilisi.
- Tsursumia M. (2014). *Shua Saukuneebis Kartuli Lashkari, (900-1700)*, Sadoktoro Nashromi, İvane Javaxisvilis Saxelobis Tbilisis Saxelmwifo Universiteti Humanitarul Mecnierebata Fakulteti, Tbilisi.
- Tsursumia, M. (2016). *Kartuli Hanjali, İvane javaxiSvilis saxelobis Tbilisis saxelmwifo universitetis saqarTvelos istoriis institutis Sromebi*. XI Tbilisi.
- Usta, A. (2013). “Zırh”, *DİA*, C. 44, İstanbul, s. 391-394.

Ekler

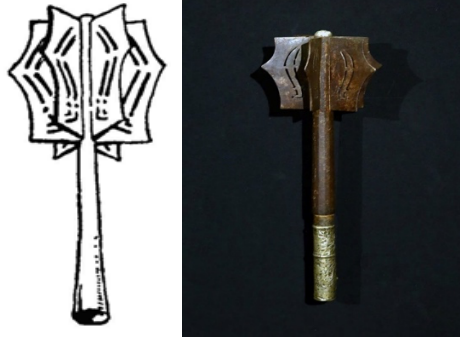
Ek I: Khevsur kılıcı. Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos Simbolika*, Tbilisi 2009, s. 147-149.

Ek II: Kral Erekle'nin Gorda kılıcı örneği
Gürcistan Ulusal Müzesi'nde saklanan örneğe göre kılıç Şam çeliği, altın, yakut, ahşap, deri, kakma dan oluşmaktaydı. Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos Simbolika*, Tbilisi 2009, s. 147-149.

Ek III: Zincir gömlek
Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos Simbolika*, Tbilisi 2009, s. 147-149.

Ek IV. Orta çağ elyazmalarına göre gürz.
Kutaisi Etnografya ve Tarih Müzesi. Tamaz Mchedlidze, *Sakartvelos simbolika*,
Tbilisi 2009, s.173.

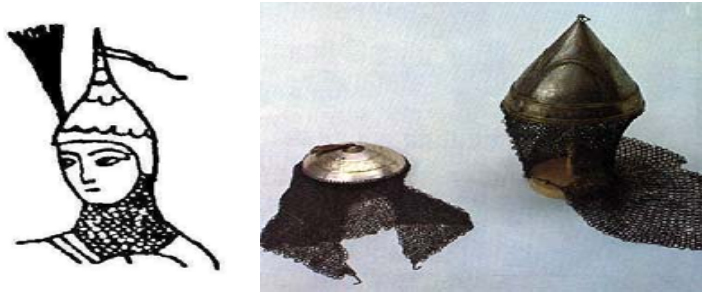
Ek V: Sapan, Şurduli. Orta çağda bir savaş aracı olarak kullanılmıştır.
<https://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A8%E1%83%A3%E1%83%A0%E1%83%93%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98> 22.11.2024 15:50

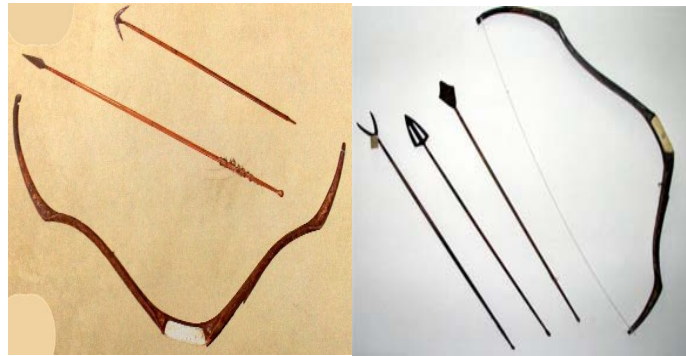
Ek VI: Gürcü hançer türleri
Georgians Weapons, The collection of S. Janashia Museum of Georgia, Tbilisi 2006,
s. 13.

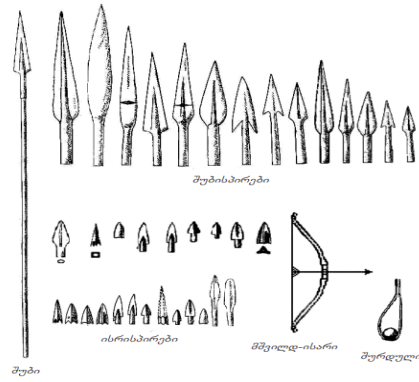
Ek VII: Yüzük, Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos simbolika*, Tbilisi 2009, s. 171.

Ek VIII: Gürcü miğferi, XV. Yüzyıla ait el yazmasından Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos simbolika*, Tbilisi 2009, s. 175.

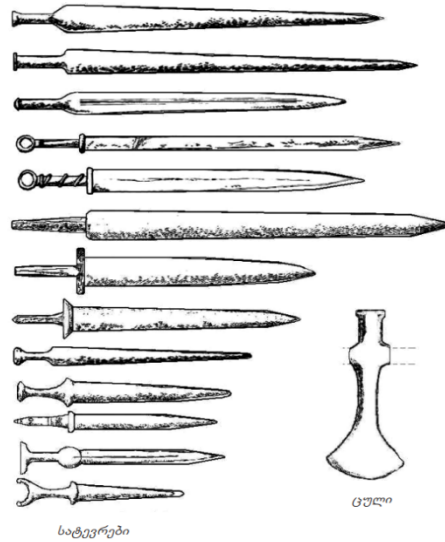

Ek IX: Ok-yay, Tamaz Mçedlidze, *Sakartvelos simbolika*, Tbilisi 2009, s. 174.

Ek X: Ok ve mızrak uçları

Gela Gamkrelidze, *Omi da Şeirağeba İberia- Kolkhetşi*, Bakur sulakuris Gamomcemloba, Tbilisi 2010, s. 143.

Ek XI: Kılıç ve hançer türleri.

Gela Gamkrelidze, *Omi da Şeirağeba İberia- Kolkhetşi*, Bakur sulakuris Gamomcemloba, Tbilisi 2010, s. 147.

Ek XII: 16-17. yüzyıla ait kanatlı bir kalkan örneği.
Tamaz Mchedlidze, *Sakartvelos Simbolika*, Tbilisi 2009, s. 170.

Ek XIII: Dashna, bıçak örnekleri, Ethnographic dictionary of the Georgian material culture, Meridiani, Tbilisi 2013.

Ek XIV: Bir kama örneği.
<https://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%A4%E1%83%90%E1%83%98%E1%83%9A%E1%83%98:Yama.jpg>
22.11.2024 16:00

OSMANLI DEVLETİ'NDE YENİÇERİLERİN TEKAÜDLÜĞÜNE DAİR BAZI BİLGİLER

SOME INFORMATION ABOUT THE RETIREMENT OF JANISSARIES IN THE OTTOMAN EMPIRE

Bülent ÇELİK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 3 Ocak 2025

Kabul: 19 Mart 2025

Article Info

Received: January 3, 2025

Accepted: March 19, 2025

Öz

Osmanlı bireyleri için emeklilik kavramı ancak XIX. yüzyılda tanışacakları bir kavramdan ibaretti. Bundan önceki devirlerde yaşayan Osmanlı tebaası için hayat, dâhil oldukları zümre içerisinde üretime katılmak, padişahın buyruklarına uymak ve kendilerinden beklenen çeşitli hizmetleri yerine getirmekten ibaretti. Vergi mükellefi re'âyâ zümresine mensup bir Osmanlı bireyi emeklilik kavramını bilmeden hayatının sonuna kadar fiziksel durumu elverdiği müddetçe çalışır, üretir ve kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirirdi. Yeniçeriler için durum biraz daha iyiydi. Yıpratıcı ve tehlikeli mücadelelerin sonunda belli bir yaşa ulaşan yeniçeriler, fiili askerlik hayatlarını sona erdirirken ulufelerin bir kısmı kendilerinde kalmak şartıyla emekli olup farklı işler yapabilmekteydiler. Hatta merkezi yapı bu türden yeniçerileri devletin mali işletmelerinin başına yönetici olarak da atayabilmekteydi. Böylelikle kendilerinden hizmet almaya devam etmekte olan merkezi Osmanlı Devleti, yeniçeri kullarına tecrübeli ve sadık birer bende olarak ayrıcalıklı statülerini koruyup maddi durumlarını daha iyi hale getirme fırsatları sunmaktaydı. Çalışmamız Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak bu türden yeniçerilerin durumlarına dair bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, devşirme, yeniçeri, emeklilik, ulufe, mukataa

Abstract

For Ottoman individuals, the concept of retirement was a concept they would only encounter in the 19th century. For Ottoman subjects living in previous periods, life was consisted of participating in production within the group they belong, obeying the sultan's orders, and performing various services expected from them. An Ottoman

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi; İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi; Tarih Bölümü; Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı; bcelik@adu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-3882-7877. Aydın-Türkiye.

individual belonging to the taxpayer class of common people would work, produce, and perform the services expected from them until the end of his life as long as his physical condition permitted, without knowing the concept of retirement. The situation was a little better for the Janissaries. Janissaries who reached a certain age, after exhausting and dangerous struggles would end their actual military service, could retire and do different jobs, with the condition that part of their ulufes remain with them. The central structure could even appoint such Janissaries as managers of the state's financial enterprises. Thus, the central Ottoman State, which continued to receive services from them, offered the Janissary servants the opportunity to maintain their privileged status as experienced and loyal servants and to improve their financial situations. Our study aims to make some determinations about the situation of such Janissaries based on Ottoman archive documents.

Keywords: *The Ottoman State, devshirme, Janissary, retirement, ulufe, mukataa*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yaşayan sıradan insanların XIX. yüzyıl'a kadar bugünkü emekliliğe benzetebileceğimiz bir hayat evreleri yoktur. Bu tüm farklı dinlerdeki, tüm farklı zümrelerdeki ve farklı iş kollarındaki insanlar için geçerli bir saptamadır. Hatta bu durum sadece Osmanlı coğrafyasında değil tüm dünyada böyledir. İnsanlar fiziki durumları elverdiği müddetçe üretim hayatının tam da içindedirler. Belki bunun tek istisnası bazı vakıf ve mülk gelirleri sayesinde bir ölçüde emeklilik hayatına benzer dingin bir hayatı sürebilenler; ulemâ ve küttâb zümresi ile padişahın sadık kulları olan devşirme kökenli devlet adamları ve ulufelerinin bir kısmını tekaüd akçesi olarak almaya devam eden kapıkulu ordusunu oluşturan askerlerdir. Çalışmamız ulemâ ve küttâb zümresinin tekaüdlük dönemleri ile ilgili olmayıp sadece içlerinde padişahın seçkin askerleri olan yeniçeri neferlerinin de bulunduğu kapıkulları ile sınırlıdır.

Osmanlı Devleti'nde geçimini sağladığı işten çekilme, artık o işle ilgilenmeme, bir işi istememe demek olan¹ ve sonradan emeklilik, emekli olunan zaman için kullanılan tekaüd terimi, özellikle Padişahın ayrıcalıklı kulları olan devşirme kökenli yöneticiler, kapıkulu süvarileri ve yeniçeriler için kullanılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı devletinde düzenli olarak sadece Padişahın kapıkulu ordusunu oluşturan kapıkulu süvarileri ve yeniçeriler hazineinden üç ayda bir ulufe denilen ödemelerini alırlar, geri kalan

¹ Mehmet İpşirli, "Tekâüd", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 340. Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî adlı eserinde tekaüd kelimesi *ihhtiyarlık veya bir sakatlık sebebiyle hidmet ve vazifesini terkle, mahsusatının bir kısmıyla istirahat çekilme* olarak verilmiştir. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 424.

hizmetliler ki bunlar paşa dahi olsalar tasarruflarına bırakılmış dirlik gelirlerini toplayarak kendilerinden beklenen hizmetleri ifa etmeye çalışırlardı. Has, zeamet ve timarların gelirlerinde, ki bu gelirler resmi olarak belirlenmiş ve kayıtlı olsalar dahi zamanla değişikliklerin, artış veya azalmaların görülmesi şaşırtıcı değildir. Genel olarak dirlik olarak adlandırılan has, zeamet ve timarların tarımsal üretim artışlarından doğan gelir artışları olabildiği gibi bunun tersi de görülebilmektedir. Oysa ulufeler pek öyle değildir. Yıl içinde üç ayda bir olmak üzere masar, reşen, recec ve lezez isimleriyle ifade edilen dönemlerde ulufe alan yeniçeriler için önemli olan, maaşlarını tam vaktinde ve yüksek vezinli akçeler halinde alabilmektir.

Yeniçeri Birliklerinin Teşekkülü Hakkında Bazı Bilgiler

Padişahın özel askeri birlikleri olan yeniçeriler, acemi oğlanı olarak yeniçeri ortalarına yazıldıkları andan itibaren devletin kendilerine çok para ve zaman ayırdığı birer askere dönüşmektedirler. İlk kez şer'i hukukun hükümdarlara tanımış olduğu beşte birlik paydan savaşa esir düşen savaş esirlerinden oluşturulan bu birlikler sonraları, daha küçük yaştaki gayrimüslim çocukların disiplinli bir askeri eğitim aldıklarında daha sadık ve cesur askerlere dönüşebilecekleri fikriyle daha erken yaştaki gayrimüslim çocukların devşirilmeleriyle oluşturulmuşlardı. Bu ocağın kurulmasında söz sahibi olan Osmanlı devlet adamları muhtemelen şöyle düşünmekteydiler: çok erken yaşlarda ailelerinden alınan henüz olgun bir erkek olmamış bu gençler uzun yıllar boyunca sert bir askeri eğitim alacaklardı. Bu sayede Osmanlı devleti ve Osmanlı hanedanı uğruna her türlü zorluklara, felaketlere ve yokluklara göğüs gerebilecek askerler önemli görevleri arasındaydı. Ocağın ilk kurulduğu yıllarda hedeflenen amaçlar bunlardı. Yeniçeriler temelde Padişahı ve padişah otağını savunmak için yetiştirilmiş köy kökenli askerlerdi. Uzun yıllar boyunca meydan savaşlarında durdukları yer hiç değişmeyecekti: merkezdeki Padişah otağının önü ve çevresi. Hiçbir aklı başında komutan pek çok yıl boyunca emek verilerek eğitilen, giydirilip barındırılan, teçhiz edilen, kısacası zaman ve para harcanan bu seçkin savaşçıları ordusunun en ön safına, düşmanla karşılaşılacak ilk yere yerleştirmezdi. Genellikle otağı ve ordu hazinesini korumakla görevli yeniçeri birliklerinin bir kısmı da kullandıkları ateşli silahlarla düşman birliklerine zayıat vermekle görevliydi. Uzun yıllar boyunca yeniçerilerin bazı ortaları Osmanlı ordusunda ateşli silahlarla donatılmış, bu silahları mahir bir şekilde kullanabilen tek askeri birim olma özelliklerini korudular. Bu özel silahlı birlikler XV. ve XVI. yüzyıllardaki bütün büyük meydan savaşlarında görevlerini layıkıyla yerine getirmiş güçlerdi.

Bir yeniçeri olabilmek için bazı şartlar konulmuştu. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasında yaşayan Hristiyan bir köylü ailesine

mensup olmak gerekliydi. Osmanlı devşirme memurları ara sıra Anadolu'dan da devşirme toplamış olmalarına rağmen hemen her zaman Rumeli toprakları Osmanlı Devleti'nin geleceğin yeniçerileri olacak, devşirme köylü çocuklarını temin ettikleri başlıca yerd. İkinci olarak köyde yaşamamız gerekiyordu. Özellikle şehirlerde yaşayan Hristiyanlardan şehir hayatına alışkın ve bu yüzden *uyanık* olabileceği endişesiyle devşirme alınmazdı. Ticari hayatın içinde bulunduklarından Yahudiler de bu usulün dışında tutulmuşlardı. Hristiyan ailelerin birden fazla erkek çocuğu olması gerekiyordu. Tek erkek çocukları olan ailelerden devşirme alınmazdı. Yeniçeriler özellikle köy kökenli gençlerden seçilen güçlü, sağlıklı, köy hayatına alışkın çocuk ve gençlerdi. Yeniçeri ordusu; temelde köy hayatının içinden gelen, ancak artık bu hayattan ilişkisi kesilmiş ve bir daha bu hayata dönemeyecek gençlerden oluşan, Avrupa'daki gibi soyluluğa dayanmayan, gelecekte, sahip olacakları her şeyi Osmanlı hanedanının başındaki kişiye yani padişaha borçlu olan bir orduydı. Bu borç bir ömür boyu sadakat istiyordu. Böyle bir durum özellikle yaratılmaktaydı. İçinde doğup büyüdüğü hayattan koparılıp hiç görmediği, bilmediği bir hayata adım atacak olan bu çocuk ve gençler için bu değişim pek çok zorluğu da beraberinde getirmiş olmalıdır.

Kimin devşirme alınıp alınmayacağı konusunda Osmanlı otoritelerinin bazı genel düşünceleri vardı. Örneğin 1606 yılında önceden bu görevde bulunmuş olan bir yeniçerinin kaleme almış olduğu *kavanîn-i yeniçeriyân*'da belirtildiğine göre ailenin tek oğlu devşirme olarak alınamazdı. Çünkü bu çocuk alındığında babasının çiftliğine yardım edemezdi. Tasarruftaki bu emek eksikliği sipahi timarının gelirlerinde bir azalmaya yol açabilirdi. Yine köy kethüdasının oğlu yeniçeri olarak alınmazdı çünkü Osmanlı yetkilileri hem babası hem çocuğun köy halkının en rezilleri olduğunu düşünmekteydiler. Sürüleri güden, çobanlık yapanların oğlunu da devşirmemeleri gerekir çünkü onlar dağda büyüdüklerinden edepsiz olurlardı. Zanaatkâr, ehl-i hıref taifesinin oğulları çekecekleri sıkıntılar karşılığında alacakları düşük ulufeyi yeterli görmeyecekleri, evli olanlar gözü açık oldukları ve evli olmalarından dolayı sultana yeterli ölçüde kulluk yapmayacakları, yetim olanlar gözü aç ve edepsiz oldukları, Türkçe bilenler veya doğuştan sünnetli olanlar Türk olmalarından şüphe duyulacağı, çok uzun ve çok kısa boylular akılsız ve bozguncu oldukları, daha önceden İstanbul'u görüp bilenler ise çok yüz görmüş ve hayâsız olabilecekleri gibi gerekçelerle devşirilmezdi.² Genel

² Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 254-257; Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2003, s. 33-37. Gümeç Karamuk devşirme yapılmayan şehirli Hristiyan çocukları için "hanım evladı kentliler" der. Bk. Gümeç Karamuk, "Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara 2019, s. 565.

olarak yukarıdaki kıstaslara bakıldığında gerçekte, şehirlerde yaşayan Hristiyan ve Yahudi çocukları, köyde büyüyen çocuklar kadar güçlü ve savaşçılık vasıflarına haiz olmadıkları farz edildiği için devşirme olarak istenmiyorlardı. Yine evli olanlar da aileleri nedeniyle padişaha yeteri kadar iyi hizmet edemeyecekleri, ailevi durumlarının savaşçılık vasıflarında bir düşkünlük yaratabileceği endişesi ile istenmiyorlardı.

Osmanlı yönetimi yeniçerilerden tam bir sadakat istemekteydi. Devletin gözünde yeniçeri, fiili askeri hizmeti sona erene kadar hatta bazen sonrasında da Osmanlı ülkesi için hayatını ortaya koyacak, bütün bir ömürlerini buna vakfedecek disiplinli asker demekti. Güçlü ve sağlıklı olmak özellikle önemliydi. Devşirilecek çocukların yaşları ile ilgili bir alt ve üst sınırı bulunmamasına rağmen yine de çok büyük yaşlardaki gençler istenmezdi. Osmanlı otoriteleri ağacın yaşken eğileceğini bilecek kadar görmüş geçirmiş kişilerdi. Devşirme temini ile görevlendirilen Yayabaşı, Turnacıbaşı gibi bazı yüksek rütbeli Yeniçeri Ocağı görevlilerinin ellerinde Rumeli'deki değişik sancaklardan sağlamaları gereken belli bir devşirme sayısı olduğundan üç, dört yaştan pek bir önemi yoktu. Devşirilecek çocuk grupları bu yüzden farklı yaşlarda çocuklardan oluşabiliyordu. Ayrıca bu çocukların başlarında bulunan görevliler de geçmişte aynı yöntemle devşirilmişler, aynı yolculuğu yapmışlardı. Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Bosna, Hırvatistan, Bulgaristan ve Makedonya gibi coğrafyalar Osmanlı Devleti'nin kendisine kapıkulu ordusu için acemi oğlanı sağladığı başlıca mekânlardı. Yukarıdaki saydığımız coğrafyalardaki köylere gelen devşirme heyetleri köy papazından vaftiz olan çocukların kayıtlı olduğu defteri ister, devşirme olabilecek yaşa gelmiş olan çocukları köy kethüdasının yardımı ile ailelerinden alarak meydanda toplar ve tek tek kontrol edip belirli ölçü ve şartları da gözeterek bir seçim yapardı. Seçilen çocuklar gruplar halinde köylerinden kırmızı renkte kıyafetler giymiş³ ve yaya olarak yola çıkarlardı. Varılacak son nokta Osmanlı başkenti idi.⁴ Bu

³ Kırmızı renkli giysiler bu çocukların hem devşirme olduklarını belirtiyor hem de kaçtıklarında veya kaybolduklarında bulunmalarını kolaylaştırıyordu. Kırmızı gibi dikkat çekici bir renk Yeniçağlarda hemen hemen bütün ordularda -kırmızı urbalı İngiliz askerleri gibi- kullanılmakla birlikte, ateşli silahların atış hızlarının en üst seviyelerine çıktığı I. Dünya Savaşı'ndan itibaren görülmez. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın başlarında kırmızı pantolonlu Fransız piyadeleri Maxim makineli tüfeği kullanan Alman makineli tüfekçileri için mükemmel bir hedef oluşturduklarını görünce bu renkten hemen vazgeçtiler. *Gelişim-Hachette Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, C. 6, çev. Cemal Bali, Erdim Öztokat, Osman Senemoğlu, Gelişim Yayınları, s. 1857.

⁴ Romalılar döneminde 670 mil olarak hesaplanan Belgrad-İstanbul yolunun uzunluğu Osmanlı Devleti'nde 174 saat kaydedilmekle birlikte bu mesafeyi hızlı giden yolcuların 172 saatte, yüklü beygirlerle yolculuk yapanların ise 185 saatte kat ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durumda yolculuk süresi zaman ve hız farkıyla 20-31 gün sürebilmekteydi. Konstantin Y. İreçek, *Belgrad İstanbul Askerî Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara 1990, s. 9. Küçük yaştaki çocuklardan ve gençlerden oluşan bir kafilenin bu mesafeyi daha fazla sürede alacağı açıktır.

son varış noktasında bu çocukların Yeniçeri Ocağına mı yoksa Enderun'a mı gidecekleri belirlenirdi. Buradaki ayrımın neye göre yapıldığı konusu ise tam bir muammadır. Genelde söylenen bu ayrımın fiziksel özelliklere ve zekâ durumuna göre yapıldığı şeklindedir. Bu çocuklarla ilgili *en yakışıklı ve akıllıları* Enderun'a alınıyordu gibi ifadeler kaynaklarda rastlanmaktadır.⁵

Anlaşılır ve açık olan şey fiziksel olarak eli yüzü düzgün, yüzünde ve vücudunda yara bere izi olmayan, sağlam ve güçlü çocuk ve gençlerin köylerden devşirildiğidir.⁶ Kaldı ki Osmanlı'da "kıyâfet ilmi" olarak bilinen bu uygulamaya göre bir kimsenin saç, göz, kulak, el ayak vb. gibi bütün fiziki uzuvlarının dış görünüşünden o uzuvların sahibi olan kişilerin ahlaki yapısı ve karakteri hakkında hüküm verilebilirdi.⁷ Ancak zekâ bambaşka bir meseledir. Günümüzdeki gibi insanların zekâ seviyelerini göstermeye yarayan testlerin varlığı, devşirme usulünün uygulandığı dönemlerde bilinmediğine göre bu ayrım nasıl yapılmaktaydı? Burada belki bir tahminde bulunmak gerekiyor. Devşirilen bu çocuklar köylerinden yolculuklarına başladıkları andan, Osmanlı başkentine ulaştıkları ana kadar başlarındaki resmi görevliler tarafından kesinlikle ve dikkatlice izlenmiş olmaları. Gruptaki bütün çocukların kişilik özellikleri ve bu özelliklerin yarattığı toplamın onların grup içindeki konumlarını belirlediğini sanıyorum. Bu yolculuk sırasında karşılaşılan sorun veya problemlere karşı verilen tepkiler lider ruhlu, baskın, cesur ve akıllı olanları diğerlerinden ayırmaktaydı. Bu yolculuk devşirilen bu çocuklar için aslında mütemadiyen bir testti. Bu testte yüksek puan alanlar Enderun'a gidiyorlardı. Osmanlı başkentine geldiklerinde belki de bu çocukların hangilerinin Enderun'a alınacakları, hangilerinin Anadolu'daki Türk ailelerin yanına verilecekleri büyük bir oranda tespit edilmiş durumdaydı.⁸ Enderuna alınanlar uzun bir süre başkentte çeşitli bölüm ve işlerde görev aldıktan sonra taşraya yönetici olarak görevlendirilirlerdi. *Taşra çıkmak* olarak ifade edilen bu durum çok uzun yıllar alabilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın vermiş olduğu bilgiye göre ise Türk ailelerin yanında hizmette

Bu uzun yolculuk süresi 100-200 kişilik bir kafiyeledeki tüm devşirmelerin karakter tahlili için yeterli bir süredir. Köylerinden Osmanlı başkentine yapılan bu yolculuğun aslında onlar için bir sınav olduğunu düşünüyorum.

⁵ Goodwin, 2003, s. 30'da *yapılı ve akıllı* olanların Enderun'a alındığını söyler.

⁶ "...her sürüden göze dokunur eyü oğlanları emr-i hümayun ile iç oğlanlığa intihâb olunub...". Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetâb*, TTK, Ankara 1988, s. 5.

⁷ Mehmed Serhan Tayşi, "Kıyâfet İlmi ve Seyyid Lokman Çelebi'nin Kıyâfet Nâmesi", *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 4, S. 38, 1979, s. 91-92.

⁸ Goodwin, 2003, s. 36'da zekânın ölçülmesinde, bu konudaki deneyim ve gözlemin yanı sıra Frenolojik yöntemlerin de uygulandığından bahseder.

kalma süresi en az 3, en çok 8 yıldır.⁹ Marmara bölgesinde ve başkent İstanbul'a yakın coğrafyalarda kurulu, hububat ve oldukça kârlı pirinç üretiminin yapıldığı çiftliklerde çalışan iş gücünü oluşturanlar çoğunlukla bu devşirme acemi oğlanlarıydı. Rumeli'de farklı köylerden toplanan bu gençler, kulluklarının bu ilk aşamasında, İstanbul ve Edirne'de, çok farklı alanlardaki işleri veya Anadolu'da köy kökenli olmaları hasebiyle iyi bildikleri tarımsal üretimi gerçekleştirirlerken, kendilerine yarayacak İslâmi bilgileri ve bulundukları bölgede yaşayan halkın gündelik hayatta konuştuğu dili öğrenmekteydiler. Hayatlarındaki bu dönemin pek de konforlu olmadığını söylemek gerek. Onların Anadolu'da, Türk ailelerin yanında çiftliklerde çalışırken pek de konforlu bir yaşam sürmediklerini gösteren bazı çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰

Hristiyan köylerinden devşirilen bu köylü çocukları Anadolu'daki Türk ailelerin yanında ve alışık oldukları çiftlik yaşantısı içinde üretim alanında bir süre daha çalışacaklardı. Çünkü yeniçeri olduktan sonra kendilerini bekleyen zahmetli hayata hazırlanmak önemliydi. Bu hazırlık devresinde yapacakları fiziksel güç isteyen emek yoğun işler onların gelecekteki hayatlarında üstün birer asker olma yolunda fiziksel kondisyonlarını en üst seviyeye çıkaracak aktivitelerdi. Üstelik çoğu önemli mevkilerdeki devlet adamlarının tasarrufunda olan İstanbul'a yakın yerlerdeki bu çiftliklerde yeniçeri adayı olan bu gençler, zaten içinden geldikleri köy yaşantısında ve üretimine kısa süreyle de olsa geri dönüyor ve pek çok üretim biçiminde görev alıyorlardı. Bu zor ve çetin çalışma koşullarında bir süre daha zaman geçiren bir genç, bu sürenin sonunda son kez köy hayatından çıkarak İstanbul'a götürülüyor bu kez önünde çok farklı bir dünya açıldığını görüyor ve zamanla bu yeni hayatın kendisine sunduğu fırsatlarla tanışıyordu. Artık bir acemi oğlanı olarak yeniçeri ortalarından birine kaydedilen bu yeniçeri adayı genç, kariyerinin bu ilk basamağında dahi ocağın kuşatıcılığını ve etkisini görüyor, kendisine sunulan ayrıcalıklı bir hayatın ilk evrelerini tanımaya başlıyordu. Osmanlı hanedanına bağlılık kendisinden beklenen tek şeydi. Bütün hayatını bu amaç doğrultusunda geçirecek olan genç yeniçeri adayı bir daha artık geçmişte bıraktığı ve en küçük bir hatada bu zor ve çileli hayatın içine dönebileceği

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK, Ankara 1998, s. 37-38. Uzunçarşılı, bu devşirmelerden bazılarının daha sonraları yeniçeri kul kethüdasıyla, İstanbul ağası, turnacı ve yayabaşarın Kütahya, Afyon, Ankara, Balıkesir ve Muğla mıntukalarındaki zeametlerine gönderildiklerini, oralarda da hizmet gördüklerini yazıyor. Uzunçarşılı, 1998, s. 24.

¹⁰ "...Geldük imdi devşirme Türk üzerine virilen oğlanlar ahvali budur ki ol oğlanlar Türke hizmet idüb ve çiftini sürüb nice yıllar soğuk ve ısı çeküb bağırları hün olub altı yedi yıl mürur itdikden sonra rikâb-ı hümayûna arz olunurdu...". Bk. Yücel, 1998, s. 7. Aynı yerde acemi oğlanlarının çiftçilik dışında hangi alanlarda çalıştıklarına dair bilgiler de bulunmaktadır.

endişesi ile gayretle kendisinden beklenen bütün hizmetleri yerine getirmek için çaba harcamaya başlıyordu.

İlk andan itibaren yeniçeri odalarına kayıtlanan yeniçeri adaylarına ocak ulufe vermeye başladılar. Yeniçerilerin aldıkları bu ulufeler zamana ve hizmet derecesine bağlı olarak değişiklik göstermekteydi. Yeniçeri Ocağı'na ilk alınan bir yeniçeri genellikle günlük 2 akçe ulufe ile göreve başladı. XVII. yüzyılın başlarında bu başlangıç ücreti 3 akçeye çıkacaktı. Yeniçeriler zamanla göstermiş oldukları hizmetin niteliği ile bağlantılı olarak aldıkları terakki adı verilen zamlarla maaşlarını arttırmışlardı. Ancak bir yeniçerinin yevmiyesinin bir üst sınırı vardı. Bu rakam XVI. yüzyıl başlarında 5 akçe idi. Yeniçeri ulufeleri aynı yüzyılın sonlarında 8 akçeye, I. Ahmed'in tahta çıkışında 9, XVII. yüzyılın ortalarında ise 12 akçeye yükselecektir.¹¹ Zaman zaman Osmanlı maliyesinin içine düştüğü bunalımlardan çıkmak için bir araç olarak gördüğü ve uyguladığı akçenin içindeki gümüş miktarının düşülmesi demek olan tağşişten en çok etkilenen grup, sabit ücretli yeniçeri ocağıydı. Bu olduğunda piyasalardaki ürünlerin fiyatları hemen artar bu da yeniçerilerin alım gücünü düşürürdü. Bunu bilmesine rağmen Osmanlı yönetiminin yeniçeri ulufelerine zam yapmayışi ilginçtir. Belki bu yüzden Osmanlı merkezi yönetimi, yeniçerilerin askerlik dışı faaliyetlere yönelmelerine karşı çıkmamıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yeniçeri ulûfelerinin yine 7-8 akçe arasında seyretmesi, gerçekten de ulûfelerde herhangi bir artışın yapılmadığını göstermektedir. Bu yüzyıl aynı zamanda yeniçerilerin loncalarla, iltizam usulüyle mukataa¹² yönetimiyle ya da toprak tasarrufuyla en fazla içli dışlı oldukları yüzyıldır. Ancak yine XVIII yüzyıl sonlarında özellikle ocağın aktif personelini oluşturan, seferlerde daimî surette hizmette bulunan eşkinci yeniçerilerin maaşlarında bazı artışlar yapılmaya çalışılmıştır. Bunda muhtemelen seferlerde görülen askeri başarısızlıklar rol oynamıştı. Ayrıca sefere giden yeniçerilerin ve eşkincilerin maaşları daha düzenli biçimde ödenmeye başlayacaktır. Yeniçeri ocağı kaldırılana kadar yeniçeri

¹¹ Erhan Afyoncu, "Mevacib", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 419.

¹² Sözlükte "kesmek" manasındaki Arapça kat' kökünden türeyen mukataa "kesişmek" demektir. "Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma" olarak tanımlanabilecek bir genel anlamı vardır. Zamana ve sektörlere göre değişen çeşitli kullanım türleri bu lügat manasından kaynaklanır. Tarihi Abbasîlere kadar gitmekle birlikte Selçukluların son zamanlarında ve özellikle İlhanlılar döneminde yaygınlaşmış görünen şekliyle mukataa "vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" anlamında kullanılmıştır. Mukataa kelimesi başlangıçtan beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanın parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere "mukataa-i zemin" veya "mukataalı" gibi tabirlerde de kullanılmıştır. Mukataa ayrıca "vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması" anlamına da geliyordu. Bk. Mehmet Genç, "Mukâtaa", *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 129.

ulufeleri az da olsa arttırılmıştı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlıların Avrupa savaş meydanlarındaki gelişmelere uyum sağlayabilmek için kapıkullarının sayısını arttırmak zorunda kalması bunlara ödenen ulûfe miktarlarının artması ayrıca *tüfenkçi*, *levent*, *sekbân*, *saruca* gibi isimlerle ateşli silah kullanabilen ücretli askerlerin orduda istihdam edilmeleri hazineye büyük bir yükün binmesiyle sonuçlandı. Tekaüd olmuş yeniçerilerin ulûfelerinin ödenmesinde yeniçeri sayısının az olduğu devirlerde büyük bir sorun yaşanmazken II. Viyana kuşatmasının ardından 16 yıl süren savaş dönemi sonrasında sayıları giderek artan tekaüd kapıkullarının ulûfelerinin ödenmesi sorunu başlıca askeri-mali problemlerden birini oluşturacaktı. Tekaüd olan kapıkullarının sayısı, XVIII. yüzyıl boyunca kapıkulları ocaklarında zaman zaman yapılan ayıklamalara ve eksiltmelere rağmen artmaya devam etti ve yüzyılın sonlarına doğru faal görevlerdeki kapıkullarının sayısının yaklaşık 6 katına ulaştı.¹³ Tekaüd edilmiş kapıkullarına ödenen ulûfelerinin miktarı II. Mahmud devrinde, özellikle Alemdar vakasının ardından ve 1807-1812 Osmanlı-Rus savaşı sırasında büyük bir hızla arttı ve bu defa aktif görevdeki eşkinici ulûfelerinin 8 katına çıktı.¹⁴ Bu artışın asıl sebebi ölen kapıkullarına ait ulûfelerin düşülmeyip tıpkı esame belgelerinde olduğu gibi alınıp satılmasıdır. Ulûfelerin alınıp satılmasına I. Mahmud döneminde izin verilir hale gelmesi bu uygulamanın daha da yaygınlaşmasına yol açacaktır.¹⁵

Kapıkullarının Mali Konulardaki ve Tekaüd Olmaları Sonrasındaki Bazı Görevleri

Ulufe aldıkları fiili hizmet hayatları sona erdiğinde de Osmanlı merkezi yönetimi bu kullarından hizmet almaya devam edegelmiştir. Örneğin bazı yeniçeriler çeşitli vergilerin toplanması ve Başkent'e gönderilmesi gibi mali işlerde de istihdam edilmekteydiler. Yine en baştan beri, yeniçeri ocağı kurulduğu yıllarda cizye vergisinin toplanması işi sipahi oğlanlarına bırakılmıştı. Sipahi oğlanları bu iş için vergi yükümlülerinden ayrıca bir ücret aldıklarından bu görevlerini kaptırmamaya çalışırlardı. Buna karşılık, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren cizye tahsili görevinin iltizam olarak özel bazı müteşebbislere verilmeye başlayıp bunun da yaygın bir uygulama haline gelmesiyle¹⁶ bu kişiler arasında tekaüd olan ya da olmayan bazı yeniçeriler de yer almışlardı. Yine XVII. yüzyılda emaneten veya iltizamla işletilen mukataalarda mirî sarraflık yapan ya da doğrudan doğruya mukataa

¹³ Mehmet Mert Sunar, "Ulûfe", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 126.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Aynı yer.

¹⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt 1, 1300-1600, çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 107.

işletmesinin başında idareci olarak görev alan yeniçerilerin bulunduklarına dair bazı bilgilere de sahibiz.¹⁷

Örneğin Aydın sancağındaki bazı çeltik mukataalarının başında genellikle kul kökenli görevliler bulunmaktaydı. 10 Cemaziyelahir 1038/4 Şubat 1629 tarihli bir kayıтта havâss-ı hümayûndan Aydın sancağında bulunan çeltik-i enhâr-ı Burnukızıl mukataası hakkında önemli bazı bilgiler buluyoruz. Mukataa bu tarihten önce 170000 akçeye Hasan adlı bir kimsenin iltizamında iken, ondan alınarak emektar mülazımlardan ebnâ-yı sipahiyândan 186. bölükten İbrahim ve aynı cemaatten olup 45. bölükten yevmi 25 akçe ulufeye mutasarrıf Abdurrahman Çerkes'in iştirâken uhdelerine verilmişti. İbrahim kendi isteğiyle ayrılınca Abdurrahman tek başına, 1038 yılı Cemaziyel evvelinden (Ocak 1629) bir yıllık iltizam bedeli olarak 170000 akçeyi hazineye ödemeyi taahhüd ederek mukataaya talip olmuştu.¹⁸ Bölgede mukataa tasarruf eden özellikle kapıkulu süvarilerinden pek çok görevli bulunmaktadır ve bu görevliler çok büyük mukataaların idareciliğini yapmaktadırlar. Örneğin H. 8 Receb 1034/M.16 Nisan 1625'de yıllık yüz bir yük dört yüz kırk üç akçe gelire sahip cezire-i Sakız, İzmir, Çeşme, Balat, Urla, Kuşadası, Foçahâ-i atik ve cedid iskeleleri ve kassabiyeleri ile Sakız'daki hurda mukataaları, Aydın, Saruhan, Karesi, Midilli, Bozcaada, Sığla, Tuzla, Ezine, Kapıdağı ve tevabii cizye-i gebrân, ispençe-i kıptiyân, çiftbozan, rüsüm-ı kahve ve kahvehane ve beytü'l-mâl mukataaları 95. bölük mülazım sipahilerinden Hasan İlbasan'a, İzmir iskelesi kassabiye ve kantariyesi 135. bölük mülazım sipahilerinden Ömer Zahid ile 99. bölük sipahilerinden Hasan Külhani'ye verilmişti.¹⁹

Devşirme kökenli eski askerler tekaüd olduktan sonra bu tür işletmelerin başına gelerek veya faal hizmette oldukları sırada karşılık olarak aldıkları ulufeden vazgeçerek, daha kârlı gördükleri bu işletmelere talip oluyorlardı. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi bu hizmete gelme şekli ortaklık şeklinde (iştirâken) olduğu gibi bireysel de olabilmekteydi. Burnukızıl'daki çeltik üretimi uzun yıllar boyunca mukataa şeklinde işletilmiş benzemektedir. 27 Zilkade 1032/22 Eylül 1623 tarihli bir defter kaydında eski Anadolu beylerbeyi, yeni Aydın, Saruhan ve tevabihu muhassıl-ı emvâli görevine getirilen Ahmed Paşa'nın uhdesindeki mukataalardan biri de Aydın livasındaki Burnukızıl çeltik mukataasıydı. Mukataa, Haremeyn kalemine bağlı olup, Ahmed isimli bir nazırın 1623 yılı için yapmış olduğu toplam

¹⁷ Metin Ziya Köse, "Bir Sosyal Sermaye ve Servet Birikimi Tahlili: İstanbul'un ilk Gedikli Sarraflarından El-Hac Beşir Bin Abdullah'ın Terekesi (1698)", *Tarih Dergisi Turkish Journal of History*, C.82, 2024/1, s. 176.

¹⁸ TSMA.d 02578.0026.00.

¹⁹ TSMA.d 2580.

37968 akçelik bir ödeme, deftere kaydedilmişti.²⁰ Yine Diryanda nehri çeltik mukataasındaki üretim 29 Zilhicce 1047/14 Mayıs 1638 tarihli bir belgeye göre halen devam etmekteydi. Bu tarihte, *mukataa-i çeltik-i enhâr-ı Diryanda der kariye-i Palamud der liva-i Aydın* adıyla kaydedilen bu mukataadan gelir olarak ve üç taksitte toplam 73436 akçe, hassa bostancılarından odabaşı Hüseyin Ağa yediyle hazineye teslim edilmişti.²¹

Osmanlı coğrafyasının her yerinde görülen bu mukataa gelirleri başta askeri harcamaları sübvansederken, zamanla, tekaüd olan yeniçerilerin alacağı emeklilik maaşlarının ödenmesi için de mükemmel birer kaynak haline gelmişlerdi. Osmanlı arşiv belgelerinde tekaüd olan yeniçeri maaşlarının bazı mukataa gelirlerinden ödene geldiği ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin H. 5 Rebiülevvel 1081/23 Temmuz 1670 tarihli bir belgede dergâh-ı muâllâ yeniçerilerinden 9. Cemaatten, Ağa kapısından ahz ile yevmi 5 akçe ulufe ile tekaüd olan Ali Abdullah, ulufesini Kandiye kalesi gümrük gelirlerinden almak için bir arz ile Padişah'a başvurmuştu. İsteği kabul edilen Abdullah'a ulufesini Kandiye gümrük mukataası gelirlerinden almak üzere mukataa eminlerine başvurması için bir berat verilmişti. Belgenin arkasında Kandiye mahkemesi tarafından verilmiş, şahitlerin huzurunda Ali Abdullah'ın 1105 senesine mahsup yevmi 5 akçe tekaüd vazifesinin bir yıllık 1800 akçe tutan ulufesini, gümrük mukataası yöneticisi olan eminin elinden tam olarak aldığını, herhangi bir alacağının kalmadığını belirttiği bir hüccet de kayıtlıdır.²²

Belgelerden görüldüğü üzere yeniçerilerin tekaüd olabilmeleri için bazı durumlar söz konusudur. Yaşlılık, (pîr-i fanî)²³, vücutça iş yapamayacak durumda olmak, uzun süren esaret yıllarının vücutta yarattığı olumsuz sonuçlar, savaşlarda alınan yaralar bir yeniçerinin tekaüd olmasında etkindir.

Bu etkenlerden birine sahip bir yeniçeri bulunduğu yerdeki orta zabitleri, yeniçeri ağası ve yeniçeriler kâtibi aracılığıyla Padişaha başvurabilmekteydi. Örneğin H. 2 Şevval 1079/M.5 Mart 1669'da dergâh-ı muâllâ yeniçerileri serdengeçtilerinden 3. ortaya mensup Mustafa, Girid adasında girdiği

²⁰ TSMA.E 965-22, s. 78.

²¹ TSMA.d 3487.

²² AE.SAMD. II, 15-1663. Bk. Ek. 1.

²³ A.DVNS.MHM.d 50/379, 5-10 akçe arasında tekaüd ulufesi alan yaşlı 12 nefer yeniçeri için "...mezburlar berü ihtiyar ve kadimi emekdâr oldukları ecluden ulufeyle mütekaid olmak..." ifadesi kullanılmıştır. İhtiyarlık durumunda yeniçeriler yerlerini oğullarına devredebilmekteydiler. H. 21 Ramazan 1113/M. 19 Şubat 1702 tarihinde Şam'da 7. cemaat yerli yeniçerilerinden El-Hac Ali, pîr-i fanî ve ihtiyar olduğundan yerini hüsn-i rızasıyla sulbi oğlu Mehmed'e feragat ve kendisinin de terakkisi ile tekaüd zümresine ilhak olunması için bir arz göndermişti. Bk. AE.SMST II, 44-4348.

çatışmalarda sol kolu mecruh olduğu için, yeniçeriler kâtibi Mehmed tezkiresi ve Bursa mukataası gelirlerinden almak üzere yevmi 3 akçe ulufe ile tekaüd olmak için başvurmuştu. İsteği uygun görülmüş ve savaşta yapmış olduğu hizmetler karşılığı kendisine tekaüdlük beratı verilmişti.²⁴ H. 20 Rebiülahir 1108/M. 16 Kasım 1696 tarihinde dergâh-ı muallâ yeniçerilerinden Hüseyin Ahmed'e, küffâr muharebesinde iki kolundan vurulup mecruh ve amel-mande olduğundan Üsküp nezareti mukataa gelirlerinden yevmi 8 akçe tekaüd ulufesi bağlanmıştı. Mukataa nazırına yazılan fermanla Hüseyin Ahmed'in bu durumu belirtiliyor, beratı gereğince kendisine yevmi 8 akçelik ulufesinin yıllık olarak tamamen ödenmesi ve yıllık olarak yapılacak bu ödemenin nısfının teklif edilmemesi emrediliyordu.²⁵

Yine H. 04 Zilkade 1139/23 Haziran 1727'de 40. bölük yeniçerilerinden Ahmed'in padişaha sunduğu arzda şu bilgiler kayıtlıydı: Ahmed, Ağrıboz adası muhafazasına memur iken orada alması gereken ulufede ismi çıkmayınca tekrar İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmış, bindiği gemi yolda küffarın eline geçip kendisi de esir düşmüştü. Esir ve zincire vurulmuş olarak Malta'ya götürülen yeniçeri *ağır hidmet-i şedid* işlere tayin edilmiş, gücü zamanla geri geldiğinde giriştiği bir mücadele sırasında göğsü kırılıp *alil* kalmıştı. 350 sevilya? baha karşılığında serbest kalan Ahmed İstanbul'a gelmiş, fakat burada da düşerek kolunu kırmıştı. Padişah'tan, haline merhameten isminin tekaüd zümresine ilhak olunmasını istiyordu. Padişah da bu isteği yerinde görmüş, yeniçeri ağasına Ahmed'in istihkâkına uygun bir ulufeyle tekaüd edilmesine dair bir buyruldu göndermişti.²⁶

Bazen tekaüd olan ve tekaüd ulufesi alan yeniçerinin halen hayatta olup olmadığı konusunda ihtilaflar yaşanabilmektedir. Evasıt Cemaziyelahir 1111/Aralık başları 1699'da medine-i Amasya sakinlerinden ve dergâh-ı âlî yeniçerilerinden Hüseyin Osman, 8 akçelik tekaüd ulufesini Tokat gümrüğü gelirlerinden alırken, ulufesinin mecruh ve mahlûl olduğu gerekçesiyle mukataa eminleri tarafından yapılmadığını Amasya kadısı eliyle şikâyet etmekteydi. Kadının arzında belirttiğine göre sakin olduğu mahallenin iyi Müslümanları tarafından da yeniçerinin hayatta olduğuna dair tanıklıklar mevcuttu. Ancak aynı belgede çok kısa bir süre sonra yeniçerinin vefat ettiği, aldığı 8 akçelik tekaüd ulufesinin 2 akçesi Monla Hüseyin adlı bir kişiye tekaüd ulufesi olarak yine Tokat gümrüğü gelirlerinden olmak üzere

²⁴ İE.ML 5-357. Belgenin arka sayfasında Mustafa'nın müstahak olduğu yevmi 3 akçe vazifesini 1083 senesine mahsup olmak üzere Bursa beytü'l-mâl mukataası emini Abdi Ağa yedinden tamamen aldığını beyan eden hüccet de bulunmaktadır.

²⁵ AE.SMST. II, 74-7878.

²⁶ YB.04/4-58.

bağlanmış, 6 akçesi ise hazineye intikal etmişti.²⁷ Tekaüd ulufesi alan bir yeniçeri vefat ettiğinde aldığı ulufe mahlûl olarak kaydedilmekte ve meblağın tamamı veya bir kısmı genellikle bir başkasına yine tekaüd ulufesi olarak verilmeye devam etmekteydi. Örneğin H. 14 Şevval 1108/M. 6 Mayıs 1697'de Rusçuk kazasından Ali verdiği arzda daha önce Rusçuk voyvodalığı malından yevmi 7 akçe tekaüd ulufesi alan Ali Mustafa yeniçerinin vefat ettiğini, ulufesinin mahlûl olduğunu ve bu meblağın kendisine tevcih olunmasını istemişti.²⁸

Tekaüdlük beratı alan yeniçeriler padişah cüluslarında bu beratı yenilemek zorundaydılar. H. 11 Muharrem 1108/M. 10 Ağustos 1696'da Niğde'ye tabi Ovacık mukataası gelirlerinden yevmi 13 akçe tekaüd ulufesi alan Ali Abdullah yeniçeri, cülûs-ı hümayûn vaki olduğundan elinde olan beratın yenilenmesi için başvurmuştu. İsteği yerinde görülmüş ve yeni beratın hazine tarafından kendisine teslim edilmesi için bir emir yazılmıştı.²⁹ H.10 Rebiülahir 1115/M. 21 Eylül 1703 tarihinde gerçekleşen bir başka cülûs-ı hümayûn sonrasında, Gümölcine şaphanesi mukataasından günlük 10 akçe tekaüd ulufesi alan Abdülkerim Mustafa Karahisarî sipahi kendisinde olan eski beratı, yenilenmesi için başkent İstanbul'a getirmişti.³⁰

Öte yandan tüm bu çabalar sonucu tekaüdlük zümresine dâhil olan başta yeniçeriler olmak üzere çeşitli askeri unsurların, tekrar faal askerlik hizmetine alınamayacaklarının bir garantisi yoktur. H.10 Şevval 1107/M. 13 Mayıs 1696 tarihli Çorum, İskilip, Osmancık ve Hacı Hamza kadılarına, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, ayan-ı vilayet ve iş erlerine gönderilen bir hükümde ilkbaharda açılacak olan sefer-i hümayûn için fazla sayıda askere ihtiyaç duyulduğu belirtiliyor ve yukarıda adı verilen kazalarda birkaç seneden beri *köşe-i inzivâ ve ihtiyâr eden atık ve çalık top arabacıları, garip yiğitler ve kuloğullarının* tahrir ve bedergâh olunmaları isteniyordu. Bunların savaşa kadir, yarar, güçlü olanları silahlı ve teçhizatlı olarak tekrar kaydedilecek ve bu işle görevlendirilen İbrahim Çorbacı bayrağı altında evlerinde ve yerlerinde meks ettirilmeden derhal İstanbul'a yollanacaklardı. Özellikle top arabacılarının içlerinde mütekaid olanları varsa bunların tekaüdlüklerine bir zarar gelmeyecekti. Bunların mütekaid olanları teftiş edilecek ve İstanbul'da, ocaklarında mevcut olmaları sağlanacaktı. Ayrıca yerel görevlilerden re'âyâ

²⁷ İ.E.DH. 12-1195.

²⁸ AE.SMST II, 15-1492.

²⁹ AE.SMST II, 2-105.

³⁰ AE.SAMD III, 96-9542. Öyle görülüyor ki bazı mukataa gelirleri özellikle tekaüd kapıkullarının tekaüd akçelerinin ödenmesi için belirlenmiş gibidir. Söz konusu tarihte Abdülkerim Mustafa sipahi dışında 12 tekaüd yeniçeri daha ulufelerini aynı mukataa gelirlerinden almaktaydılar.

oğlu re'âyâyı bu işte görevlendirmemeleri, yukarıda istenen özelliklere sahip olup silahaltına alınanlara da *bu akrabamdır, bu hizmetkârımdır* diye bir bahane ile engel olmamaları isteniyordu.³¹

Ayrıca tekaüd ulufesini almak için zaman zaman birbirleriyle rekabet eden yeniçeri zümresi mensuplarına dair örnekler de bulunmaktadır. 73. cemaatin odabaşısı olup, kırk seneden fazla seferlerde emeği olan, iki sefer küffara esir düşmüş ve ocağı tarafından 29 akçe ulufe ile tekaüdlük ihsan olunmuş Hasan Kasım'ın Padişah'a sunduğu arzda; tekaüd ulufesini hazineye bırakarak yeniçeri ağasının da arzıyla Kili kalesi dizdarlığına gelmişti. Hizmetinde herhangi bir kusuru olmadığını, azlini gerektirecek herhangi bir durum olmadığını ancak Süleyman adlı bir yeniçerinin bir yolla, bazı kimselerin şefaati ve Kırım hanı Devlet Giray Hanın arzıyla 8 akçelik bir nefer esamesi karşılığında dizdarlık görevine getirildiğini, bunun kendisine büyük bir zarar getirdiğini, durumunun eski ocağından sorulup kale dizdarlığı görevinin tekrar kendisine tevcih edilmesini istemekteydi. Yine belgeden anlaşıldığına göre görevinden azledilme sebebi bazı kimselerin kendisi hakkında *tekâsül eder* diyerek çıkarmış oldukları söylentilerdi. Hasan Kasım odabaşısının verdiği arz uygun bulunarak kendisi Kili kalesi dizdarlığı görevine ikinci defa atanmıştı.³²

Askeri zümreye mensup olup da tekaüd olanların kayıtları düzenli olarak tutulmalıydı. Başkent bürokrasisi bu işe son derece önem vermekle beraber bazen, başkentten uzak bölgelerde tekaüd olan kişilerle ilgili kayıtların bulunmasında sorunlar yaşanmaktaydı. H. 22 Rebiülevvel 973/M. 4 Ekim 1563'te Mısır beylerbeyi ve defterdarına yazılan bir hükümde sadât, sülehâ ve cevâliden bazı kimselerin İstanbul'a vazife için geldikleri, ancak ellerindeki belgelere ait bilgilere İstanbul'da tutulan defterlerde rastlanılmadığı, özellikle cevâliden olup da tekaüd olanlarla ilgili bilgilerin Mısır'da saklanan defterlerden bulunup birer suretlerinin İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.³³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde padişahın has kulları olan yeniçeriler uzun bir hizmet süresi boyunca başta askerlik olmak üzere çeşitli konularda Osmanlı tarihinde hep görünür birer tarihi figür olagelmişlerdir. Devşirildiklerinden itibaren uzun bir eğitim süreci geçiren ve devlet tarafından karşılanan masraflarıyla bu küçük, elit askeri grubun üyeleri, yaşamlarını *din ü devlet* ve padişaha hasredeceklerdir. Osmanlı yönetimi tarafından tamamen güvenilir, sadık bireyler olarak görülen yeniçeriler faal askerlik hizmetleri sonrasında da

³¹ A.DVNS.MHM.d 108/159. Aynı hükmün suretleri Zile, Ezinepazar, Kastamonu, Tatay?, Azdavay, Boyemir, Temürhisarı, Bayındır ve Bolu kadılarına da gönderilmişti.

³² AE.SMST II 36/3529.

³³ A.DVNS.MHM.d 5/385.

özellikle mali konularda hizmet görmeye, mukataalarda yöneticilik gibi görevler almaya devam etmişlerdir. Ya uzun bir hayatın sonunda pir-i fani olduklarında kendilerine aldıkları ulufeye yakın bir ulufe belirlenerek tekaüd oluyorlar ya da görev aldıkları savaşlarda aldıkları yaralar sonucu askerlik hizmeti yapamayacak duruma düştüklerinde yine geçinebilecekleri kadar bir ulufe bir mukataa gelirinden bağlanıyor ve tekaüd ediliyorlardı.

Bu olanak Osmanlı toplumunda başka hiçbir zümreye tanınmayan bir olanaktır. XIX. yüzyıla kadar *askerî* zümre müstesna olmak üzere Osmanlı toplumunda emeklilik diye bir kavram mevcut olmayacaktır. Osmanlı askerî zümresi yani vergiden muaf sivil asker memurlar dışında toplumun büyük bir kesimini oluşturan ve ister bir köyde çiftçi olarak isterse şehir ve kasabalardaki loncalar içinde bir usta olarak yer alan re'âyâ, eli iş tuttuğu, sağlık durumu elverdiği müddetçe üretici olarak üretimde yer alırdı. Artık iş yapamaz hale gelince de ailesinin diğer üyeleri tarafından bakımı sağlanırdı. Yeniçerilerin uzun bir süre evlenip aile kurmaları yasak olduğu için devletin kendilerinin tüm hayatlarındaki düzenleyicilik rolü, yaşlılıklarında da devam etmiş gibidir. Öte yandan merkezi devlet sayısız kez seferlerde görev almış, askeri konularda önemli hizmetlerde bulunmuş bu tecrübeli askerlerinden, fiili askerlik görevleri sona erdikten sonra da yararlanmaya devam etmiş, onların çeşitli alanlarda, devlet işleri ile alakalı çeşitli hizmetlerde görev almalarını özendirmiştir. Tekaüd olan kapıkulları mali konularda, mukataa yöneticiliği, mirî sarraflık gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Bu işlerden elde ettikleri kazançların kapıkullarının ekonomik durumlarını ne ölçüde değiştirdiği konusu araştırmaya açık bir konudur. XVII. yüzyıl sonlarında Osmanlı merkezi idaresi için uzun savaşlar ve askeri yapıyla bağlantılı olarak ekonomik yapıda gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm zorlu sınavlardır. Özellikle eyaletlerdeki timar sistemi gibi devletin bu en temel idari uygulamasındaki değişiklikler, her alanda birtakım dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu değişikliklerde Osmanlı merkezi yönetimi, güvendiği eski muharip askerleri olan yeniçerilerden tekaüd olduktan sonra da yararlanmaya devam etmiş, hazineyi doldurmak ve ekonomisini daha işler hale getirme amaçlarını taşrada nispeten bu görevlileri eliyle gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE. SAMD II (Ali Emiri II. Ahmed), 15-1663.

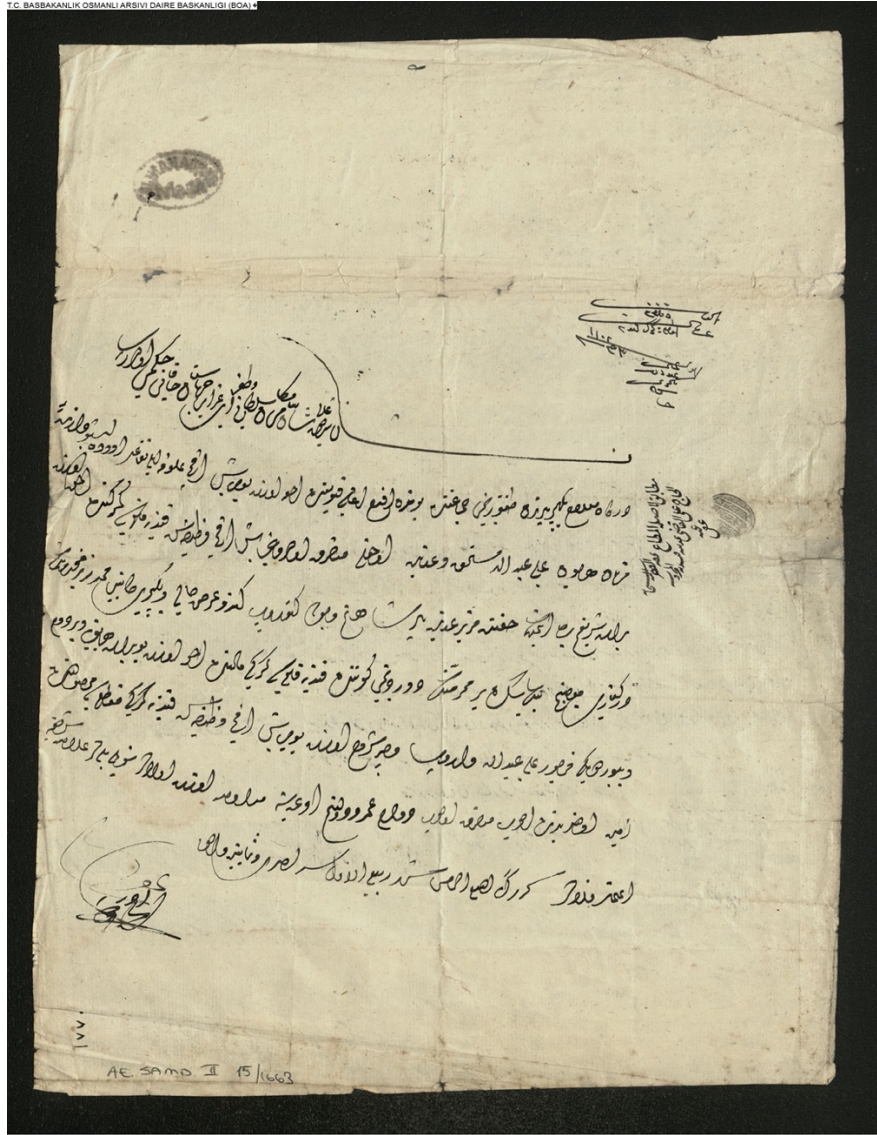
AE. SAMD III (Ali Emiri III. Ahmed), 96-9542.

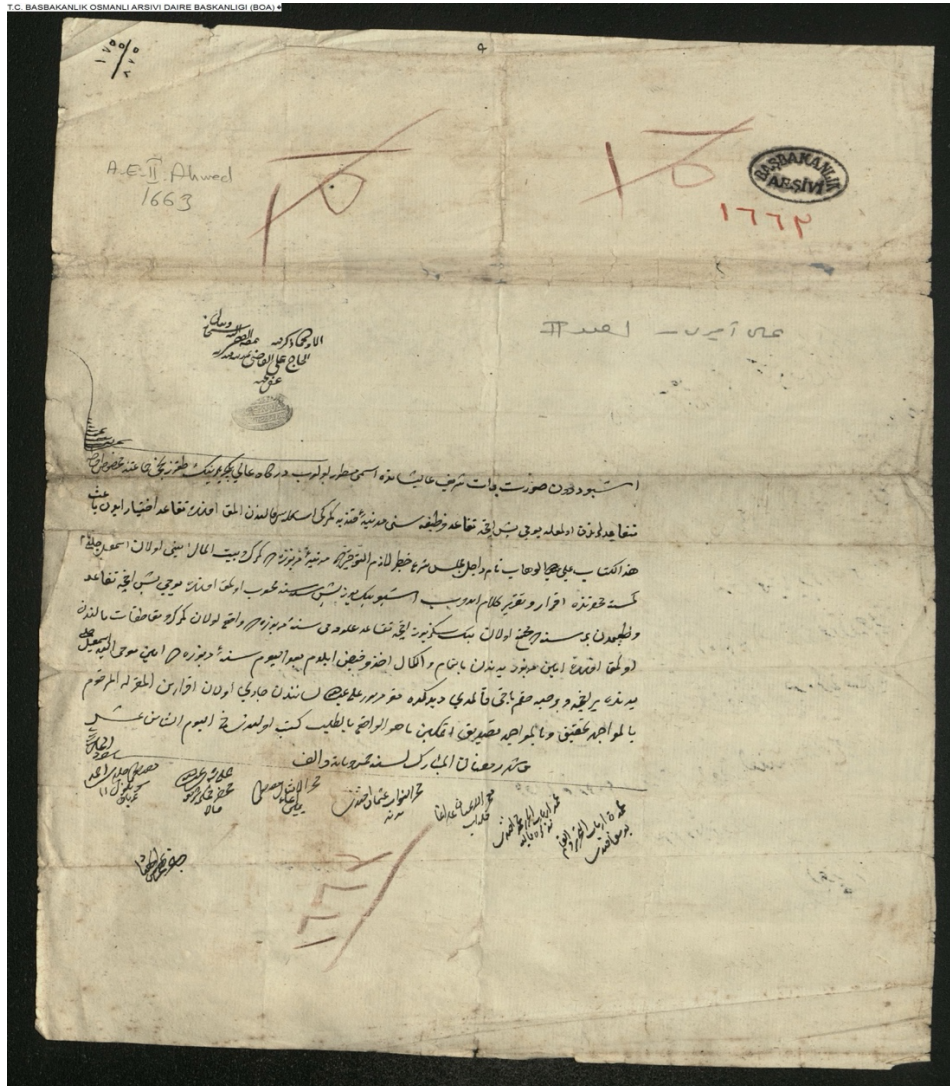
- AE. SMST II (Ali Emiri, II. Mustafa), 2-105, 15-1492, 36-3529, 44-4348, 74-7878.
- A.DVNS.MHM.d. (Mühimme Defterleri), 5, 50, 108.
- İE. ML (İbnülemin Maliye), 5-357.
- İE.DH (İbnülemin Dahiliye), 12-1195.
- TSMA. d. 2578, TSMA. d. 2580, TSMA. d. 3487, TSMA. E. 965-22, s. 78.
- YB. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yabancı Arşivler Fonu, Rusya Federasyonu Arşivi) 04/4-58.

Yayımlanmış Eserler

- Afyoncu, E. (2004). “Mevâcib”, *DİA*, C. 29, Ankara, s. 418-420.
- Genç, M. (2020). “Mukâtaa”, *DİA*, C. 31, Ankara, s. 129-132.
- Gelişim-Hachette Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi* (1985). çev. Cemal Bali, Erdim Öztokat, Osman Senemoğlu, Gelişim Yayınları, C. 6, İstanbul.
- Goodwin, G. (2003). *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi cilt 1, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul.
- İpşirli, M. (2011). “Tekâüd”, *DİA*, C. 40, İstanbul, s. 340-341.
- İreçek, K. Y. (1990). *Belgrad İstanbul Askerî Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara.
- Karamuk, G. (2019). “Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine”, *Söğüt’ten İstanbul’a. Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, s. 555-572.
- Köse, M. Z. (2024). “Bir Sosyal Sermaye ve Servet Birikimi Tahlili: İstanbul’un ilk Gedikli Sarraflarından El-Hac Beşir Bin Abdullah’ın Terekesi (1698)”, *Tarih Dergisi Turkish Journal of History*, C. 82, 1, s. 169-197.
- Özcan, A. (1994). “Devşirme”, *DİA*, C. 9, İstanbul, s. 254-257.
- Şemseddin Sami (1987). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Tayşi, M. S. (1979). “Kıyâfet İlmi ve Seyyid Lokman Çelebi’nin Kıyâfet Nâmesi”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, C. 4, S. 38, s. 91-112.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK, Ankara.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetâb*, TTK, Ankara.

EK 1:

AE.SAMD.II.00015.01663.001

AE. SAMD II (Ali Emiri II. Ahmed), 15-1663.

BİR EYALET SOYGUNU: DİYARBEKİR MAL DEFTERDARI MAHMUD EFENDİ'NİN VUKUATLARI (1595-1596)

A PROVINCE ROBBERY: THE CRIMES OF MAHMUD
EFENDI, THE FINANCIAL DIRECTOR OF DİYARBEKİR
(1595-1596)

Emirhan ÖZÇELİK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 22 Ocak 2025
Kabul: 19 Şubat 2025

Article Info

Received: January 22, 2025
Accepted: February 19, 2025

Öz

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonunda doğu ve batı cephelerinde uzun yıllar süren savaflara girmişti. Uzun savaşlar döneminde (1576-1606) Osmanlı eyaletlerinin mali ve idarî düzenlerinde önemli değişiklikler meydana gelmişti. Seferlerin finansmanı için eyalet gelirlerinin eksiksiz bir şekilde tahsil edilmesinin gerekmesi eyaletlerin maliyesinden sorumlu mal defterdarlarının iş yüklerini arttırmıştı. Aynı dönemde beylerbeylerinin eyalet birlikleriyle seferlerde olması mal defterdarları üzerindeki denetimin azalmasına sebep olmuştu. Bunun sonucunda eyaletlerin gelirlerini kendi çıkarları için kullanan mal defterdarlarının sayısı artmıştı. Bu çalışmada Diyarbekir mal defterdarı Mahmud Efendi'nin vukuatları incelenecektir. İlk olarak, uzun savaşlar döneminde Diyarbekir eyaletinin mali idaresinde gözlemlenen bozulma hakkında genel bilgiler verilecektir. Bu sayede Mahmud Efendi'nin suça karışmasında eyaletin mevcut mali yönetimi ve önceki defterdarların faaliyetlerinin etkileri değerlendirilecektir. İkinci başlıkta, Mahmud Efendi'nin Diyarbekir mal defterdarı olarak faaliyetlerine odaklanacaktır. Azledildikten sonra hakkında açılan tahkikat sonucunda hazırlanan defter üzerinden Diyarbekir'de karıştığı yolsuzluklar detaylarıyla ortaya koyulacaktır. Mahmud Efendi'nin Diyarbekir eyaletinde nasıl tahakküm kurduğu ve gelirleri ele geçirdiği anlatılacaktır. Üçüncü bölümde, Mahmud Efendi'nin yaptıklarını daha anlaşılır kılmak için bu dönemde mal defterdarlarının eyaletlerdeki düzensizlik ve karmaşada rolü hakkında değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Efendi, mal defterdarlığı, Diyarbekir eyaleti

* Dr., emirhanozcelik25@gmail.com, Orcid: ORCID: 0000-0003-1858-5337.

Abstract

At the end of the 16th century, the Ottoman Empire was engaged in protracted wars on the eastern and western fronts. During the long wars (1576-1606), the financial and administrative organisation of the Ottoman provinces underwent significant changes. The necessity to collect provincial revenues in full for the financing of the campaigns increased the workload of the financial directors. The presence of the beylerbeys' being on campaign with their provincial troops in that period, led to a reduction in the supervision over the financial directors. As a result, the number of financial directors who used the revenues of the provinces for their own interests increased. This study focuses on the crimes of Mahmud Efendi, the financial director of Diyarbekir. Firstly, it provides general information on the deterioration in the financial administration of the province of Diyarbekir during the long wars. Thus, the effects of the province's current financial management and the activities of the previous financial directors on Mahmud Efendi's behaviours can be evaluated. The second section will focus on Mahmud Efendi's activities as Diyarbekir's financial director. In particular, the corruption he was involved in Diyarbekir will be revealed in detail through the file prepared as a result of the investigation opened against him after his dismissal. It will be explained how Mahmud Efendi dominated the province of Diyarbekir and seized its revenues. In the third chapter, in order to make Mahmud Efendi's actions more comprehensible, it briefly seeks to analyse the role of the financial directors in the disorder and chaos in the provinces during this period.

Keywords: Mahmud Efendi, the financial director, the province of Diyarbekir

Giriş

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahttaki son günlerinden III. Mehmed'in saltanatının ortalarına kadar geçen dönemde yaşananlara şahit olan Selânikî Mustafa Efendi, kaleme aldığı tarihinde Diyarbekir Defterdarı Mahmud Efendi'ye bir bölüm ayırmıştı. 5 Recep 1006 (11 Şubat 1598) tarihini düşerek verdiği bilgilere göre, daha önce şikk-ı sâni aklâmına defterdar olan ve hüsn-ü hattıyla tanınan Mahmud Efendi, bir süredir Diyarbekir mal defterdarı olarak vazifesini sürdürüyordu ve Harput sancağı da arpalık olarak kendisine tevdi edilmişti. Mahmud Efendi'nin güzel yazı yazma dışında edindiği bir başka meziyet ise işlerine dışarıdan kimseyi müdahale ettirmemesiydi. Başkentten kapıcı-başı veya çavuşlar kendisine padişahın emirlerini getirdiklerinde bunları dikkate almıyordu. Aynı şekilde sadrazamın uyarılarına da itibar etmiyordu. Mahmud Efendi, Diyarbekir'e atanan sancakbeyi ve diğer memurların görev yerlerine ulaşmasına da sık sık engel oluyordu.¹

¹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. II, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s. 723.

Bu çalışmada Diyarbekir mal defterdarı Mahmud Efendi'nin vukuatları incelenecektir. Özellikle kendisine açılan soruşturma sonucunda hazırlanan tahkikat defteri üzerinden Mahmud Efendi'nin Diyarbekir'de işlediği suçlar detaylarıyla ortaya koyulacaktır. İlk bölümde, mal defterdarları ve vazifeleri hakkında genel bilgiler verilirken, aynı zamanda Mahmud Efendi'nin selefi olan Diyarbekir defterdarlarının faaliyetlerine değinilecektir. Safevi seferlerinin başladığı 1578 yılında itibaren Diyarbekir eyaletinde karşılaşılan mali sıkıntılar ve bunun sonuçlarıyla ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. Bu sayede Mahmud Efendi'nin hangi şartlarda göreve başladığı ve onun mevcut düzene ayak uydurmasındaki saikler anlaşılır kılınacaktır. Mahmud Efendi'nin tecrübeleri üzerinden 16. yüzyılın sonunda eyaletlerde karşılaşılan düzensizliklerde mal defterdarlarının rolüne dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

16. Yüzyılın Sonunda Diyarbekir Mal Defterdarlığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları genişlemesine mukabil fethedilen bölgelerin idaresi için eyalet teşkilatlanmaları oluşturulmuştu. Eyaletlerin idari düzenlerinin önemli bir parçasını eyalet sınırlarındaki mal varlıklarının tespiti ve gelir-giderlerin yönetimi teşkil ediyordu. Başlangıçta Anadolu ve Rumeli olarak ayrılan defterdarlıklar, doğu ve batıda kurulan yeni eyaletlerin mali işleriyle ilgilenmekte yetersiz kaldığı için mal defterdarları ve nâzır-ı emvâller görevlendirilmeye başlanmıştı. Eyaletlerin maliyelerinden sorumlu bu memurların temel vazifeleri eyaletlerden çeşitli aynî ve nakdî vergiler ile mukataa gelirlerini tahsil etmek, bu gelirleri eyalette gerekli harcamalara tahsis etmek ve geri kalan meblağları merkez hazineye göndermekti. Sonraki yıllarda bu görevliler için devlet kayıtlarında hazine, mal ve eyalet defterdarı sıfatları kullanılmıştı. Mısır ve Suriye bölgelerinin fethedilmesinin akabinde Arap defterdarlığı ihdas edilmişti, fakat 16. yüzyılın ortalarında bu bölge eyaletlere ayrılmış ve bunun sonucunda Halep merkezli olmak üzere Erzurum, Şam, Trablusşam ve Diyarbekir defterdarlıkları kurulmuştu. Diyarbekir'e ilk mal defterdarı Nisan 1554'te tayin edilmişti.²

1576 yılında Halep mal defterdarına yazılmış bir maliye ahkâmında, bu görevlilerin eyaletlerde sorumlu oldukları defterler hakkında genel bilgiler verilmişti. Mal defterdarları öncelikle eyalet sınırlarındaki mukataaalarla ilgili olan ruznâme ve fûrûht defterlerini hazırlamakla yükümlüydü. Ruznâmelerde, mukataaların gelirlerinden yapılan harcamaların muhasebeleri açıklanırdı.

² Bilgin Aydın-Rıfat Günelan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 30, 2007, s. 57-73; Orhan Kılıç, "Osmanlı Eyaletlerinin Mali Yönetimi ve Maliye (Hazine/Mal) Defterdarlıkları (16-18. Yüzyıllar)", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt – 1. Kısım Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 2018, s. 249-284.

Fürûht defterlerinde devlet ile mültezim arasındaki mukataa kontratının detayları kaydedilirdi. Defterdarlar vârisiz ölenlerin hazineye geçen malları için beytûlmalin müfredat defterini tutarlardı. Vakıflarda çalışanların kimlikleri ile vakıfların gelir giderlerini de müstakil muhasebe defterlerinde kaydederdlerdi. Son olarak hazineden ulufe ve tekaüd maaşı alanların kaydedildiği kul taifesi, mütekâid ve müşâhere-horân defterlerini hazırlarlardı.³

1578 yılında başlayan Safevilere savaş ilan edilmesinden sonra ordunun finansmanı için eyaletlerden elde edilen gelirler kullanılmıştı. Bu dönemde mal defterdarları da zamanın ihtiyaçları ve merkezden gelen emirler doğrultusunda farklı vazifeler icra etmişlerdi. Ancak, seferler sırasında Diyarbekir defterdarlarının görevlerini suiistimal etmesi nedeniyle gelirlerin toplanmasında ve harcanmasında problemler yaşanmıştı.

1579 yılında Diyarbekir Beylerbeyi Miraç Paşa⁴ Divan’a bir rapor yazarak, diğer eyaletlere kıyasla Diyarbekir’de daha fazla mukataa ve hazine defterinin bulunduğunu ve bunların çoğunun tam anlamıyla denetlenmediğini bildirmişti. Hazine defterlerindeki rakamlara göre, Hicri 966-987 tarihleri arasında 1.084 yük akçe bakayâ⁵ kalmıştı ve bu miktar 613 kese 155.000 altına karşılık geliyordu. Miraç Paşa, mal defterdarının bu yüksek miktardaki bakayâyı altına çevirmediği için Diyarbekir’de görevli devlet memurları tarafından sûistimal edilmeye müsait olduğunu ima etmişti. Üstelik iki senedir Acem seferlerine katıldığı için defterdarın malî işlerini denetleme imkanına sahip değildi. Miraç Paşa bu girizgâhın akabinde asıl meseleyi izah etmişti. Kısa süre önce görevden alınan mal defterdarı Mustafa Bey, beylerbeyinin yokluğundan faydalanıp eyalet bakayâsını “*ekl ü bel*” eylemiş ve reayaya zulmetmişti. Mustafa Bey’in Diyarbekir kadısının gözetiminde teftiş edilmesi emri verilmişti, fakat mahkeme aksamıştı. Miraç Paşa’nın raporunu değerlendiren Divan, Diyarbekir kadısı ve yeni eyalet defterdarı Ali Bey’e eski defterdar Mustafa Bey’in hesap defterlerini kontrol etmekle ve zimmetine

³ Yasuhisa Shimizu, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, 2018, s. 39-40.

⁴ Aydın ve Günalan’a göre, Miraç Paşa, 5 Mayıs 1579 (8 Rebiyülevvel 987) ile 18 Ekim 1580 (9 Ramazan 988) tarihleri arasında Diyarbekir beylerbeyi olarak görev yapmıştı bk. Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 71.

⁵ Zamanında tahsil edilemeyip reaya ve mültezimin elinde kalan vergiye bakayâ denirdi. Yavuz Sultan Selim’in Mısır ve Suriye fetihlerinden sonra bu bölgelerden merkeze ulaştırılan eyalet hazinelerinin altın olması gerekirdi. Gelirlerin reaya ve mültezimden toplanıp altına çevirme işiyle eyalet defterdarları ilgilenmeliydi. Defterdarların bu görevi yerine getirmedikleri hallerde bakıyye kalemiyle gelirler daha sonra toplanırdı, bk. Shimizu, 2018, s. 42.

geçirdiği mîrî malları belirlemekle görevlendirmişti.⁶ Ayrıca 1580 yılından itibaren Mısır ve Bağdat'ta olduğu gibi Diyarbekir beylerbeyinin hass mallarını bizzat toplamaya karar verilmişti. Kararın gerekçesi ise bu işlemi gerçekleştiren defterdarların zimmetlerine mal geçirmesiydi.⁷

Alınan bu önlemlerle beylerbeyleri ile mal defterdarları arasında uyumlu çalışma ortamı oluşmuş ve bu sayede eyaletin mali işleri bir süre iyi idare edilmişti.⁸ Ne var ki sonraki yıllarda benzer sıkıntılar yaşanmaya devam etmişti. Mesela, 1582 yılında Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarı irsâliye ve bakayâyı merkeze göndermekte geciktikleri için birkaç defa uyarılmıştı.⁹ Asıl olarak sefer sırasında ortaya çıkan çeşitli ihtiyaçlar Diyarbekir'in maliyesini zora sokmuştu. Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yine 1582 yılında yeni fethedilen Tiflis Kalesi'ndeki askerlerin maaş ve mühimmatları için eyalet hazinesinden elli bin altın ayarlaması emredilmişti.¹⁰ Beylerbeyi ve defterdara gönderilen diğer bir hükümde 1583 yılından itibaren Van eyaletine bağlı Beyazıd ve Maku kalelerinde görevlendirilen dört yüz neferin ulufelerinin Diyarbekir hazinesinden karşılanacağı bildirilmişti.¹¹ 1585 yılında Diyarbekir defterdarına, Serasker Cigalazâde Sinan Paşa'ya eyaletin gelirlerinden nakit para ve bazı mühimmat göndermesi emredilmişti.¹² Yine aynı yıl sefere çıkan Serdar-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yüz bin altın irsal etmesi buyrulmuştu.¹³

Eyaletin gelirleri seferler ve yeni fethedilen yerler için sarf edilirken, Diyarbekir defterdarları bu yeni mesuliyetleri karşılamakta zaman zaman zorluk yaşamıştı. Diyarbekir defterdarına 1585'de yazılan bir hükümde, yeni fethedilen Revan Kalesi'nde hizmet eden askerlerin maaşlarının Diyarbekir hazinesinden ödenmesi gerektiği halde muhafızların altı aydır mevâciblerini alamadığı hatırlatılmıştı.¹⁴ Aynı yıl fethedilen Tebriz'de vazifelendirilen

⁶ A. {DVNSMHHM.d...No: 40, Hüküm no: 617, 618, 27 Ramazan 987 (17 Kasım 1579); A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 65, 125.

⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 301, 8 Zilhicce 987 (26 Ocak 1580); Aynı tarihlerde Diyarbekir beylerbeylerine ümerâ ve diğer şahıslarda kalan bakayâyı da bizzat temin etmeleri emredilmişti, A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 343, 500.

⁸ Behram Paşa, Kasım 1580-Nisan 1582 arasındaki beylerbeyliği döneminde (Aydın-Günelan, 2011, s. 71-72) defterdar, muhasebeci ve mukataa müfettişleriyle birlikte çalışarak eyaletin mali işlerini iyi bir şekilde yönetmiş ve sonraki beylerbeylerine aynı usulü takip etmeleri buyrulmuştu, bk. A. {DVNSMHHM.d...No: 47, Hüküm no: 292.

⁹ A. {DVNSMHHM.d...No: 44, Hüküm no: 119, 312; A. {DVNSMHHM.d...No: 48, Hüküm no: 308, 622.

¹⁰ A. {DVNSMHHM.d...No: 44, Hüküm no: 127, 149, 176.

¹¹ A. {DVNSMHHM.d...No: 48, Hüküm no: 720, 721, 752.

¹² A. {DVNSMHHM.d...No: 53, Hüküm no: 861, 870.

¹³ A. {DVNSMHHM.d...No: 59, Hüküm no: 143, 177.

¹⁴ A. {DVNSMHHM.d...No: 59, Hüküm no: 37; A. {DVNSMHHM.d...No: 53, Hüküm no: 864.

askerlerin mevâciblerinin Diyarbekir ve Bağdat hazinelerinden karşılanmasına karar verilmişti. 1589 yılında Serdar-ı Ekrem Ferhad Paşa'nın eyalet gelirlerini sefer için harcamak istemesi üzerine büyük bir çatışma baş göstermişti. Tebriz'den gelen askerler ile Ferhad Paşa'nın adamları hazine konusunda tartışma yaşamış ve Tebrizli askerler Defterdar Nuh Efendi'nin evini basmıştı.¹⁵

Diyarbakir eyaletinin savaş yıllarındaki mali yükümlülükleri çeşitli sıkıntılara yol açarken, beylerbeyleri ve mal defterdarları bunlara çözüm yolları aramıştı. 1585 yılında beylerbeyi ve defterdara gönderilen hükümde, her sene sefere katıldıkları için sancakbeylerinin tasarrufundaki büyük mukataalardan yeterli miktarda mal tahsil edilemediği açıklanmıştı. Özellikle defterdar, sancakbeylerine mukataa verdiği için eleştirilmişti. Beylerbeyi ve defterdara borçları kesinlikle tahsil etmeleri, aksi halde azledilecekleri bildirilmişti.¹⁶ Uyarıları dikkate alan Diyarbakir Beylerbeyi Mehmed Paşa ve mal defterdarı daha önce beylerbeyi hası olan ve yerel bir beye sancak olarak verildikten sonra beklenen gelirin tahsil edilemediği bir bölgeyi tekrar hass mülküne dahil etmişti.¹⁷ Hazineye yirmi iki yük akçe borcu olan eski mal defterdarı Mehmed Efendi ise her sene üç yük akçe göndermek şartıyla Nusaybin sancakbeyi tayin edilmişti.¹⁸

Diyarbakir Beylerbeyi Koca Mehmed Paşa'ya Haziran 1586'da yazılan bir hükümde, selefleri gibi eyaletin mîrî mallarına nazır olduğu hatırlatılmıştı.¹⁹ Aynı tarihlerde beylerbeyi ve mal defterdarına irad, fûruht, ruznamçe ve bakayâ defterlerini İstanbul'a göndermeleri emredilmişti.²⁰ Bu emirler merkezin Diyarbakir'in mali denetimine dikkat ettiğini gösterirken, başarılı bir mal defterdarı olarak ün kazanan Nuh Efendi 1587-1589 yılları arasındaki görevi sırasında merkez hazine ile sefer giderlerine tatmin edici miktarda nakit para havale edebilmişti. Hatta bir diğer mal defterdarı Mehmed Efendi'nin usulsüzlüklerini de ortaya çıkarmıştı. Diyarbakir defterdarları Van ve Bitlis hasslarını tahsil etmekle yükümlüydü, zira Bitlis'te görevli askerler ulufelerini Diyarbakir'den alıyordu. Diyarbakir defterdarları bu süreçte defterde ismi geçmeyenlerin ulufelerini ödemiyor ve böylece hazineye önemli miktarda akçe kalabiliyordu. Bu durumda merkez hazineye yüksek meblağda irsâliye de gönderilebiliyordu. Ancak, Diyarbakir'de bir süre muhasebeci olarak görev

¹⁵ Emirhan Özçelik, "Hamdım, Piştım, Yandım: Kaza Kadılığından Anadolu Serdarlığına Karamânî Nuh Paşa'nın Serencâmı", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 22, 2023a, s. 132-133.

¹⁶ A. {DVNSMHH.d...No:53, Hüküm no: 572.

¹⁷ A. {DVNSMHH.d...No: 53, Hüküm no: 847.

¹⁸ A. {DVNSMHH.d...No: 56, Hüküm no: 198.

¹⁹ A. {DVNSMHH.d...No: 60, Hüküm no: 316.

²⁰ A. {DVNSMHH.d...No: 60, Hüküm no: 638.

yapan Mehmed Efendi, Van eyaletinin mal defterdarı atandıktan sonra defterlerde kaydı olmayan askerlerin ulufelerini kesmemiş ve hazine açık vermeye başlamıştı. Bu durum ortaya çıktıktan sonra Van mal defterdarlığı kaldırılmış ve Diyarbekir mal defterdarı Nuh Efendi askerlerin ulufeleri ve mîrî malların tahsilinden mesul tutulmuştu.²¹

Diyarbekir'in mali düzenindeki iyileşme uzun sürmemiş; mal defterdarı Alâeddin Bey ve Diyarbekir Beylerbeyi Deli İbrahim Paşa dönemlerinde yeniden ciddi karışıklıklar baş göstermişti. Aslında Diyarbekir mültezimlerinden biri olan Alâeddin Bey, verdiği taahhütleri yerine getirememekle nam yapmıştı. Nuh Efendi de dahil olmak üzere mal defterdarları tarafından sık sık denetlenmiş²², hatta soruşturma için İstanbul'a dahi çağırılmıştı.²³ Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından Ağustos-Eylül 1589'da tekrar başkente davet edilen Alâeddin Bey bir tahkikattan daha geçmişti. Sinan Paşa gelişmeler hakkında III. Murad'ı da bilgilendirmişti. Buna göre, Alâeddin Bey'e 400.000 altın irsal etme taahhüdü mukabelesinde mansıplar verilmişti, fakat aradan sekiz dokuz ay geçmesine rağmen bir akçe dahi göndermemişti. Bunun üzerine Sinan Paşa, başkentten Melek Ahmed Paşa'yı Diyarbekir defterdarı ile birlikte Alâeddin Bey'i teftiş etmekle görevlendirmişti. Müfettişler Alâeddin Bey'i hapse attıktan sonra 300.000 altınına el koyup başkente yollamıştı. Kendisine haksızlık yapıldığını düşünen Alâeddin Bey ise Divan'a akrabalarını gönderip şikayetçi olmuştu. Hatta *"bizüm on altı kerre yüz bin altundan ziyâde mâlımız hasâret olundu"* diyerek Melek Ahmed Paşa'nın bahsi geçen miktarı zimmetine geçirdiğini iddia etmişti. Sinan Paşa bu müşkül durumu çözmek için Sultan'a Ahmed Paşa'nın başkente çağırılmasını veya orada bulunan memurlar tarafından sorgulanmasını önermişti.²⁴

Sadrazam Koca Sinan Paşa bir süre sonra yeni bir çözüm önerisi sunmuştu. III. Murad'a yazdığı telhistе, Alâeddin Bey'in taahhüt ettiği altı yüz bin altının iki yüz binini ödediğini ve mal defterdarı olarak atanması halinde geri kalan dört yüz bin altını da temin edeceğini haber vermişti. Sinan Paşa, Sultan'ı ikna etmek için *"Alâüddin Beğ kulları mukata'ât mâlından değil varduğu gibi dört kere yüz akçeyi ber-vech-i nakd irsâl iderim deyu ta'ahhüd ider, ma'nide sühuletle bir Mısır hazinesine karîb hazinedür"* ifadelerini kullanmıştı. Hazinenin gelire ihtiyacı olduğunu da hatırlattıktan sonra *"nihâyet Alâüddin*

²¹ Özçelik, 2023a, s. 130-133.

²² Özçelik, 2023a, s. 131; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih: Osmanlı Tarihi (1299-1595), (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. İbrahim Pazan, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022, s. 430.

²³ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 428.

²⁴ *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004, s. 61-62.

Beğ bir mâldar kocadır” ifadeleriyle ona kefil olmuştu.²⁵ Neticede Sinan Paşa’nın teklifi kabul görmüş ve Eylül 1589’da Alâeddin Bey’e “*uhdelerinde olan dört kerre yüz bin flori bakâyânun bir yıla dek haklaşmasın ba’zı şurûtle ta’ahhüd itdiği için Diyarbekr’ün maliyye defterdârlığı*” verilmişti.²⁶

Bir süre sonra İstanbul’da yapılan hesabın Diyarbekir’de tutmadığı anlaşılmıştı. Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa’ya Nisan 1590’dan itibaren henüz 400.000 altını göndermeyen Alâeddin Bey’den bu meblağı tahsil edip başkente irsal etmesi için emirler yazılmıştı.²⁷ Keza Alâeddin Bey’e de aynı minvalde hükümler yazılarak vakit kaybetmeden altınları ulaştırması buyrulmuştu.²⁸ Ne var ki kendisi emirlere itibar etmemiş ve bunun üzerine beylerbeyinden parayı teslim etmemesi halinde onu hapse atması istenmişti.²⁹ Alâeddin Bey verdiği sözü tutmadığı için bir müddet sonra tekrar başkente çağırılırken, Sadrazam Koca Sinan Paşa da III. Murad’a hesap vermek zorunda kalmıştı. Sadrazam, Alâeddin Bey’in “*dört yüz bin altunu dört ay içinde bi’t-tamam göndereyin, göndermezsem mansıbım ve başım ve mâ-melekim alınsın*” dediğini, fakat Diyarbekir’e vardıktan sonra “*şartların unudub mîrî için Dersa’âdet’e bir akçe ve bir habbe*” göndermediğini açıklamıştı. Bunun üzerine tekrar Melek Ahmed Paşa’yı dört yüz bin altını tahsil etmekle görevlendirdiğini ve peyderpey mevcut borcun kapandığını haber vermişti.³⁰ Yaşananların sorumlusu olan Sinan Paşa, bu süreçte Alâeddin Bey ve Melek Ahmed Paşa’dan yirmi bin altın rüşvet almakla da suçlanmıştı.³¹

Alâeddin Bey hadisesi Diyarbekir eyaletinin maliyesindeki yozlaşmayı ortaya çıkarırken, bu süreçte III. Murad da mîrî malı zimmetlerine geçirmiş oldukları şüphesiyle Diyarbekir defterdarlarının tuttuğu bütün defterlerin teftiş edilmesine karar vermişti.³² Alâeddin Bey’in tahkikatı devam ederken, Deli İbrahim Paşa’nın Kasım 1590’da Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmesi ise gelişmelere yeni bir boyut kazandırmıştı.³³ İbrahim Paşa yaklaşık sekiz ay sonra “*halka cevri ü zulm işe şöhet bulmağla hukuk-ı nâs görülsün deyü*” İstanbul’a çağırılmıştı. 25 Ramazan 999’da (17 Temmuz 1591) başkente bir yangın çıkmış ve yeniçeriler bu sırada İbrahim Paşa’nın Şehzade Mehmed Cami yakınlarındaki konağına saldırmıştı. Bu saldırının görünürdeki gerekçesi İbrahim Paşa’nın Erzurum beylerbeyi olduğu dönemde bir

²⁵ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 132-133.

²⁶ Seyyid Lokmân, Zübdetü’l-Tevârih, s. 490.

²⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 141, 214, 15 Cemaziyülahır 998 (21 Nisan 1590).

²⁸ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 227.

²⁹ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 542.

³⁰ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 179.

³¹ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 191.

³² A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 181.

³³ Seyyid Lokmân, Zübdetü’l-Tevârih, s. 498.

yeniçeriye suçsuz yere öldürmesiydi. Kendisi yeniçeriler elinden kurtulmuştu, fakat malları yağmalanmıştı. III. Murad olaydan sonra İbrahim Paşa'yı azletmiş ve Boğazhisarı'nda hapsedmişti.³⁴ Bu süreçte Sadrazam Koca Sinan Paşa da yeniçerilerin tarafını tutup İbrahim Paşa'nın hapsedilmesi için III. Murad'ı ikna etmişti.³⁵

Deli İbrahim Paşa, kardeşi Kethüda Hatun yani Esperanza Malchi'nin aracılığıyla Ekim 1591'de serbest bırakılmış ve yeniden Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmişti.³⁶ İbrahim Paşa ikinci döneminde ilk önce eski Erzurum mal defterdarı Zarif Efendi'nin Diyarbekir'e tayin edilmesini sağlamıştı (Kasım 1591). Daha sonra III. Murad'ı "*vilâyet-i Diyarbekir aklâmına niçe yıllar mültezim olup, emvaline mutasarrıf olan*" Alâeddin Bey'i, onun zimmetindeki bakayâyı tahsile mültezim olan Melek Ahmed Paşa'yı ve mal defterdarı Lalezâr-zâde Ahmed Çelebi'yi "*tahsillerini dört yüz bin altun virmek üzere teftiş eylemeye*" ikna etmişti. Diyarbekir'de sorguya başladığında "*a'yân u eşrâfın Melek Ahmed Paşa ve 'Alâ'eddîn tevâbi'indensin deyü muhkem sıkışdırup ekserinün 'ırzı telef ve mâlî hedef olduğundan gayri nice Müslimânlar 'örfde helâk*" olmuştu.³⁷

Diyarbekir halkı bir sene sonra Deli İbrahim Paşa'yı tekrar Divan'a şikâyet etmişti. Selânikî'ye göre, "*İbrahim Paşa tahsil-i emvâl-i bakâyâda be-gayet şiddet üzere olmağın re'âyayı memleket tehammül idemeyüp, ayağ üstüne kalkup, ceng ü cidâle ağâz*" etmişti. İbrahim Paşa canını kurtarmak için Diyarbekir Kalesi'ne sığınmıştı. Halkın bu denli tepki göstermesinin arkasında başka sebepler de vardı. İbrahim Paşa, Diyarbekir Kadısı Mevlânâ Zeynelabidin Efendi'ye kötü davranmış, Melek Ahmed Paşa'dan mal talep etmiş ve defterdar Lalezâr-zâde Ahmed Efendi'yi mîrî malı çalmakla suçlayıp akçelerini almıştı. Tebriz'de görevli askerlerin ulufelerini de ödememişti. Dahası iç kaleye kapandıktan sonra şehir halkına ve askerlere top ateşi başlatmıştı. Aslında İbrahim Paşa para tahsili ve halkı idarede gösterdiği başarı karşılığında bu dönemde padişah tarafından taltif edilmişti.³⁸ Ancak, halkın şikâyeti sayesinde gelişmelerin iç yüzüne hâkim olunduktan sonra acil tedbirler alınmıştı. Diyarbekir'de adeta bir iç savaş çıkaran İbrahim Paşa'yı durdurmak için İstanbul'dan kapıcı-başları ile Sivas Beylerbeyi Hadım Osman Paşa görevlendirilmişti. Bu süreçte Melek Ahmed Paşa ile Alâeddin

³⁴ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 246-248; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 501.

³⁵ *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 92-93, 114-115.

³⁶ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 256.

³⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 258-259, 261-262; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 503, 506.

³⁸ A. {DVNSMHM.d...No: 70, Hüküm no: 289.

Bey ölmüştü. Olaylar yatıştıktan sonra İbrahim Paşa azledilmiş ve eski Rumeli beylerbeyi Saatçi Hasan Paşa Diyarbekir valisi tayin edilmişti (Ocak 1593).³⁹

Mahmud Efendi Diyarbekir'daki görevine eyaletin maliyesi ve idaresinin tam bir keşmekeşe düştüğü bu dönemde başlamıştı. Saatçi Hasan Paşa Diyarbekir valisi atanırken, kendisine “*maliyye defterdarlığı*” makamı tevdi edilmişti.⁴⁰ Mahmud Efendi'nin taşrada görevlendirilmeden önce İstanbul'daki mukataalarla ilgilenen şikk-ı sâni defterdarlığı yaptığı hatırlanırsa eyalet maliyesinin sıkıntılarını çözmesi için görevlendirildiği anlaşılır. Ancak, Mahmud Efendi Diyarbekir'deki vaziyete ayak uydurmayı tercih etmişti.

Diyarbekir Mal Defterdarı Mahmud Efendi'nin Vukuatları

Mahmud Efendi'nin birinci Diyarbekir mal defterdarlığı 5 Rebiyülevvel 1002'de (29 Kasım 1593) yerine Erzurum defterdarı Mehmed Efendi tayin edilene kadar sürmüştü.⁴¹ Selânikî'ye göre, Harput sancağı arpalık verilerek Diyarbekir defterdarı atanan Mahmud Efendi'den “*Südde-i sa'âdete gelecek irsâliyyede külli sa'y u kifâyeleri zuhura gelmek ümîd olunurken ancak yiğirmi yük hazineleri*” gelmişti.⁴² Bu durum Mahmud Efendi'nin görevden alınmasının gerekçesi sayılırken, kısa bir süre sonra hakkında tatbikat açılması irsâliye haricinde bazı gelişmelerin de azledilmesinde etkili olduğunu göstermektedir.

Deli İbrahim Paşa İstanbul'a döndüğünde ümerâ ile harem zümresine çeşitli hediyeler takdim etmişti.⁴³ Bunun da katkısıyla 20 Cemaziyülevvel 1002'de (11 Şubat 1594) yeniden Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmişti. İbrahim Paşa'ya 22 Cemaziyülevvel'de (13 Şubat) yazılan hükümde ise “*ekl ü bel*” ile suçlanan Mahmud Efendi'ye yol üzerinde rastlaması durumunda Diyarbekir'e götürmesi ve göreve başladığı günden itibaren tuttuğu defterleri denetlemesi emredilmişti.⁴⁴ Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa kısa bir süre sonra Mahmud Efendi yanında Saatçi Hasan Paşa'yı da teftiş etmesi için bir adamını Diyarbekir'e göndermişti.⁴⁵ Ancak, daha sonra iki ismin üzerindeki

³⁹ *Tarih-i Selânikî*, c

C. I, s. 273-275, 305.

⁴⁰ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 506.

⁴¹ A.}d. 2934, s. 94; Diğer ruus kayıtlarındaki bilgilere göre Mehmed Efendi 13 Rebiyülahir 1002'de (6 Ocak 1594) Diyarbekir defterdarı olarak atanmış, fakat sadece iki ay sonra 4 Recep 1002'de (26 Mart 1594) Trablusşam defterdarı Mehmed Efendi Diyarbekir'e ve Diyarbekir defterdarı Mehmed Efendi tekrar Erzurum defterdarlığına getirilmişti. Bir ay sonra 1 Şaban 1002'de (22 Nisan 1594) Erzurum Defterdarı Mehmed Efendi'nin görev yeri değişikliği iptal edilerek tekrar Diyarbekir defterdarı atanmıştı, bk. A.NŞT.d.1141, s. 16, 28, 33.

⁴² *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 338.

⁴³ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 349, 351.

⁴⁴ A. {DVNSMHM.d...No: 72, Hüküm no: 886.

⁴⁵ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 339.

teftiş hükmü kaldırılmış ve İstanbul'a gelmelerine izin verilmişti.⁴⁶ Mahmud Efendi Mart 1594'te başkentte İbrahim Paşa ile birlikte Ferhad Paşa'nın huzuruna çıkmıştı. Görüşmenin ardından İbrahim Paşa tekrar hapse atılmış ve bütün mal varlığına el konmuştu.⁴⁷ Mahmud Efendi, Ferhad Paşa'ya İbrahim Paşa'nın önceki valiliği sırasında yaptığı bazı usulsüzlükler hakkında bilgi vererek azledilip hapse atılmasını sağlamış olabilirdi.

Mahmud Efendi 7 Zilhicce 1003'te (13 Ağustos 1595) bir kez daha Harput sancağıyla Diyarbekir mal defterdarı tayin edilmiş⁴⁸ ve 16 Zilhicce'de (22 Ağustos) III. Mehmed ile görüşmüştü.⁴⁹ 4 Muharrem 1004'te (9 Eylül 1595) Mustafa Efendi Diyarbekir defterdarı atanmıştı⁵⁰, fakat sadece dört gün sonra 8 Muharrem 1004'te (13 Eylül 1595) Mahmud Bey'e yeniden Diyarbekir defterdarlığı verilmişti.⁵¹ Mahmud Bey'in ikinci dönemi 25 Zilkade 1004'te (21 Temmuz 1596) eski Revan defterdarı Mehmed Efendi Diyarbekir defterdarı atanana kadar devam etmişti.⁵² Yaklaşık on ay süren ikinci defterdarlığı sırasında büyük yolsuzluklara bulaştığı daha sonra hakkında açılan tahkikat sonucunda anlaşılmıştı.

Mahmud Efendi Diyarbekir mal defterdarlığında ikinci dönemine başladığında Osmanlılar Avusturya ile savaş halindeydi. 1593 yılından beri devam eden seferlere Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet birlikleri her sene katılıyordu.⁵³ Beylerbeyinin seferde olduğu dönemde eyaletin idaresinde farklı zümrelerin etkisinin artması ve idarenin zayıflaması beklenebilirdi. Bu aralıklarda mal defterdarları da denetim eksikliğinden istifade etme imkânı bulabilirdi. Nitekim Mahmud Bey de Diyarbekir beylerbeyinin seferde olduğu dönemde eyaleti soymuştu.

Mahmud Bey'in mal defterdarı atandığı dönemde Diyarbekir eyaleti çeşitli malî ve idarî problemlerin etkisi altındaydı. Mesela, Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa ve mal defterdarı Ahmed Efendi'ye Mayıs 1595'ta yazılan hükümde, subaşı ve diğer memurlar kanunda belirlenenden daha fazla miktarda haraç topladıkları için reayanın perişan olduğu bildirilmişti.⁵⁴ Aynı

⁴⁶ A. {DVNSMHH.d...No: 72, Hüküm no: 116, 118.

⁴⁷ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 518-519; *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 362, 367.

⁴⁸ A.NŞT.d.1140, s. 108.

⁴⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 503-504.

⁵⁰ A.NŞT.d.1140, s. 112.

⁵¹ A.NŞT.d.1140, s. 113.

⁵² A.RSK.d.1474, s. 155.

⁵³ Emirhan Özçelik, "Üngürüs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Desteğin İmkan ve Sınırları", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, S. 2, 2023b, s. 155-164.

⁵⁴ A. {DVNSMHH.d...No: 73, Hüküm no: 544.

tarihlerde beylerbeyi ve defterdar sipahi-oğlanlarına ulufe verdiği için de uyarılmıştı.⁵⁵ Eski defterdar Mehmed Efendi görevden alındıktan sonra Divan'a sunduğu bir raporda, mültezimler askerlerle anlaşma yaptığı için bazı mukataaların akçesini tahsil edemediğini açıklamıştı.⁵⁶ Yine eski defterdarlardan Ahmed Efendi ise bazı şahısların zimmetinde mîrî maldan yüksek miktarda bakayâ kaldığını ifşa etmişti.⁵⁷

Mahmud Bey, Avusturya savaşları ortamında denetim ve düzenin zayıfladığı Diyarbekir'de on ay kadar süren defterdarlığında sıkıntıları çözmek yerine mevcut duruma ayak uydurmayı tercih etmişti. Mahmud Bey ile ilgili ilk şikâyet Rakka Beylerbeyi Yusuf Paşa'dan⁵⁸ gelmişti.⁵⁹ Buna göre, kendisi Ruha'da ümenânın zimmetinde olan bakayâ ve mukataa malını tahsil etmeleri için sipahi-oğulları, yetmiş-seksen atlı kethüda ve yirmi beş sekbanı görevlendirmişti. Sayıları yüze yakın bu askerler akçe toplamak yerine iltizama verilen köylerin mahsulünü ve nakdi gelirini zapt etmişti. Yiyeceklerini ve atlarının yemlerini de halktan çıkarmıştı. Hatta yemek bahası namıyla köylüden altmış kuruş almışlardı. Mîrî mallardan tahsil ettikleri meblağın bir kısmını hazineye göndermiş ve gerisine el koymuşlardı. Hazineye gönderdikleri akçeler için teslim tezkireleri de almamışlardı. Bu nedenle ne kadar akçenin hazineye ulaştığı belirsizdi. Mahmud Bey'in de olanlara göz yumması nedeniyle yüksek miktarda akçe kayıt dışında kalmıştı.⁶⁰

Mahmud Bey'in hükümlere yansıyan ikinci vukuatı seferde olan Diyarbekir eyaletinin gönüllü askerlerinin maaşlarını ödememesi olmuştu. Diyarbekir hazinesinden askerlerin ulufelerini temin etmekle görevlendirilen Katib Derviş, Mahmud Efendi'nin akçelere el koyduğunu iddia etmişti.⁶¹ Mahmud Bey'e yönelik suçlamaların asılsız olmadığı azledilmesinden sonra yaşananlardan anlaşılır. Öyle ki kendisi yerine Diyarbekir defterdarı atanan Mehmed Bey'in görevi devralmasına izin vermemişti. Beylerbeyinin seferde olduğu dönemde Diyarbekir muhafızı olarak görev yapan Zal Paşa-zâde

⁵⁵ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 636.

⁵⁶ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1129.

⁵⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1070.

⁵⁸ A.NŞT.d.1140, s. 100.

⁵⁹ Bu dönemde yazılan hükümlerin hepsi tarihlendirilmediği için önceki ve sonraki hükümlerde verilen tarihler üzerinden bir tahminde bulunulabilmektedir. Rakka Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya verilen hüküm Hicri 1003 yılının sonlarına ait olabilir. Mahmud Bey'in selefi Mehmed Efendi 6 Şaban 1003'te (16 Nisan 1595) Diyarbekir hazine defterdarı atanmıştı (A.NŞT.d.1140, s. 79). Selânikî, Mustafa Efendi'nin kabahatsiz yere azledildiğini belirtir (*Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 557). Bu nedenle Yusuf Paşa'nın şikâyet ettiği defterdarın Mahmud Bey olma ihtimali yüksektir. Keza kendisinin usulsüzlüklerine yönelik farklı hükümler de bulunmaktadır.

⁶⁰ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 78.

⁶¹ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1145.

Mehmed Paşa'nın raporuna göre, Mahmud Bey, yeni defterdarın göreve başlamasına müsaade etmemeye karar vermişti. Durumdan haberdar olan merkezi hükümet, ilk esnada olayların büyümesini engellemek için onu azletmekten vazgeçmişti. Ancak, Mahmud Bey çoktan üç yüz neferi Mehmed Efendi'nin kaldığı eve göndermiş ve mallarını yağmalamıştı. Mehmed Efendi'yi de hapse atmıştı. Ardından Diyarbekir halkına mali işlerden kendisinin sorumlu olduğunu hatırlatmıştı. Bu kritik dönemde Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya "*isyân ve tuğyân üzere olan*" Mahmud Bey ile iş birliği yapmaması emredilmişti.⁶²

Mahmud Bey'in Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin yokluğunda yanına topladığı neferlerle Diyarbekir'in yönetimini devraldığı ve ayan ile reaya üzerinde baskı kurduğu anlaşılmaktadır. Ancak, zorba yönetimi uzun sürmemişti. Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya Mahmud Bey ile neferlerine karşı mücadele etmesi ve onu ele geçirdikten sonra zimmetindeki mîrî mallara el koyması emredilmişti.⁶³ Eski Bağdat muhafızı Hızır Paşa'ya da Mehmed Paşa'ya yardımcı olması buyrulmuştu.⁶⁴ Yeni defterdar Mehmed Efendi'ye de Mahmud Bey'in haraç akçesi ve hassa mallarını adamlarına toplattırdığı, bu vazifeyi yerine getirmesi gereken devlet memurlarını alıkoyduğu bildirildikten sonra eski defterdarın adamlarını yakalaması salık verilmişti.⁶⁵ Ancak, Mahmud Bey önce davranarak Mehmed Bey'i hapse attığı için yüksek ihtimalle bu hüküm eline dahi geçmemişti. Son olarak, Mahmud Efendi'ye göreve başladığında beri hazırladığı muhasebe defterleriyle birlikte İstanbul'a dönmesi emredilmişti.⁶⁶

Mahmud Bey yüksek ihtimalle muhafızların kuvvetleriyle mücadele edemeyeceğini anladığı için direnmeyerek teslim olmuştu. Bunun üzerine İstanbul'dan görevlendirilen Kapıcı-başı Lala Mehmed Paşa-zâde Mustafa Ağa kendisini Diyarbekir Kalesi'ne hapsedmişti.⁶⁷ Akabinde Mahmud Bey hakkında kapsamlı bir tahkikat başlatılmış ve Diyarbekir'de işlediği suçlar ortaya çıkarılmıştı. Hazırlanan tahkikat defterinin ilk bölümünde haksız şekilde şahsı ve adamları hesabına geçirdiği meblağ açıklanmıştı. İkinci kısımda Mahmud Efendi'nin davalı olduğu bir mahkeme sürecinin detayları paylaşılmış ve diğer meselelerde varılan kararlar izah edilmişti.⁶⁸

⁶² A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 601.

⁶³ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 214, 215.

⁶⁴ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 219.

⁶⁵ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 217.

⁶⁶ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 216.

⁶⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 723.

⁶⁸ Mevzubahis tahkikat defterinin özellikle üst kısımları silik olduğundan bazı detaylar anlaşılamadı. Defterde bazı belgelerin ikişer defa paylaşıldığı da belirtilmelidir.

Mahmud Bey'in tahkikat defterinin hemen başında Diyarbekir'de sekiz ayda 824.000 kuruş kabzettiği açıklanmıştı. Bu yüksek miktarı hangi gelirlerden temin ettiği de tek tek izah edilmişti (Tablo 1). İlk olarak Diyarbekir'de mukim zimmilerden toplanan cizye vergisinden kendisinin ve adamlarının hesabına geçirdiği miktar ortaya konmuştu. Buna göre, eski defterdar zamanında Hicri 1002 yılı cizyesinin bir miktarı kul mevâcibine ve geri kalanı irsâliye olarak merkeze gönderilmek için tahsil edilmişti. Mahmud Bey defterdar olduktan sonra vergileri kendi adamlarına toplattırması ve bakayâsını farklı defterlere kaydederek başkente göndermişti. Benzer şekilde, Hicri 1003 yılı cizye gelirlerini zimmilerden eksiksiz olarak tahsil etmişti, fakat tuttuğu ruznâmeye toplanan akçeyi kayıt etmemişti. Bunun sonucunda yüksek miktarda akçeyi kayıt dışı bırakmıştı. Mahmud Bey Diyarbekir cizye vergilerinden bu usulle toplamda 220.000 kuruşu kendisinin ve adamlarının hesabına geçirmişti.⁶⁹ Diğer taraftan, Hicri 1002 ve 1003 yılı avarız vergisini nefis-i Diyarbekir reayasından iki kuruşun üstünde toplamıştı. Boz-ulus kadısı ve Mahmud Bey'in hocası Mevlâna Ahmed Efendi ve sancaklardaki kadılar ise avarız vergisini üç kuruş olarak tahsil etmişti. Mahmud Bey ruznâmeye toplanan verginin ancak cüzî bir kısmını kaydetmiş ve 100.000 kuruşu kendi zimmetine geçirmişti.⁷⁰

Tablo 1: Mahmud Efendi'nin Diyarbekir'de kabzettiği meblağ

Gelir Kalemi	Miktar (Kuruş)
Mukâta'a-ı Gümrük-i Amid	150.000
Mukâta'a-ı Bozulus	40.000
Cizre-i gebrân-ı vilâyet-i Diyarbekir (Hicri 1002 ve 1003)	220.000
Avârız-ı sene 1003 ve 1004	100.000
Mukâta'ât-ı vilâyet-i Diyarbekir umûmen	250.000
Rûsûm-ı berevât der-uhde-i Mehmed Bey	10.000
Mahsûl-ı livâ-ı Siverek	6.000
Mahsûl-ı livâ-ı Harput	4.000
Mahsûl-ı livâ-ı Ergani	5.000
Mahsûl-ı livâ-ı Nusaybin	1.000
Mahsûl-ı livâ-ı Kığı	3.000
Mahsûl-ı livâ-ı Sincar	4.000
Mahsûl-ı livâ-ı Sağman	5.000
Mahsûl-ı livâ-ı Kabur	1.000
Mahsûlât-ı Mahkeme-i Kuzât	2.000
Mukâta'ât-ı vilâyet-i Diyarbekir ki bilâ-sebeb zapt şude	8.000
Zeâmet ve timar ki bilâ-hak ve bilâ-sebep zapt kerde	5.000
Mahsûlât-ı mukâta'ât-ı hâric an-zimmet-i Pir Mehmed veledi Köse	10.000
Toplam	824.000

Kaynak: MAD.d.7637, s. 2-5, 10-11.

⁶⁹ MAD.d.7637, s. 2, 10.

⁷⁰ MAD.d.7637, s. 2, 10.

Mahmud Bey vergiler haricinde Diyarbekir'in mukataalarından da yüksek miktarda akçeyi aşırırmıştı. Diyarbekir gümrük mukataasını sekiz ay boyunca kethüdası Hüseyin ile Ahmed Çavuş'a işletmişti. Eyaletin en büyük mukataasını bu şekilde kontrol altına alan Mahmud Bey, kendi tuttuğu ruznâmeye yine cüzî bir miktar kaydetmiş ve toplamda 150.000 kuruşu kabzetmişti.⁷¹ Bir mültezimin yönettiği Boz-ulus mukataasından ise önce kendi 15.000 kuruş tahsil etmiş ve akabinde adamlarından Sarı Bali ile Ali Subaşı göndererek toplamda 40.000 kuruşu ruznâmeye kaydetmeyip zimmetine geçirmişti.⁷² Diyarbekir'deki mültezimlerin uhdesindeki diğer mukataalardan her sene yüz bin kuruşa yakın irsâliye gönderiliyorken, Mahmud Bey mevcut mukataa emînleri azlettikten sonra kendi adamları ile güvendiği sipahileri ve yeniçerileri göreve getirmiş ve onlar da tahsil ettikleri akçeyi gizlice kendisine teslim etmişti. Mahmud Bey bu yöntemle 250.000 kuruştan fazla meblağı kabzetmişti.⁷³

Selânikî'nin bahsettiği üzere Mahmud Bey, Diyarbekir'e tayin edilen sancakbeylerine zorluk çıkarmasıyla meşhur olmuştu. Bu sayede birçok sancaktan önemli miktarda kuruş kabzetmişti. Siverek sancakbeyi tayin edilen İsmail Bey uzun süre görev yerine gelmeyince Mahmud Bey, mukataa emîni olan ve altı bin akçe timar tasarruf eden Abdullah'ı sancak beyi atamıştı. Abdullah Bey sancakta bir idare tesis etmeye çalışırken, İsmail Bey Siverek'e ulaşmıştı. Abdullah Bey emrindeki levendlerle ona saldırmış ve malını yağmalamıştı. Kendisi bu sayede sancakbeyi olarak görevini sürdürürken, Mahmud Bey de yardımı karşılığında 6.000 kuruş almıştı.⁷⁴

Mahmud Bey benzer yöntemlerle diğer sancakları da denetim altına almıştı. Ergani sancağına atanan müsellimleri engellemiş, hatta Salat Sancakbeyi Mehmed Bey üzerine askerî birlikler göndererek Ergani'den uzaklaştırmıştı. Köse Ali Bey'i Ergani sancakbeyi atamış ve bu sayede sancak gelirlerinden 5.000 kuruşu kendi hesabına geçirmişti.⁷⁵ Mahmud Bey, Köse oğlu Mehmed Bey'i sancakbeyi atadıktan sonra Nusaybin'deki havâss-ı hümâyûn topraklarını harç olarak gösterip viran etmişti. Bu sancaktaki züemâ ve fîmarlıların karyelerini de zarara uğratmıştı. Bu tasarrufları karşılığında 10.000 kuruş kabzetmişti.⁷⁶ Kabur sancakbeyinden ise yerine başkasının atandığını söyleyerek tekrar mukarrer-nâme hazırlama karşılığında 1.000

⁷¹ MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷² MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷³ MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷⁴ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁷⁵ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁷⁶ MAD.d.7637, s. 4, 10.

kuruş rüşvet almıştı.⁷⁷ Sincar'dan her sene merkez hazineye on dört bin kadar altın gönderilirken, daha sonra bu sancak maktûya çevrilmiş ve “*ber-vech-i maktû*” olarak sancakbeyleri tayin edilmişti. Mahmud Bey döneminde başkentten Yusuf Bey, Sincar sancakbeyi atanmıştı. Kendisi bunu fırsata çevirerek mevcut sancakbeyinden vazifesini sürdürmesine yardım etme karşılığında 4.000 kuruş almıştı.⁷⁸ Benzer şekilde, başkentten Kığı sancakbeyi atanan kişiyi caydırmış ve desteklediği Mustafa Bey'in sancakbeyi olmasını sağlamıştı. Bunun karşılığında 3.000 kuruş kazanmıştı.⁷⁹ Yurt ocaklıklarından Sağman'ın mevcut sancakbeyini zorla görevinden uzaklaştırdıktan sonra Kürt İbrahim'i kendi tahvil-nâmesiyle sancakbeyi atamış ve sözde mîrî için aldığı 5.000 kuruşu da zimmetine geçirmişti.⁸⁰ Son olarak, arpalık olarak tasarrufunda olan Harput'a daha sonra sancakbeyleri atanmış, fakat bu kişilerin sancağı yönetmesine izin vermemişti. Böylece Harput'ta bulunan havâss-ı hümayûndan “*sancağım mahsûlüdür*” iddiasıyla 4.000 kuruşu hesabına kaydetmişti.⁸¹

Mahmud Bey sancaklar dışında zeâmet ve timarlara da müdahale etmişti. Tahkikat metnindeki ifadelerle göre “*bu sene vilâyetinde mîrimîran olmayub ve muhâfazaya kimse dahi koymayub vilâyet hâlî olmağla niçe niçe Müslimânların zeâmet ve timarlarına dâhl idüp mahsûllerin mîrî bahânesiyle alub fîrûht idüb bahâsından bir akçe dâhil-i hazîne*” olmamıştı. Bu tasarrufları karşılığında hazinesine 5.000 kuruş daha eklemişti.⁸² Mahmud Bey son olarak Diyarbekir'deki mahkemelerin gelirlerine musallat olmuş ve merkez ile sancaklardaki mahkemelerden elde ettiği 2.000 kuruşu hesabına geçirmişti.⁸³

Netice itibariyle Mahmud Bey, eyalet gelirlerini denetim altına alarak, istediği sancakbeylerini atayarak ve mevcut sancakbeylerini korkutarak Diyarbekir'de zorba bir yönetim tesis etmişti. Bu süreçte emrindeki askerleri de bir baskı ve tehdit unsuru olarak kullanmıştı. Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin Avusturya seferinde olması da işini kolaylaştırmıştı. Peki, büyük bir hazineye ve önemli sayıda askere sahip olan Mahmud Bey neyi amaçlamıştı? Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya yazılan hükümde Mahmud Bey'in isyan üzere olduğu belirtilmişti. Nitekim kendisi de Rakka eyaletine bağlı Ruha'ya asker göndermişti. Mahmud Bey'in yaptıkları

⁷⁷ MAD.d.7637, s. 4.

⁷⁸ MAD.d.7637, s. 5, 10.

⁷⁹ MAD.d.7637, s. 5, 10.

⁸⁰ MAD.d.7637, s. 5.

⁸¹ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁸² MAD.d.7637, s. 5, 11.

⁸³ MAD.d.7637, s. 5, 11.

karşılığında cezalandırılacağını öngörerek şiddete başvurmaya veya ayaklanmayı düşündüğü farz edilebilir. Ancak, Diyarbekir ve Bağdat muhafızlarının kendisine karşı harekete geçmesi üzerine direnmeden teslim olmuştu. Bu nedenle selefleri döneminden beri karmaşa ve düzensizlik içinde olan Diyarbekir’de yaptıklarının fark edilmeyeceğini düşünmüş de olabilirdi.

Mahmud Bey’in ilk esnada hakkındaki iddialara karşı sert bir tavır takındığı tahkikat defterinde III. Mehmed’e yazılan bir arzdan anlaşılır. Diyarbekir’de yapılan teftişin ardından Mahmud Bey’den “*sekiz aydan berü zabt ü kabz eylediği mâl-ı pâdişâhî*” talep edilmiş, fakat kendisi “*kul nâmına yazdığı eşkıyâ ile divâna gelüb isyân sûretin*” göstermiş ve “*benim teftîşim size fermân olunmamaştır*” demişti. Ancak, eyaletteki ehl-i vukûf ve hazine katiplerinin gerçekleştirdiği teftişin neticesinde Mahmud Bey’in yalan söylediği ortaya çıkarılmıştı. Arzın son kısmında “*sekiz ayda kendünden gayri bir hâkim olmayıb bildiği gibi mübâşeret etmekle zikr olunan akçe tahsîl olunub kabz eylediği mukarrer ve muhkem fehîm*” olunduğu ifade edilerek hakkında verilecek karar Sultan’a bırakılmıştı.⁸⁴

Mahmud Bey’in suçlu olduğu kesinlik kazanınca davası görülmeye başlanmıştı. Serhad kalelerinin muhafazasındaki askerlerin maaşlarının Diyarbekir hazinesinden ödenmesiyle ilgili açılan soruşturma kapsamında İstanbul’da mahkemeye çıkmıştı. Vezir Hızır Paşa ile birlikte Baş-defterdar Şemseddin Efendi ve Anadolu defterdarı Mehmed Efendi’nin başkanlığında kurulan mahkemede ilk olarak Mahmud Bey’den önceki defterdarların Diyarbekir hazinesinden 2.445.000 akçeyi serhad muhafazasındaki askerlere tevzi ettiği ve bu harcamanın ardından yüz yük akçe irsâliye gönderdiği açıklanmıştı. Defterdarlar, asker mevâcibleri için harcanan miktarı ruznâmelere îrâd ve masraf olarak kaydetmişti. Mahmud Bey ise serhad askerlerine dağıtılacak akçenin eline geçmediğini iddia ederek bahsi geçen miktarı yeniden toplamış ve bunu kendi hazırladığı ruznâmeye de kaydetmemişti. Mahmud Bey bu suçlamayı kabul etmişti, fakat selefi defterdarların da toplanan akçe ellerine ulaşmadığında aynı usulle yeniden akçe tahsil ettiğini ileri sürerek kendisini savunmuştu. Bunun üzerine meselenin şer’ ile görülmesine karar verilmiş ve Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed Efendi’ye danışılmıştı. Şeyhülislam Mehmed Efendi böyle bir tasarrufta bulunmak için padişahın izninin gerekli olduğunu ifade ederek Mahmud Bey’in savunmasını kabul etmemişti. Sonuçta bahsi geçen meblağın Mahmud Bey’den tahsil edilmesine karar verilmişti.⁸⁵

⁸⁴ MAD.d.7637, s. 6.

⁸⁵ MAD.d.7637, s. 27, 35,

Diğer meselelerde Mahmud Bey'in yaptıkları izah edildikten sonra verilen karar açıklanmıştı. Buna göre, kendisi emir almadan Diyarbekir'de Hicri 1004 yılı nüzul vergisini toplamıştı. Her haneden cebren dört yüz akçeden fazla tahsil etmiş ve üç yüz akçeyi mîrî bakiyesine kaydetmişti. Bu şekilde mîrîye dahil ettiği meblağdan 228.567 akçesini bazı masraflarda harcamıştı. Ancak, Hicri 1003 yılı avarız vergisi ile Hicri 1004 yılı bedel-i nüzulundan eline geçen 1.615.183 akçeyi merkez hazineye irsal etmemişti. Avarız ve nüzul gelirlerinin padişah emri olmadıkça masraflara sarf edilmesi kanunen yasak olduğu için bahsi geçen meblağın Mahmud Bey'den alınmasına karar verilmişti.⁸⁶

Mahmud Bey'in Diyarbekir'de görevli dergâh-ı âlî yeniçerilerinin bir senelik mevacicleri için 546.430 akçe ödediği de tespit edilmişti. Ancak, yeniçerilere normalde 497.199 akçe verildiği ve geri kalan 49.231 akçeyi Mahmud Bey'in kabzettiği ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine bahsi geçen meblağın kendisinden tahsil edilmesine karar verilmişti.⁸⁷

Teftiş sonucunda Mahmud Bey'in yaptıkları bir arzla III. Mehmed'e özetlenmiş ve Diyarbekir'de görevlendirilen Kapıcı-başı Mustafa Ağa'nın bu süreçte yaptıkları açıklanmıştı. Buna göre, Mahmud Bey'in toplamda 58.595.826 akçeyi "*ekl ü bel*" ettiği tespit edilmişti. Onun bu yüksek meblağı nasıl hesabına geçirdiği de bir kez daha hatırlatılmıştı. Kendisi "*berât-ı pâdişâh ile mirlivâ olanları kendi fuzûlî azledip zeâmet ve timarlara müstahak olmayan ba'zı eşkiyâyâ güzîde sancakları zapt*" ettirmişti. Ayrıca başkentten tayin edilen ümerayı sancaklarından sürmek için silahlı mücadeleye girişmişti. Bu yüzden Diyarbekir'de yüzlerce asker ölmüş ve dört yüzden fazla karye harap olmuştu. Öte yandan, Kapıcı-başı Mustafa Ağa, Mahmud Bey Diyarbekir cizyesini israf ettiği için serhaddaki askerlerin mevaciclerine ödenecek meblağı ve başkente gönderilecek irsâliyyeyi eksiksiz şekilde hazırlamayı başaramamıştı. Buna rağmen Mahmud Bey'in malını satarak ve bazı tedbirler alarak 60.000 kuruş irsâliye hazırlayabilmişti.⁸⁸

Selânikî Mustafa Efendi'ye göre, Diyarbekir'dekiler haricinde Mahmud Bey'in İstanbul'da sahip olduğu evler ve Beşiktaş'taki bahçesinde bulunan eşyaları mîrî için zapt edildikten sonra eski Karaman defterdarı İlyas Çelebi tarafından satılmıştı.⁸⁹ Aynı şekilde Mahmud Bey'in sahip olduğu davarlar da satılmış ve elde edilen 106.000 akçe hazineye havale edilmişti.⁹⁰ Selânikî,

⁸⁶ MAD.d.7637, s. 31, 40.

⁸⁷ MAD.d.7637, s. 42.

⁸⁸ MAD.d.7637, s. 32.

⁸⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 723-724.

⁹⁰ AE.SMMD.III.3/225.

Kapıcı-başı Mustafa Ağa'nın eski defterdarın Diyarbekir'deki mallarını sattığını ve toplamda otuz yük hasılatı Hazîne-i Âmire'ye teslim ettiğini de not etmişti. Diyarbekir'da yol açtığı zararın önemli bir kısmı bu şekilde tazmin edildikten sonra Mahmud Bey serbest bırakılmış ve İstanbul'a dönmüştü.⁹¹

16. Yüzyılın Sonundaki Genel Asayişsizlik Bağlamında Mahmud Bey Vakası

Mahmud Bey'in Diyarbekir'de işlediği suçlar yahut bu çalışmanın başlığında ifade edildiği şekliyle eyalet soygunu, doğu ve batıda devam eden uzun savaşların yol açtığı askerî, idarî ve malî problemlerin etkisinde gerçekleşmişti. İlk bölümde izah edildiği üzere, Diyarbekir eyaletinin maliyesinde Safevi seferleri sırasında çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştı. Mahmud Bey'den önce Deli İbrahim Paşa ve Alâeddin Bey gibi isimler Diyarbekir'in gelirlerini kendi çıkarlarına alet etmiş ve bu süreçte şiddetli bir araç olarak kullanmışlardı. Mahmud Bey seleflerinin izinden giderken, onların tecrübelerinden dersler de çıkarmıştı. Ümera, ayan ve halkın direnişini kırmak için dirlik ve ulufe dağıtarak bir ordu kurmuştu.

Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin Avusturya seferlerine katılması Mahmud Bey'in Diyarbekir'e hâkim olmasını oldukça kolaylaştırmıştı. Bu dönemde Osmanlı merkezi idaresi, düşük gelirli tımarlıları eyaletlerin güvenliğini sağlamaları için seferlerden azade kılmıştı. Ancak, bu tedbir doğu eyaletlerinde yıldan yıla artan asayişsizliklerin önlemekte yeterli olmamıştı. Bunun üzerine 1596 yılından itibaren eski beylerbeyleri geniş salâhiyetler ve güçlü askerî birliklerle eyaletlerin muhafazasında vazifelendirilmeye başlanmıştı.⁹² Bu yeni tedbir Mahmud Bey'in Diyarbekir'daki zorba yönetiminin de sonunu getirmişti. O ana kadar beylerbeyinin yokluğunda istediği gibi hareket edebilirken, Zal Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın Diyarbekir muhafızı atanmasından kısa bir süre sonra teslim olmuştu. Hatta Mahmud Bey'in faaliyetleri Diyarbekir'e muhafız atanmasının gerekçesi de olabilirdi.

16. yüzyılın sonundan itibaren özellikle doğu eyaletlerinde derinleşen karmaşa ve düzensizlikte mal defterdarlarının rolü hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Mahmud Bey'in faaliyetleri bu konu için dikkate şayan bir örnek olurken, bunun dışında dönemin tarihçilerinden Mustafa Âlî ve Selânikî eyaletlerin kötü yönetilmesinde mal defterdarlarının etkisi hakkında değerlendirmeler yapmıştı.

⁹¹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 750.

⁹² Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları, Ankara 1963, s. 159-160; Özçelik, 2023b, s. 164-169.

Mustafa Âlî, 1581 yılında kaleme aldığı *Nushatü's-Selâtin* adlı eserinde mal defterdarlarına yönelik sert eleştiriler serdetmişti. Bir süre bu vazifeyi icra ettiği için tecrübe sahibi olan Mustafa Âlî, ilk olarak kendi döneminde kadıların mal defterdarı olarak atanmasının mahzurları ve sonuçları hakkında yorum yapmıştı. Bu meyanda ilim ve itikad şüpheli olan Suhte Mahmud'un önce kadı ve daha sonra Yemen'e mal defterdarı atanmasını örnek bir vaka olarak anlatmıştı.⁹³ Bunun dışında, bizzat tanıdığı ve daha sonra Diyarbakir mal defterdarı olarak da görev yapan Erzurum Defterdarı Lalezâr-zâde Ahmed Çelebi'nin faaliyetlerinden bahsetmişti. O dönemde Serdar-ı Ekrem Lala Mustafa Paşa'nın himayesinde olan Ahmed Çelebi'nin Halep, Şam ve Diyarbakir gelirlerini denetim altına almasından, makam satmasından ve zimmetine para geçirmesinden şikâyet etmişti.⁹⁴

Mustafa Âlî, kadıların mal defterdarı atanması ve yolsuz defterdarlara yönelik eleştirileri haricinde Bağdat defterdarı olduğu dönemdeki tecrübelerinden de bazı sonuçlar çıkarmıştı. Beylerbeylerinin eyaletlerin maliyesini kontrol altına almasını eleştirdiği bölümde, bu durum nedeniyle defterdarların vazifelerini yapamadığını ve mali düzenin bozulduğunu iddia etmişti. Bağdat'ta defter kayıtlarını incelediğinde beylerbeylerinin önemli miktarda caize ödeyerek bu makama atandıklarını fark eden Mustafa Âlî, eyaletin gelirlerini kullanarak hazinelerini doldurabildikleri için bu yatırımı yaptıklarını da anlamıştı. Bu nedenle merkez hazineye daha fazla miktarda irsâliye gönderilebilmesi için defterdarların yetkilerinin güçlendirilmesinin ve beylerbeylerinin mali işlere karışmasının engellenmesinin gerekli olduğunu ifade etmişti.⁹⁵

Mustafa Âlî'nin mal defterdarlarına yönelik eleştirilerinin temelinde devletin idari yapısını düzenleyen kanunların gözetilmemesi ve atamalarda maliye ile ilmiye sınıfları arasında ayırım yapılmaması vardı.⁹⁶ Diğer taraftan, kişisel tecrübelerini de referans alarak eyaletlerin maliyesinin iyi yönetilmesi ile mal defterdarlarının yetkilerinin genişletilmesi arasında kurduğu korelasyon her koşulda beklenen sonucu vermemişti. Uzun savaşların başlangıç dönemine şahit olmasından ötürü ilerleyen zamanlarda eyaletlerin mali düzenlerinde yaşanan sıkıntılarda mal defterdarlarının rolü üzerine

⁹³ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Edition, Translation, Notes*, haz. Andreas Tietze, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979, C. I, s. 163-167.

⁹⁴ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans*, C. II, s. 124-125.

⁹⁵ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans*, s. 160-163; Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âlî*, çev. Ayla Ortaç, Doğubatı, İstanbul 2021, s. 189-195.

⁹⁶ Fleischer, 2021, s. 343-353.

yeterli gözlem yapamamıştı. Bu döneme şahit olan Selânikî, bu meselede daha fazla örnek vaka sunmuştu.

Selânikî bilhassa doğu eyaletlerinde görevli mal defterdarlarının çeşitli yolsuzluklarıyla ilgili pek çok olay paylaşmış ve zaman zaman defterdarlara yönelik gerçekleştirilen genel teftişleri anlatmıştı. Mesela, Deli İbrahim Paşa'nın Diyarbekir'de olduğu dönemde küfre düştüğü için katli istenen Şam defterdarı Tezkireci-zâde Mahmud Efendi'nin başından geçenlerden bahsetmişti. Buna göre, Şam'da “*bir bid'at mukata'a ki dellâliyye ve simsâriyye dimekle meşhûr tüccâr ma-beyninde alandan ve satandan bir mikdâr akça mîrî için alını gelmiş*” iken Mahmud Efendi burada denetim kurmak istemişti. Ancak, Şam Kadısı Mevlânâ Küçük Mustafa Efendi bu mukataadan şer' ile akçe alanın küfre düşeceğini iddia etmişti. Mahmud Efendi bu fetvaya uymadığı için karışıklık yaşanmış ve sonunda defterdar azledilmişti.⁹⁷ Başka bir hadisede ise eski Erzurum defterdarı Kaz-yumurtası Mehmed Çelebi Haziran 1595'te İstanbul'a döndüğünde muhasebe defterlerini merkeze teslim etmediği için sorguya çekilmiş ve hazinesine el konulmuştu.⁹⁸

Selânikî'ye göre, eyaletlerden yeterli miktarda irsâliye gelmemesi üzerine Mayıs 1594'te III. Murad'a ilginç bir öneri sunulmuştu. Halep, Şam, Trablusşam, Diyarbekir, Bağdat, Rum, Karaman, Erzurum ve Kıbrıs'ta “*on yıldan berü defterdarlık iden efendilerden her birinin defterdârlıkları zemânında tahsîl-i emvâl idüp Âsitâne-i sa'âdete gönderdikleri muhasebelerinin irsâliyesi kangısınun ziyâde ise evvel ü âhir muhâsebât sâhibleri*” bir araya toplanmıştı. Nuh Paşa, Lala Ramazan Paşa, Mustafa Efendi, Yahya Efendi, Tezkireci-zâde Mahmud Efendi, Hayâlî-zâde Ömer Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'nin önce mallarından bir kısmına el konulmuş ve ardından Mısır veya Şam'da yeniden defterdar olarak görevlendirilmelerine karar verilmişti.⁹⁹ Benzer şekilde, Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa Ağustos 1594'te Halep'te görev yapmış sekiz defterdarı bir araya toplayarak Halep'ten önceleri dört yüz bin altın irsâliye gönderilmesine rağmen son yıllarda iki yüz bin altından fazlasının gelmemesinin sebebini sormuştu. Bu toplantıda sadece Nuh Efendi'nin beklenen miktarda irsâliye gönderdiği tespit edilmiş ve bu miktar altında kalan defterdarlar sorguya alınmıştı.¹⁰⁰

⁹⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 291.

⁹⁸ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 486.

⁹⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 366-367.

¹⁰⁰ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 388-389; Özçelik, 2023a, s. 134-135, 136.

Selânikî'nin paylaştığı hadiselerden de görüleceği üzere Osmanlı merkezî idaresi eyaletlerin mali düzensizliklerinden çoğu kez mal defterdarlarını sorumlu tutmuştu. Nitekim Koca Sinan Paşa da bir telhisinde “*mâl tahsîline kadir kimesneye şiddetle ihtiyâcımız ma'lûm-ı hümayûnlarıdır*” ifadeleriyle bu durumu teyit etmişti.¹⁰¹ Hatta iddiasını desteklemek için Bosna defterdarı Mustafa Efendi ile Kefe defterdarı Mustafa Efendi'nin zulüm ve usulsüzlükleri hakkında padişahı bilgilendirmişti.¹⁰² Diğer taraftan, eyaletlerden irsâliye alabilmek ve mali sıkıntıları çözmek için rüştlarını kanıtlamış mal defterdarları bu dönemde beylerbeyi atanmaya başlamıştı. Nuh Paşa, Tezkireci-zâde Mahmud Paşa¹⁰³, Hacı İbrahim Paşa ve Lala Ramazan Paşa bu meyanda öne çıkan isimlerdi.¹⁰⁴ Dahası 1596 yılından itibaren eski baş-defterdarlar irsâliye göndermeleri ve mali düzeni sağlamaları için beylerbeyi payesiyle emekli edilmişti.¹⁰⁵

Sonuç

16. yüzyılın sonunda doğu ve batıda uzun yıllar süren seferler eyaletlerin maliyelerinde çeşitli sıkıntıların yaşanmasına zemin hazırlamıştı. Özellikle seferlerin giderleri için eyaletlerden normal zamanlara kıyasla daha yüksek miktarda hazine temin edilmesi gerekmişti. Bu durum mal defterdarlarının iş yükünü arttırmıştı. Aynı zamanda beylerbeylerinin eyalet birlikleriyle seferlere katılması mal defterdarları üzerindeki denetimin azalmasına yol açmıştı. Bunun sonucunda pek çok mal defterdarı eyalet gelirlerini kendi çıkar ve amaçları doğrultusunda kullanmıştı. 1595-1596 yılları arasında Diyarbekir mal defterdarı olarak görev yapan Mahmud Bey, savaş ortamının sunduğu şartlardan istifade ederek eyaleti soymuştu. Mahmud Bey'in vukuatları akranlarına kıyasla bir mal defterdarının eyaletin mali düzeninde ne derece hasara yol açabileceğinin detaylarını tespit etmeye imkân tanımıştı. Ayrıca kendisinin bu suçları işlemesinde Diyarbekir maliyesinde uzun dönemde yaşanan çeşitli sıkıntılar ve eyaletin genelinde gözlemlenen güvenlik zafiyetinin etkileri olduğunu da göstermişti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

¹⁰¹ Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, s. 233.

¹⁰² Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, s. 110, 138.

¹⁰³ Tezkireci-zâde Mahmud Efendi 16 Ramazan 1003'te (25 Mayıs 1595) Trablusşam Beylerbeyi tayin edilmişti, bk. Tarih-i Selânikî, c. II, s. 479.

¹⁰⁴ Özçelik, 2023a, s. 135.

¹⁰⁵ Tarih-i Selânikî, C. II, s. 550-551; Özçelik, 2023a, s. 135.

Ali Emiri Tasnifi AE.SMMD.III.3/225.

Maliyeden Müdevver Defterler MAD.d. 7637.

Mühimme Defterleri A. {DVNSMHM.d. 39, 40, 44, 48, 53, 56, 59, 60, 66, 70, 72, 73, 74.

Nişan ve Tahvil Kalemi Defterleri A.NŞT.d. 1140, 1141.

Ruûs Kalemi Defterleri A.RSK.d. 1474.

Sadaret Defterleri A.}d. 2934.

Kaynak Eserler

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004.

Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Edition, Translation, Notes, haz. Andreas Tietze, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârîh: Osmanlı Tarihi (1299-1595), (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. İbrahim Pazan, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akdağ, M. (1963). *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları, Ankara.

Aydın, B. – Günelan, R. (2007). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 30, s. 57-73.

Aydın B. – Günelan R. (2011). “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, s. 27-160.

Fleischer, C. H. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âli*, çev. Ayla Ortaç, Doğubati, İstanbul 2021.

Kılıç, O. (2018). “Osmanlı Eyaletlerinin Mali Yönetimi ve Maliye (Hazine/Mal) Defterdarlıkları (16-18. Yüzyıllar”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt – I. Kısım Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 249-284.

Özçelik, E. (2023a). “Hamdım, Piştim, Yandım: Kaza Kadılığından Anadolu Serdarlığına Karamânî Nuh Paşa'nın Serencâmı”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 22, s. 119-151.

Özçelik, E. (2023b). “Üngürüs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Destegın İmkan ve Sınırları”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, S. 2, 154-188.

Shimizu, Y. (2018). “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, s. 29-61.

TANZİMAT DÖNEMİNDE RÜŞVET SUÇLARININ KOVUŞTURULMASI: VALİ GİRİTLİZEDE MEHMED PAŞA DAVASI

PROSECUTION OF BRIBERY OFFENCES IN THE TANZİMAT PERIOD: THE CASE OF GOVERNOR GİRİTLİZEDE MEHMED PAŞA

Abdullah SAYDAM*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Aralık 2024
Kabul: 3 Mart 2025

Article Info

Received: December 24, 2024
Accepted: March 3, 2025

Öz

Tanzimat döneminde devlet memurlarının rüşvet almalarının önüne geçmek için hem yasal düzenlemeler hem de böyle fiilleri işleyenlerin cezalandırılmaları bakımından yoğun gayret gösterildiği görülmektedir. Bu tür davranışlarda bulunan ve sonucunda ceza alan şahsiyetlerden biri de Musul Valisi Giritlize Mehmed Paşa idi. Paşa, Balıkesir'in önde gelen hanedanlarından birine mensup olup muhtelif görevlerde bulunduktan sonra Silistre Valisi iken azledilmişti. On yıl kadar kendisine herhangi bir devlet görevi verilmemişti. Tanzimat döneminde vezirliği iade edilerek yeniden valilik görevlerine tayin edildi. Bu kapsamda Aralık 1845'te Musul Valiliği'ne getirildi. Ancak bir yıl kadar sonra görevinden azledildi. Azledilmesinin gerekçesi halka kötü davrandığı, zulüm yaptığı ve rüşvet aldığı yolundaki şikâyetler idi. Hakkında yürütülen kovuşturma neticesinde suçlu bulundu. Bütün rütbeleri ve unvanları geri alınarak bir daha devlet kadrolarında görevlendirilmemek şartıyla üç yıl süreyle Manisa'ya sürgün edildi. Bu çalışmada Mehmed Paşa'nın rüşvetle suçlanması ve yargılanması konusu işlenmektedir. Araştırmanın ana kaynağını döneme ait arşiv belgeleri oluşturmakta olup ihtiyaç nispetinde ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Paşa, Musul, Tanzimat Dönemi, rüşvet suçu, sürgün cezası.

Abstract

During the Tanzimat period, intense efforts were made to prevent bribery of state officials, both in terms of legal regulations and the punishment of those who

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi; Eğitim Fakültesi; Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı; asaydam@erciyes.edu.tr; ORCID: 0000-0003-0882-5421. Kayseri-Türkiye.

committed such acts. Mehmed Pasha, the governor of Mosul, was one of those who committed such acts and was punished. Pasha, who belonged to one of the leading dynasties of Balıkesir, had been dismissed from his position as the Governor of Silistre after serving in various positions. He was not given any state duty for ten years. During the Tanzimat period, he was reinstated as vizier and reappointed as governor. In this context, he was appointed as the governor of Mosul in December 1845. However, he was dismissed about a year later. The reason for his dismissal was the intense complaints that he mistreated the people, persecuted them and took bribes. He was found guilty as a result of the trial. He was stripped of all his ranks and titles and sent into exile in Manisa for three years on the condition that he would not be appointed to public office again. This study focuses on Mehmed Pasha's accusation of bribery and his trial. The main source of the research is the archival documents of the period, but second-hand sources have also been consulted as needed.

Keywords: Mehmed Pasha, Mosul, Tanzimat period, bribery offence, exile sentence.

Giriş

Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yıllık döneminde yaşanan olumsuzluklara dikkat çekilerek bunların düzeltilmesine yönelik girişimlerde bulunulacağı vaat edilmekteydi. Can ve mal güvenliğinin sağlanması, adaletin tesisi, halkın vergi ve askerlikle ilgili mükellefiyetlerinin bir düzene sokulması, yargılamaların alenî şekilde icra edilmesi, rüşvetle mücadele önemli vaatler arasındaydı. Bu vaatler doğrultusunda 1840 yılında çıkarılan Ceza Kanunnamesi'nin beşinci faslı rüşvetle mücadeleye ayrılmıştı. Söz konusu fasılda memurlara geçimlerini sağlayacak miktarda maaş verildiği belirtilmekte, hiç kimsenin rüşvet ve benzeri gayri kanuni yollara sapmaması gerektiği vurgulanmakta, yine de böyle bir yola teşebbüs edilmesi halinde alınan rüşvete el konulacağı, hem rüşvet alanın hem de verenin cezalandırılacağı ifade edilmekteydi. Kanuna göre rüşvet alan memur, görevinden azledilmekle kalmayarak tenzil-i rütbe ile üç sene kürek cezasına çarptırıldıktan başka bir daha devlet kademelerinde istihdam edilmeyecektir. Kanunda rüşvet veren kişinin, bir memurun cebir veya tehdidi sebebiyle böyle bir yola başvurmak mecburiyetinde kalması durumunda cezalandırılmayacağı belirtilmekle birlikte, bu kişilere baskı ve tehditten kurtulduktan sonra derhal daha üst düzeydeki amirlere durumu bildirme sorumluluğu getirilmekteydi.¹

Kanunun bu hususlarda yeterince açık ve sert müeyyideler getirmesine rağmen memurların rüşvet alma eylemi bitmemiş, çeşitli yol ve yöntemlerle böyle davranışlara yönelenler eksik olmamıştı. Bu tür suçların işlendiğine dair hükümete şikâyet ulaştığında ilk aşamada gizli bir tahkikat yapılmakta, isnat

¹ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1985, s. 307.

edilen suçlamaların doğru olduğu kanaati hâsıl olduğunda ilgili memur azledilerek yargılama süreci başlatılmaktaydı.² Tanzimat döneminde rüşvetle mücadele kararı, suçlular hakkında tetkikat ve tahkikatın yapılması, muhakeme süreci ve suçu sabit görülenlere verilen cezaların infazı bakımından Musul Valisi Giritlizade Mehmed Paşa hakkında yürütülen işlemler dikkat çekici bir misal oluşturmaktadır. Bundan dolayı konu üzerinde çalışılmaya değer bulunmuş olup araştırmanın esas kaynağını döneme ait arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Meselenin iç yüzünü izah etmeye yetecek derecede ikinci el kaynaklara da müracaat edilmiştir.

1. Giritlizade Mehmed Paşa'nın Musul Valiliği'ne Tayin Edilmesi

Aslen Balıkesirli olan Mehmed Paşa'nın dedelerinden birinin Girit'in Hanya sancağında mütesellimlik yapması sebebiyle aile, Giritlizedeler (Giridîzadeler) olarak anılmış, babası Süleyman Ağa, Rus seferine katılmayı reddetmesi yüzünden idam edilmişti. Bu sırada bir süre hapiste kalan Mehmed ise firar ederek önce Manisa'daki Karaosmanzadelere sığınmış, bilahare de İstanbul'daki Rüstem Paşa medresesinde öğrenci gibi barınarak izini kaybettirmişti. O, 1828-1829 Savaşı sırasında orduya katılarak gösterdiği yararlıklar üzerine önce mirimiranlık, çok geçmeden de vezaret rütbesi ile Silistre Valiliği'ne tayin edilmişti. Mısır ordusunun İbrahim Paşa kumandasında Filistin-Suriye üzerine yaptığı sefere karşı orduda görevlendirilen vezirler arasında Mehmed Paşa da bulunmaktaydı. Hatta ordunun yenilmesi üzerine azledilen Hüseyin Paşa'dan sonra seraskerlik görevine tayin edilen Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın vazifesinin başına geçeceği zamana kadar bu görevi muvakkaten üstlenmişti. Ancak sonraki

² Bu dönemde rüşvetle mücadele kapsamında bazı tahkikatlar yapılmış, suç işlediği belirlenen kişiler muhtelif şekillerde cezalandırılmışlardı. Özellikle dönemin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan Sadrazam Hüseyin Paşa başta olmak üzere Âkif Paşa ile Nâfiz Paşa'nın yargılanarak suçlu bulunmaları ve muhtelif şekilde cezalandırılmaları bu husustaki kararlılığın gösterilmesi bakımından oldukça önemli idi. Konuya ilişkin yapılan bazı araştırmalar için bk. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, TTK, Ankara 2013, s.383-399; Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul 2015; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2005, s. 259-280; Abdullah Saydam, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", *Toplumsal Tarih*, 34, 1996, s. 51-57; Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, C.12, S. 5, 2020, s. 2557-2576; Abdullah Saydam, "Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele: Âkif Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, C. 13, S. 1, 2021, s. 165-185; Ebubekir Keklik, "Âkif Paşa'nın Yargılanması: Tanzimat'ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?", *DTCF Dergisi*, C. 61, S. 2, 2021, s. 747-773. Alınan tedbirlere rağmen Tanzimat Fermanı'nın ilanından yirmi yıl sonrasında da rüşvet suçlarının işlenmeye devam ettiği görülmektedir. Buna dair bir araştırma için bk. Özlem Karsandık Yazıcı, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvet ve Yolsuzluk: Diyarbakır Meclis Üyesi Hacı Şeyh Ağa'nın Davası", *Asia Minor Studies*, C. 10, S. 1, 2022, s. 42-53.

süreçte Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerlemesi sebebiyle azledilen kumandanların arasında yer aldı. Rütbesi vezirlikten kapıcıbaşıliğa tenzil edilerek devlet hizmetinden çıkarıldı.³ On yıl kadar süren mazuliyet döneminden sonra Ocak 1844'te mirimiranlık rütbesi verilerek önce Sivas mutasarrıfı oldu. Aynı yılın Kasım ayında ise vezaret rütbesi verilerek yetki alanına Bozok da dâhil edildi.⁴ Burada bir yıl kadar görev yaptıktan sonra Aralık 1845'te Musul Valiliği'ne getirildi.

Musul Valiliği görevinde on yıl süreyle başarılı bir yönetim sergileyen İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa 18 Ocak 1844 tarihinde vefat etmiş,⁵ yerine de Hüdavendigâr Mutasarrıfı Şerif Paşa getirilmişti.⁶ Şerif Paşa görevinde pek de başarılı olamadı. Bilhassa Musul'daki redif askerlerinin yeni teşekkül ettirilmekte olan Arabistan Ordusu'na dâhil edilmesine ilişkin fermanın uygulanması sırasında askerler ile ihtilafa düşmesi Babîâli'yi rahatsız etti.⁷ Bu sebeple Şerif Paşa ile Giritlize Mehmed Paşa'nın görev yerleri becayiş edildi. Bu sırada Musul eyaleti Musul, İmadiye, Mardin ve Cizre sancaklarından müteşekkil idi.⁸

Mehmed Paşa, 1 Mart 1845 tarihinde Musul'a ulaşarak tayinine ilişkin fermanı geleneksel merasime uygun şekilde eyalette görevli kişiler ile ileri gelenlerin huzurunda okuttu. Görevinin ahalinin işlerini yürütmek, asayiş sağlamaya ve fukarayı korumak olduğunu ilan etti.⁹

Paşa, göreve başlamasından kısa bir süre sonra ilk iş olarak vilayetin asayiş hakkında Sadâret makamına bilgi verdi. 12 Mart 1845 tarihli

³ Zübeyde Güneş Yağcı-Serdar Genç, "XIX. Yüzyılda Balıkesirli Bir Paşa: Giridizâde Mehmed Paşa ve Serveti", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 6, 2009, s. 283-284.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. IV, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1051-1052.

⁵ İ.DH, 84/4237, Lef- 4 (Musul Valisi müteveffa Mehmed Paşa'nın oğlu hâcegândan Osman Nuri Bey'in 9 Muharrem 1260/30 Ocak 1844 tarihli olarak Sadâret makamına gönderdiği yazı).

⁶ A.DVN.MHM, 1/27 (Vefat eden Mehmed Paşa'nın yerine tayin olunan Şerif Paşa gelinceye kadar Musul Kâimmakamlığı'na tayin edilen Dergâh âli Kapıcıbaşılarından Mehmed Ağa'ya yazılan hüküm. Evahir-i Muharrem 1260/11-20 Şubat 1844).

⁷ A.MKT, 15/30.

⁸ C.DH, 262/13051. Mehmed Paşa yeni görevine ilişkin tebligatı aldıktan sonra ilk iş olarak Musul Valiliği'nin kapı kethüdası olan Sarım Bey'in yerine büyük vezirlerin kapı kethüdalığı görevinde bulunan Arif Bey'in getirilmesini iltimas etmişti. Talebi Sadâret tarafından makul bulunmayarak Sarım Bey ile Adana Mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın kapı kethüdası olan Saip Bey'in becayiş yapması uygun görülmüştü. İ.DH, 98/4905. Mehmed Paşa'nın müracaatı ancak iki ay kadar sonra 6 Safer 1261/14 Şubat 1845 tarihinde karara bağlanmış olup genellikle yeni tayin edilen valilerin talepleri istekleri doğrultusunda karşılanırken hükümetin bu tasarrufu oldukça dikkat çekicidir.

⁹ İ.DH, 100/5050, Lef-1 (Mehmed Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 3 Rabiülevvel 1261/12 Mart 1845 tarihli yazı).

yazısında, Musul ahalisinden olup daha önce eşkıyalık yapanların ileri gelenlerinden olan Hacı Salih, Ömer Ağa ve Yusuf Alemdar hakkında şu bilgiler yer almaktadır: Hacı Salih önceleri eşkıyalık yapmış ise de eski günahlarından pişmanlık duyarak epey bir zamandan beri kendi işinde gücünde olup ırz ve edebiyatla oturmaktadır. Bundan sonra da padişahın rızasına ve kanunlara aykırı hal ve harekette bulunmaması sıkıca tembihlenmiştir. Ömer Ağa valilikten bir vesile ile ruhsat alarak gelip tüfenkçibaşı olmuştur. Yunus Alemdar ise eşkıyalıkta herkesten ileride olduğundan ruhsat elde etmeye gerek görmeyerek İngiltere konsolosunun himayesine girdikten sonra Musul sancağının aşiret ağalığı görevine bir şekilde tayin edilmeyi başarmıştı. Özellikle Arap ve Kürt aşiret beylerini İngiliz konsolosu ile görüştürerek adeta İngiltere devleti himayesine sokmuştu.¹⁰ Bu şahıs halkı baskı altına alarak dilediği gibi hareket edip envai çeşit zulüm ve irtikâp yapmaya devam etmektedir.¹¹

Mehmed Paşa'nın emriyle Ömer Ağa ile Yusuf Alemdar din ve devlete ihanet ettikleri gerekçesiyle hapsedildiler. Fakat Yunus Alemdar bir gece firar etti. Onun yakalanmasına önem verildiğinden diğer eşkıyanın tedricen ele geçirilmeleri münasip görüldü. Yusuf Alemdar kısa süre sonra yakalanarak idam edildi.¹²

Musul'da İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında sağlanan asayiş, Şerif Paşa'nın görevde bulunduğu sırada yeniden bozulmuştu. Bundan dolayı Mehmed Paşa bu tür olayları bastırmaya ve önlemeye büyük önem verdi. Gösterdiği sert tutum ve davranış kısa sürede asayişin yeniden sağlanmasında etkili oldu. Bu durum genel olarak ahali tarafından memnuniyetle karşılandı. Nitekim Musul'da ikamet eden âlimler, sâlihler, seyyitler, imam ve hatipler, tüccarlar, esnaf ileri gelenleri ve muhtarlardan oluşan bir heyet, şükranlarını

¹⁰ Bu yıllarda ecnebi temsilciler Osmanlı vatandaşı gayrimüslimleri, hatta Müslümanları tahrik ederek hükümler haklarını zedelemekten kaçınmamaktaydılar. Örnekler için bk. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago and London 1968, s. 41-68; Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten*, S. 213, 1991, s. 359-370; Abdullah Saydam, "Düvel-i Muazzama'nın Müdahalesi Altında Eyalet Yönetmek", *OTAM*, S. 54, 2023, s. 153-192.

¹¹ İ.DH, 100/5050, Lef-2 (Mehmed Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 3 Rabiülevvel 1261/12 Mart 1845 tarihli yazı). Bu yazısı üzerine Babiâli'den Mehmed Paşa'ya yaptıklarından memnuniyet duyulduğunu belirten cevap yazılmıştı. İ.DH, 100/5050, Lef-3 (Tarihsiz. Arz tezkeresi ve irade).

¹² İ.DH, 100/5050, Lef-2, 3. Musul Meclisi'nin bir mazbatasında Yusuf Alemdar'ın 1 Rabiülevvel 1261/10 Mart 1845 tarihinde, yani Paşa'nın Musul'a vardığı gün idam edildiği yazılı ise de mazbatanın üzerindeki isim listesine ilişkin şerhte adı geçen şahsın Paşa'nın Musul'a teşriflerinin dördüncü günü idam edildiği yazılıdır. C.DH, 288/14393, Lef-3.

arz ettikleri bir mahzarı mahkeme marifetiyle Valilik üzerinden İstanbul'a gönderdiler. Mahzarda yer alan bilgiler ve ifadeler şu şekilde özetlenebilir: Giritlize Mehmed Paşa, Musul'a vardığı günden beri eşkıyanın mazarratını bertaraf etmek, aşiretleri nizam ve intizam altına almak, sarp dağları kötülerden temizlemek ve daima ahalinin refahını sağlamak ile meşgul olmaktadır. Hatta eski vali olan İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında isyan edip sonrasında firar eden eşkıyanın kılıç artığı olan bazı reziller, daha sonra ecnebler vasıtasıyla kimseden izin almadan Musul'a dâhil olmaya fırsat bulup alenen Yeniçerilik iddiasında ısrar ile uygunsuz hareketlere girişmişler idi. Böyle şahıslar, İslâm gayretini nefislerinin istek ve arzularına feda ederek başka devletlere iltihak edip mülkün ve milletin fesada düşmesine, ahalinin ve reayanın taciz edilmesine ve fukaranın soyulmasına sebebiyet vermişlerdir. Vali sayesinde şimdi böylelerinin cümlesi yakalanarak kimisi eyaletteki münasip mahallere sürgün edilmiş, kimisi ise hapsedilmekle cezalandırılmışlardır. Böylelikle Musul dâhilî ve haricî eşkıya ve asi zümrelerden temizlenmiş olup aynı doğrultuda çalışmalara devam edilmektedir. Paşa'nın gayretleri sayesinde menfaatlerini devam ettirmek maksadıyla ecneblere tâbi olmaya çalışan, bu uğurda garazkârlık ve fesatlık peşinde koşan yerli reayanın sefillerinin cümlesi edeplerini takınmışlardır. Halen eyalet bünyesinde dikkat çekebilecek herhangi bir olumsuzluk bulunmamaktadır. Gerçi muhtelif insanî tabiata sahip olmak dolayısıyla her zaman fesat ve uygunsuzluk yapanların eksik olmadığı bilinmekte ise de ortaya konulan gayret ve fedakârlık sayesinde asayiş berkemâldir. Mehmed Paşa, maruz kaldıkları mezalim sebebiyle şuraya buraya dağılan ahaliden kimisinin vergisini kendisi ödeyerek, kimisininkini münasip müddet ertelemek suretiyle harabe olan mahallerin imarına da çaba göstermektedir.¹³

İstanbul'a iletilen bu ve benzeri haberler, Mehmed Paşa hakkında olumlu kanaat oluşmasını sağladı. Kendisine gönderilen bir hükümde; Musul eyaletinde yaşayan bütün ahalinin mezalimden korunmasında, şehir ve kalelerin muhafaza ve takviye edilmesinde, bağlı sancakların iyi idaresinde, aşiretlerin itaat altına alınmasında gösterilen dikkat ve gayretin övgüye mazhar olduğu belirtildi. Ayrıca müstakilen Bağdat Valiliği görevinde

¹³ İ.DH, 103/5207, Lef- 2 (Evail-i Rabiulahir 1261/9-18 Nisan 1245 tarihli mahzar. Seksen kişi tarafından mühürlenmiştir). Lef- 1 (Musul ileri gelenleri tarafından Mehmed Paşa'nın idaresinden duyulan memnuniyeti belirten mahzarın takdim edildiğini ifade eden Evail-i Rabiulahir 1261/9-18 Nisan 1245 tarihli ilam). Bilgiler hükümet tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştı. İ.DH, 103/5207, Lef- 3 (Tarihsiz. Arkada: 24 Cemaziyelevvel 1261/31 Mayıs 1845 tarihi kayıtlıdır). Hatta bundan dolayı Paşa'nın kethüdası olan Bekir Paşa'ya mirimirlilik rütbesi verilmişti. C.DH, 36/1754 (Bekir Paşa'ya yazılan 29 Recep 1261/3 Ağustos 1845 tarihli hüküm).

bulunan Hacı Mehmed Necib Paşa ile muhabereden geri kalmayarak her zaman tavsiyelerine göre davranması öğütlendi.¹⁴

2. Mehmed Paşa'nın Rüşvet Almak ve Zulüm Yapmakla Suçlanması

Hükümetin Mehmed Paşa'nın bildirdiği icraatlardan memnun olduğu bu sıralarda bir taraftan da bölgeden bazı olumsuz haberler gelmekteydi. Vali ile adamlarının ahaliye zulüm yaptıkları haksız yere vergi aldıkları ve rüşvet gibi suçları işledikleri; bu tür mezalimden dolayı köy ve kasaba ahalisinin başka yerlere gittikleri yolunda ciddiye alınması gereken bilgiler çeşitli kanallardan merkeze ulaşmaktaydı. Bilhassa Musul'daki İngiliz ve Fransız konsoloslarının kendi sefâretlerine gönderip onların da Babıâli'ye aktardıkları bilgiler dikkat çekmekteydi. Sadâret makamı ile Seraskerlik arasında yapılan istişareler neticesinde, iddiaların gerçekliğini gizlice araştırıp raporlama görevi Anadolu Ordusu Müşiri Bekir Rüstem Paşa'ya verildi.¹⁵ Tahkikatın, Anadolu Ordusu'nda görevli üst düzey kumandanlardan dirayetli bir zat tarafından kimseye duyurulmadan, işin içerisine garaz ve husumet katılmadan hakkaniyete uygun ve teferruatlı şekilde yapılması özellikle emredildi. Bunun üzerine Rüstem Paşa, Miralay Mustafa Şükrü Bey'e görevinin kapsamını ayrıntılı şekilde izah ederek Musul'a gönderdi. Mustafa Bey'in resmî görevi, ordunun ihtiyacı olan atların Musul ve çevresinden satın alınıp nakledilmesi konusundaki imkânların araştırılması olarak ilan edildi. Mehmed Paşa'ya gönderilen yazıda Mustafa Bey'e mümkün olan bütün yardımların yapılması emredildi.¹⁶

Miralay Mustafa Bey'in vazifesinden Mehmed Paşa'nın şüphelendiği anlaşılmaktadır. O, Rüstem Paşa'ya yazdığı yazılarda, bölgede ordunun at ihtiyacını sağlayacak imkânın olmadığını, yalnızca Paşa'nın şahsına hediye olmak üzere iki at gönderdiğini belirtti. Musul'daki taburların tanzimi ve levazımatının ikmalini sağlamak için neler yaptığını anlatma ihtiyacını hissetti. Ayrıca kethüdası Bekir Paşa'nın konsoloslar ile iyi ilişkiler kurmaya

¹⁴ C.DH, 262/13051 (Evail-i Şevval 1261/3-12 Ekim 1845 başlarında Musul Valisi Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm). Mehmed Necib Paşa'nın ismi hükümde açıkça bu şekilde yazılmış iken M. Süreyya, 1996, IV, s.1246'da "Necib Mehmed Paşa" olarak kaydedilmiştir.

¹⁵ Tahkikatın bir ordu mensubuna verilmesi tesadüfî bir tercih değildi. Bu yıllarda mülkî idareciler tarafından rüşvet, irtikâp, yolsuzluk, zulüm gibi uygunsuz ve kanunsuz fiillerin merkeze bildirilmesi konusunda kumandanların daha duyarlı ve tarafsız oldukları yolunda genel bir kabul vardı. Hatta birkaç yıl sonra böyle olayların duyulması ve görülmesi halinde Seraskerlik makamı araçlığıyla Sadâret makamının bilgilendirilmesine dair ordu müşirlerine emirnameler gönderilmisti. Nitekim Kars, Diyarbekir ve Cizre kâimmakamları hakkındaki tahkikat ve muhakeme işlemlerinin başlatılmasında Anadolu Ordusu'nun kumandanı olan Reşid Paşa'nın raporları etkili olmuştu. İ.MVL, 139/3842.

¹⁶ İ.MVL, 72/1364, Lef-5 (Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'nın 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845 tarihli olarak Seraskerlik makamına yazdığı yazı).

muvaffak olamaması ve hakkında bazı zulümler yaptığına ilişkin iddiaları işitmesi üzerine azledip İstanbul'a gönderdiğini, yine benzer hareketlerine dair haberler aldığı Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa'yı azlederek yerine daha münasibi bulununcaya kadar muvakkaten Hacı Kâmil Efendi'yi tayin ettiğini bildirdi.¹⁷

Miralay Mustafa Bey, Musul'da mahallî hanedandan Şerif Bey, tüccardan Mehmed Ağa, Arabî Kâtibi Mehmed Efendi, Faris Ağa ve Kasım Ağa, Mardinli Çubukçu Yusuf Ağa ve Hacı Mehmedzade Hacı Ali Ağa, Bismilli Yusuf ve Murad, Zaholu Divani ve diğer bazı kimselerle gizlice görüştü. Elde ettiği bilgilere göre Musul ve civarındaki insanlardan rüşvet olarak toplam 813.700 kuruş, Aneze, Kiki, Milli, Ömeranlı ve Sincar dağı tarafındaki aşiretlerden de en az 23.500 baş koyun alınmıştı. Ayrıca muhtelif miktarda eşek, katır, at ve deve alındığı rivayet olunmuştu. Aşâr vergisi tahsil edilirken bereketli geçen bir senenin sonunda meselâ yüz kile hasılat olmuş ise, ertesi sene kıtlık sebebiyle daha az mahsul alınmış olsa bile yüz kile üzerinden vergi alınmış, bazı köylerde ürünün otuz kile olduğu aşikâr iken seksen kile olarak hesaplanmış, ürünün ambara teslimi sırasında da üçer - beşer kile noksan geldiği iddia edilerek ilave tahsilat sağlanmıştı. Bu zulümlerden dolayı Musul civarındaki köylerde yerleşik halde bulunan ve dört yüz haneyi aşkın nüfusa sahip olan Seyyidani aşireti ile tahminen sekiz yüz haneden oluşan Ceyş aşireti yurtlarını terk ederek çoğunlukla Cizre'ye gitmişlerdi.¹⁸

Rüstem Paşa'ya göre yapılan yolsuzlukların aslî sorumluları Kethüda Bekir Paşa, Divân Kâtibi Şükür Efendi ile Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa gibi şahıslar idi. O, Seraskerlik makamına gönderdiği yazıda; ahalinin mezalimden korunması vazifesi iken Mehmed Paşa'nın buna yönelik gayret göstermediğini, uygunsuz şahıslara sınırsız güven duyarak mezalim yapılmasına ortam hazırladığını, Bekir Paşa ile Mahmud Ağa'yı azletmekle esasen hakkındaki iddiaları zımnen itiraf ettiğini, adı geçen şahısların da rüşvet ve irtikâp suçunu işleyerek valinin namusunu korumayıp kendisine hainlik yaptıklarını belirtmişti.¹⁹

¹⁷ İ.MVL, 72/1364, Lef- 2, 3 (Musul Valisi Mehmed Paşa'nın Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'ya gönderdiği 19 Şevval 1261/21 Ekim 1845 tarihli iki ayrı yazısı).

¹⁸ İ.MVL, 72/1364, Lef-4 (Miralay Mustafa Şükrü Bey'in hazırladığı 3 Zilkade 1261/3 Kasım 1845 tarihli defter. Defterde kimden kaç kuruş alındığı tek tek kayıtlıdır).

¹⁹ İ.MVL, 72/1364, Lef-5 (Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'nın 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845 tarihli olarak Seraskerlik makamına yazdığı yazı). Fransa Sefâreti tarafından Babiâli'ye gönderilen bir yazıda; Musul eyaletinin bir müddetten beri en ziyade teessüf olunacak surette mezalime ve belaya maruz kaldığı, İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa ile Şerif Paşa'nın idareleri zamanında görülen zaafın Giritlizade Mehmed Paşa idaresinde daha da tırmandığı, valinin ne yaparsa yapsın kendisine müdahale edilmeyeceği görüşünde olduğu, konsolosun bu

Rüstem Paşa'nın yazısıyla birlikte Mustafa Bey tarafından yapılan tahkikatın muhtevasının yer aldığı defter, Sadâret makamı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi.²⁰ Meseleyi ayrıntılı olarak müzakere eden Meclis-i Vâlâ'nın hazırlamış olduğu mazbatada şu hususlara yer verilmektedir: Musul Valisi Mehmed Paşa'nın nizama ve kanuna aykırı olarak gerçekleştirdiği kötü idaresi, yaptığı zulüm ve bazı kişilerden aldığı rüşvete dair yapılan şikâyetlerin hakikat olduğu ortaya çıkmıştır. Gerçi bu sırada Musul eyaleti henüz Tanzimat'ın uygulandığı eyaletlerden değil idiyse de, adaletin gereği olarak böyle hareketler Osmanlı Devleti'nin bütün memleketlerinde yasaklanmıştı. Bu tür tutum ve davranışlar, tebaanın refahını ve memleketlerin mamuriyetini engelleyen çirkin ve kötü hallerdir. Böyle uygunsuz ve kanunsuz eylemlerin vukua getirilmemesi konusunda Padişah ve Babîâli tarafından defalarca kat'i fermanlar ve emirnameler gönderilmişti. Mehmed Paşa'ya da hususi tembihnameler gönderilmiş iken bu tür tahrip edici usullerden geri durmaması memuriyetin ve sadakatin icaplarına aykırı bulunmuştur. Her ne kadar Mehmed Paşa, kethüdasıyla Mardin Kâimmakamı Mahmud Ağa'yı görevlerinden uzaklaştırmış ise de bunların uygunsuzluklarını zamanında engellememesi ve bilhassa Mardin'e kâimmakam olarak tayin edilen Kâmil Efendi'nin de sağlam adam olmaması dikkate alındığında, yapılanlara göz yummasının ve müsamaha göstermesinin şahsî menfaat elde etmek arzusundan doğmuş olması muhtemeldir. Bu bakımdan adı geçen şahısların azilleri ve değiştirilmeleri işe yaramayacaktır. Paşa'nın mahsus menfaat elde etmek maksadıyla memurların ahaliye yaptıkları zulümlere karşı müsahahası eskisi gibi devam edecektir. Rivayet olunan suçlamaların hepsine bütünüyle hakikat nazarıyla bakılamaz ise de, bir müddetten beri çeşitli mahallerden duyulan rivayetlere göre Mehmed Paşa'nın ekser havalide ahaliye yaptığı mezalim devam etmektedir. Bu aşamada kendisine tembihat yapılması pek de etkili olmayacaktır. Paşa'nın bu hâlde Musul'da bırakılması da maslahata uygun olmayacağından azledilmesi ve uygun bir mahalde ikamet etmesi münasip görünmektedir. Musul eyaleti itina gösterilmesi gerekli yerlerden olduğundan dolayı âkil, mutedil ve gayretli bir zat vali olarak tayin edilmelidir. Yeni tayin olunacak vali marifetiyle lazım gelen bütün tetkikat ve tahkikatın icrası, iddiaların sahih olduğunun ortaya çıkması durumunda faillerin kanunname ahkâmına uygun şekilde muhakeme edilmesi, suçun sübut bulması halinde emsaline ibret olacak şekilde cezalandırılması lüzumlu görülmektedir. Elbette yargılamanın beraat ile

bakış açısını engellemeye çalışmasına rağmen başaramadığı, dört kişinin gece idam edildiği, yüz kadar köyün ahalisinin Bedirhan Bey'in arazisine gittiği, her nevi sanayi ve ticaretin büsbütün zayı olduğu, bütün fenalıkların Kethüda Bekir Paşa, hâkim ve aşiretler ağası Hacı Süleyman Ağa'dan kaynaklandığı iddia edilmekteydi. İ.MVL, 77/1498, Lef- 1.

²⁰ İ.MVL, 72/1364, Lef- 1 (Seraskerlik makamından Sadâret makamına yazılan tarihsiz yazı).

neticelenmesi durumunda da Paşa'ya lâıyk olan muamelenin yapılması icap etmektedir.²¹

Meclis-i Vâlâ'nın bu mazbatası 23 Kasım 1845 tarihinde toplanan Meclis-i Umumi'de müzakere edilerek varılan sonuçların isabetli bulunduğuna karar verildi. Bunun üzerine Meclis-i Hass-ı Vükela toplanarak Musul Valiliği'ne eski Belgrat Muhafızı olup yakın zamanda Niş Valiliği'ne tayin edilen Çerkes Hafız Mehmed Paşa'nın getirilmesini uygun buldu. Bu tercihte Hafız Mehmed Paşa'nın bölgenin ahvaline vakıf olması, dirayetli, cerbezeli ve gayretli bulunması, Cizre çevresinde etkili olan Bedirhan Bey ile diğer Kürt beylerinin kendisine emniyet etmesi gibi gerekçeler dikkate alındı. Bu sırada Hafız Paşa, Niş'e doğru yolculuk yapmaktaydı. İstanbul'dan gönderilen fermanda, güvendiği birini Niş'e kâimmakam tayin edip Musul'a gitmek üzere süratle İstanbul'a dönmesi emredildi.²² Mehmed Paşa'nın, halefinin varışına kadar Musul'da kalması uygun görülmediğinden şimdilik Balıkesir'e bağlı Halalca köyündeki çiftliğinde ikamet etmesi kararlaştırıldı.²³

Hafız Mehmed Paşa'nın Niş yolundan dönerek İstanbul'a gelmesi ve buradan da Musul'a ulaşması bir hayli zaman alacaktı. Bu husus dikkate alınarak onun varışına kadar Anadolu Ordusu'nda görevli Ferik İsmail Paşa'nın muvakkaten Musul Kâimmakamı olarak tayinine karar verildi. Böyle bir tercihte bulunulmasının sebebi İsmail Paşa'nın bölgeyi tanınması, dirayetli ve dürüst bir şahsiyet olması, Bedirhan Bey'in de kendisine güvenmesi idi. Hükümetin aldığı kararlar arasında; Rüstem Paşa tarafından gönderilen defterin bir nüshasının münasip bir mübaşir ile Musul'a gönderilmesi, soruşturma ve yargılamanın Kâimmakam İsmail Paşa ve İstanbul'dan yollanacak mahsus memur marifetiyle icra edilmesi, muhakemenin garazsız ve husumetsiz olarak icrasının herkese tebliğ edilmesi, Mehmed Paşa'nın Musul'da bulunması sakıncalı olacağından yapılacak muhakemede sorulacak sorulara cevap verebilecek derecede bilgi sahibi olan bir adamını vekil olarak orada bırakması, Hafız Mehmed Paşa'nın sürekli bilgilendirilmesi gibi hususlar da vardı.²⁴ Ancak Hafız Mehmed Paşa, İstanbul'a geldiğinde,

²¹ İ.MVL, 72/1364, Lef-6 (Meclis-i Vâlâ 23 Zilkade 1261/23 Kasım 1845 tarihli mazbatası).

²² İ.MVL, 72/1364, Lef- 7 (Arz tezkeresi ve irade üzerinde tarih yer almamaktadır). C.DH, 232/11580'de tayin işleminin 2 Zilhicce 1261 tarihli irade ile gerçekleştirildiği ifade olunmaktadır. Tayin haberi *Takvimi-i Vekayi*, S.295 (24 Zilhicce 1261/24 Aralık 1845), s.3'te yayımlanmıştır. Niş Valiliği'ne de eski Selanik Müşiri olup o sırada İstanbul'da bulunan Vâsıf Paşa getirilmişti. Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütüf*, C. VIII, nâşir: Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası Yayınları, İstanbul 1328, s.75.

²³ Güneş Yağcı-Genç, 2009, s. 285.

²⁴ İ.MVL, 72/1371, Belge no: 1 (Meclis-i Vâlâ'nın 29 Zilkade 1261/29 Kasım 1845 tarihli mazbatası), Belge no:2 (Hem arz tezkeresi hem de irade tarihsizdir. Arkada 5 Zilhicce 1261/5

İstanbul, Üsküdar, Boğaziçi ile diğer bazı mevkilerin muhafazasından sorumlu olmak üzere yeni teşekkül ettirilen Zaptiye Müşirliği'ne 19 Ocak 1846 tarihinde atanmış, iki gün sonra da Sadrazam'ın huzurunda görevi kendisine tebliğ edilmişti. Bu sefer Musul Valiliği'ne Bolu Mutasarrıfı Mehmed Tayyar Paşa vezirlik rütbesi ile tayin edilmiş oldu.²⁵ Ancak Tayyar Paşa bu vazifede fazla kalamayarak Mardin'e yaptığı bir iş ziyareti sırasında vefat etti. Bunun üzerine valiliğe Sivas Valisi Esad Paşa getirildi.²⁶

Muhâkeme sürecinin adalete ve hakkaniyete uygun biçimde gerçekleşmesini sağlamak maksadıyla dirayetli ve dürüst bir şahsiyet olarak tanımlanan divan-ı hümayûn hâcegânının seçkinlerinden olan Şâkir Bey "mahsus memur" olarak görevlendirildi. Tayin fermanında bütün görevlilerin Şâkir Bey'e yardımcı ve destek olmaları gerektiği vurgulandı. Ayrıca, "Şâkir Bey'in bu vechile irsâl ve izâmından murâd-ı hakikim mücerred kâffe-i ahâli ve reâyânın her türlü taadiyâtta vikâyeleriyle istikmâl-i asâyîş ve huzurları kaziyesine mebnî idüğü..." belirtilerek hakkaniyete mugayir hal ve hareketin meydana getirilmemesine dikkat edilmesi emredildi.²⁷ Böylelikle Musul'daki tahkikat, kovuşturma ve yargılama işlemleri İsmail Paşa'nın gözetim ve denetiminde olmak üzere Şâkir Efendi tarafından yürütüldü.

Öte yandan hukuken rüşvet verenlerin tehditten veya baskıdan kurtulmalarından sonra verdikleri şeyleri geri almak üzere dava açma hakları olduğundan dolayı²⁸ Mehmed Paşa'nın azledilmesi üzerine kendisine para ve hayvan verenler bunları geri almak için harekete geçtiler. Böyle bir durumla karşılaşabileceğini önceden hisseden Mehmed Paşa ise gelir ve gider defterlerini İstanbul'a göndermiş, soranlara da bu şekilde beyanda bulunmuştu. Hatta Paşa, Diyarbekir'e vardığı sırada Mardin sancağından gelen kırk - elli kişi Diyarbekir Meclisi'ne arzuhal vererek alacaklarını talep etmişlerdi. Mehmed Paşa burada da aynı cevabı vermişti. Bunun üzerine şikâyetçilerden bazıları İstanbul'a gitme kararı aldılar. Ancak bu sırada Şâkir

Aralık 11845 tarihi yazılıdır). İsmail Paşa'ya kâimmakamlık görevi Evail-i Zilhicce 1261/1-10 Aralık 1845 bir hükümle tebliğ edilmişti. C.DH, 263/13114.

²⁵ A.DVN.MHM, 2/37; C.DH, 232/11599; A.Lütfi, 1328, VIII, s. 88; M. Süreyya, 1996, II, s. 557. M. Süreyya eserinde Paşa'nın adını Tayyar Mehmed olarak zikretmektedir. V, s. 1626. Bu tayinler *Takvim-i Vekayi*, S. 297 (11 Safer 1262/8 Şubat 1846), s. 3-4'te haberleştirilmiştir.

²⁶ İ.DH, 131/6733, Belge no: 13. (Arz tezkeresi. 17 Zilhicce 1262/6 Aralık 1846. İrade. 18 Zilhicce 1262/7 Aralık 1846). İradenin tarihi 18 Zilhicce olmasına rağmen Esad Paşa'ya tebliğ edilen hükümde tayinin 20 Zilhicce 1262 (9 Aralık 1846)'den geçerli olduğu kayıtlıdır. A.DVN.MHM, 3/46. Ayrıca bk. *Takvim-i Vekayi*, S.313 (29 Zilhicce 1262/18 Aralık 1846), S. 1-2; A.Lütfi, 1328, s. 136-137.

²⁷ C.ADL, 90/5392.

²⁸ Rüşvet veren kimsenin dava açma hakkı için bk. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1985, s. 213-214.

Bey'in şehre ulaşması üzerine kendisiyle görüşerek durumlarını ve taleplerini anlattılar. Şâkir Bey, muhakemenin Musul'da gerçekleştirileceğini, adaletin ve hakkaniyetin gereğinin yapılacağını belirterek davacıların geri dönmelerini sağladı.²⁹

Musul'daki yargılama işlemine ilişkin olarak Kâimmakam İsmail Paşa ile diğer ileri gelenlere hitaben gönderilen fermanla; bütün tebaanın her türlü mezalimden korunmasının memurların aslî vazifeleri olduğu, kanunsuz ve adaletsiz her türlü fiilin kesin surette yasaklandığını herkesin bildiği, bu hususların memleketin dört bir köşesine defalarca tebliğ edildiği hatırlatıldı. Buna rağmen Mehmed Paşa ile adamlarının kanunlara ve Padişah'ın rızasına aykırı olarak ahali ve reaya hakkında müteaddit zulüm, irtikâp ve rüşvet almak gibi uygunsuzluklara cüret ettiklerinin tespit edildiği belirtilerek adaletin tecellisi için gereğinin yerine getirilmesi emredildi.³⁰

3. Mehmed Paşa'nın Muhakemesi

Mehmed Paşa ile adamlarının yaptıkları iddia edilen mezalim ve aldıkları rüşvete dair yargılama işlemi iki aşamalı olarak yürütüldü. Olay mahalli olarak Musul'da Vilayet Meclisi marifetiyle davacıların ifadeleri ile suçlamalara ilişkin resmî evrak üzerinde araştırma yapılırken, İstanbul'da da Meclis-i Vâlâ marifetiyle buraya ulaşan evrak ve defterler üzerinden soruşturma yürütüldü. Mehmed Paşa hem Musul'daki hem de İstanbul'daki muhakemelerde hazır bulundurulmadı. Musul'da kendisini kethüdası Osman Efendi, Meclis-i Vâlâ'da da önceki kethüdası olan Bekir Paşa vekâleten temsil etti.

Musul'daki muhakeme sürecinde ilk aşamalarda normal yargılama işlemlerinde karşılaşılmayan bazı zorluklar ortaya çıktı. Mehmed Paşa herhangi bir muhakemenin söz konusu olmayacağını beyan ederek bütün gelir-gider defterlerini İstanbul'a göndermişti. Vekil olarak bıraktığı Osman Efendi'nin de pek çok hususta malumatı olmadığı görüldü. Meselâ Mehmed Paşa vekiline, alınan paranın bir kısmının İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa zamanında asayiş bozmayacaklarına dair taahhütte bulunan ama buna uygun davranmayan Musul ve Mardin ahalisinden alınan nezir senedi bedeli olduğunu

²⁹ İ.MVL, 77/1498, Lef-10 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile mahsus memur Mustafa Şâkir tarafından Meclis-i Vâlâ Riyaseti'ne müştereken gönderilen 11 Rabiulevvel 1262/9 Mart tarihli yazı).

³⁰ C.ADL, 90/5392 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile vilayet erkânına yazılan Evahir-i Zilhicce 1261/21-29 Aralık 1845 tarihli hüküm). Mehmed Paşa hakkında tahkikatın yapılması Musul'da memnuniyetle karşılanmıştı. İ.MVL, 77/1498, Lef-5, 8, 9. Fransa'nın Musul'daki konsolosu, Şâkir Bey'in tahkikatı iyi niyetle icra etmesine karşılık Mehmed Paşa'nın suç ortağı olan kadı ile diğer iki şahsın hile ve fesat ile işini yapmasına engel olduklarını, gasp edilen emval ve eşyanın söylenmemesi için herkesi korkuttuklarını iddia etmekteydi. İ.MVL, 77/1498, Lef-4.

belirtmişti.³¹ Ancak defterlerin olmaması sebebiyle neyin gerçek anlamda hazine varidatı neyin rüşvet olduğunu belirlemekte zorluk çekilmekteydi. Ayrıca rüşvet olarak alınan koyun, deve, at gibi hayvanlar ekseriyetle göçebe aşiretlere ait olup bunlar da muhtelif yerlere dağılmışlardı. Bunların Musul'a celplerinin kolay olmayacağı anlaşılmaktaydı. Bu yüzden ilk aşamada rüşvet olarak verilen paraların tamamını layıkıyla ortaya çıkarmanın imkânsızlığı fark edildi. Böylelikle muhakeme süreci, daha önce Miralay Mustafa Bey tarafından yapılan gizli araştırmanın sonuçlarının yer aldığı ve Şâkir Bey ile Musul'a gönderilen defterdeki iddialar esas alınarak yürütüldü.³²

Mehmed Paşa ile adamlarının fazla vergi, rüşvet, hilat bahası gibi adlarla aldıkları bütün para ve eşya sahipleri mahkemede hazır bulunduruldu. Dava konuları, suçlamalar, iddia sahiplerinin beyanları, ispatlayıcı deliller ve şahitler Musul Meclisi tarafından tek tek incelemeye tabi tutuldu. Daha sonra rüşvet verenlerin isimleri ve verilen meblağların yazıldığı yeni bir defter hazırlandı. Bu defterin başında İstanbul'dan gönderilen defterde yazılı olan her şeyin; “cümle muvâcehesinde gadr ve himâyeden âri ve garaz ve nefsanîyetten berî olarak yegân yegân istintâk ve muhâkeme-i icâbiyeleri bil-

³¹ Osmanlı Devleti'nde suç önlemek maksadıyla nezre kesme usulü sıklıkla uygulanmaktaydı. Usul şöyle idi: Nezre bağlama için şer'i hüccetin tanzimi gerekmekteydi. Devletin temsilcisi olan paşa / kumandan / voyvoda ile halkın temsilcileri kadı huzurunda, şekavette bulunmak, aralarından çıkan eşkıyayı kolluk kuvvetlerine teslim etmek, vergileri zamanında ve tam olarak ödemek gibi şartları kabul etmekte, taahhütlerini yerine getirmemeleri halinde belirlenen miktarda nezir akçesini hazineye veya hüccette ifade edilen tarafa ödeyeceklerini kabul etmekteydiler. Meselâ 1834'te İspir'de halka zulmedip daha sonra Lazistan tarafında firar eden Memioğulları Sadullah ile Kör Osman'ın kazaya sokulmamasının sorumluluğu halka yüklenerek aksi durumda 50.000 kuruş nezir ödenmesi şart koşulmuştu. HAT, 446/22291, 461/22617-B. Şeyh Hasanlu ve Dersimli aşiretine mensup eşkıyadan şikâyetçi olan Ovacık, Kuruçay, Kiğı ve Kuzican köyleri ahalisinin mücadeleye destek olmalarını sağlamak maksadıyla eşkıyayı köylerine sokmayacaklarına taahhüt ettirilerek 15.000 kuruş nezre bağlanmışlardı. İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara 2011, s. 121. Nezir uygulamasının hukukî yönü ve çeşitli alanlardaki uygulamaları için bk. Ekrem Akman, *Kolektif Bilincin Dinsel Referansları, Osmanlı Devleti'nde Toplum Düzeni Kasem-Nezir-Kefalet*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 83-162; Işık Tamdoğan, “Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurovası'nda Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler”, çev. Deniz Kucur, *Kebikeç*, S. 21, 2006, s. 135-146; Özen Tok, “XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama”, *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, C. 1, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2008, s. 203-214; Cemal Çetin, “Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, 2015, s. 287-310; Mustafa Melih Kayar, *Governance and Social Control in the Ottoman Empire: Nezir*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

³² İ.MVL, 77/1498, Lef-10 (Musul Kâimmakamı İsmail Paşa ile mahsus memur Mustafa Şâkir tarafından Meclis-i Vâlâ Riyaseti'ne müştereken gönderilen 11 Rabiulevvel 1262/9 Mart 1846 tarihli yazı).

icrâ tebeyyün eden mebâliğ ve sâirenin ve ne sebep isnâdıyla ahz olunduğu”nun kaydedildiği belirtilmektedir. Listenin sonunda verilen yeküne göre İstanbul’dan gönderilen defterde yer alan ve muhakeme neticesinde sübuta eren meblağ 486.015 kuruştur. Muhakemenin yürütüldüğünün duyulması üzerine yapılan ilave şikâyet ve tetkikat sonucunda da Mehmed Paşa’nın kendi hazinesine 337.697, Kethüda Bekir Paşa’ya 33.448, Divan Kâtibi’ne 6.200, Kavasbaşı’na 3.135 kuruş olmak üzere toplam 381.480 kuruşluk ayrıca kanunsuz ödeme yapıldığı ortaya çıktı. Böylelikle genel toplama bakıldığında Mehmed Paşa’nın görev süresi boyunca halktan haksız yere toplanan meblağın 867.495 kuruşa ulaştığı tespit edilmişti. Konuya ilişkin Musul Meclisi tarafından hazırlanan mazbatada belirtildiğine göre; civar kazalar ile aşiretler nezdinde de tahkikata teşebbüs edilmiş ise de böyle yerlerden tahsilat yapan memurlar Mehmed Paşa ile birlikte İstanbul’a gittiklerinden ve bu memurların Musul’a gönderilmesi yolundaki talebin Paşa tarafından reddedilmiş olmasından dolayı bazı rüşvet iddialarının sahilliği tespit edilememişti. Ayrıca Arap ve Kürt aşiretlerine konuya ilişkin fermanın içeriği izah edilmesine rağmen kimsenin davacı olmadığı bilgisine de yer verilmişti. Mazbataya göre Meclis, iddia edilen suçlara ilişkin olarak defterde yazılı olan keyfiyetlerin tamamının hakkaniyet üzere sübuta erdiği kanaatine varmıştır.³³

Mehmed Paşa’ya yönelik mezalim ithamları kapsamında beş kişinin haksız yere idam edildiği suçlaması da yer almaktaydı. Musul Meclisi’nde yapılan muhakeme sürecinde bu konular ele alınarak varılan netice yine mazbata ile kayıt altına alındı. 14 Nisan 1846 tarihli mazbataya göre Paşa tarafında idam edilenlerin durumları şöyle idi:

Yunus Alemdar’ın idamı: Eşkîya zümresinden olan bu şahsın meydana getirdiği şekavet olayları yüzünden hayli insan katl ve idam olunmuştu.

³³ C.ADL, 90/5428 (Musul Meclisi’nin 17 Rabiulahir 1262/14 Nisan 1846 tarihli mazbatası. Mühürler: İsmail-Musul Kâimmakamı, Mustafa Şakir-Mahsus Memur, İbrahim-Musul Naibi.. vs.). İstanbul’a gönderilen bir yazıda ahaliden alınan at, eşek, katır, koyun, deve gibi hayvanların da meclis tarafından ayrıca tahkik olunarak buna ilişkin defterin takdim edileceği belirtilmişti. C.DH, 288/14393, Lef-4 (İsmail Paşa ile Şâkir Efendi tarafından takdim edilen 25 Rabiulahir 1262/22 Nisan 1846 tarihli yazı). Fransa’nın Musul Konsolosu tarafından İstanbul’a gönderilen bir yazıda, Şâkir Bey’in haksızlıkları gidereceği yolunda halk arasında beklenti oluşturduğunu, fakat en fazla zulme uğrayan kişi olarak Tüfenkçibaşı Ömer Ağa’dan 250 bin kuruş haksız yere alınmasına rağmen bu konuda olumlu neticenin elde edilemediğini belirterek şahsın devlete sadık ve gayretli biri olduğunu, Babiâli’nin bu meselede dikkatinin çekilmesini arz etmişti. HR. TO. 190/25, Lef-1 (Fransa’nın Musul konsolosu tarafından sefârete yazılan 24 Kânunusani 1947 tarihli yazı). Tahkikat sırasında Ömer Ağa’dan 232.500 kuruş alındığı belirlenmişti. Bu şahıs asi iken Mehmed Paşa’nın valiliği sırasında devlete itaat ederek tüfenkçibaşılığa tayin olunmuştu. Verdiği paraların da bunun bedeli olarak ödendiği akla gelebilir. Konsolosun bu şahsı devletin sadık bendesi olarak takdim etmesi ise ilgi çekici bir hususiyettir.

Kendisi fitne ve fesat tahrikçilerinin önde gelenlerinden idi. Eski valilerden İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa döneminde ortadan kaldırılması için çok çaba gösterilmiş ise de firar ederek valiliği süresince bir daha Musul'a ayak basmamıştı. Şerif Paşa'nın valiliği zamanında yine bazı uygunsuz hareketlere teşebbüs ettiğinden herkesin nefret ettiği biri idi. Mehmed Paşa Musul'a vardığında Yunus Alemdar'ın geçmişteki ve hâli hazırdaki ahvalini dikkate alarak 10 Mart 1845 tarihinde idam edilmesini sağladı. Böylelikle adı geçen şahsın cümle üzerindeki mazarratı bertaraf edildi.

Divane Mehmed'in idamı: Bu şahıs divane meşrep birisi olup çarşıda kendisine takılan bir Arnavut başıbozuk askerini yanındaki Çerkes bıçağıyla yaralamıştır. Her ne kadar yara zararsız sayılacak derecede idiyse de, asker arasında ihtilâle yol açabileceği endişesiyle başkalarına ibret olmak üzere 24 Mart 1845 tarihinde idam edilmişti.

Mehmed b. Abdullah'ın idamı: Şerif Paşa'nın valiliği döneminde bu şahıs kasaphanede Molla Hamo b. Dal adlı kişiyi haksız yere darp etmiş, yaralanan şahıs daha sonra vefat etmiştir. Yapılan muhakeme neticesinde Mehmed b. Hacı Hüseyin, Mehmed b. Hüseyin, Ahmed b. Mehmed ve Mehmed b. Abdullah adlı kişilerin şahitlikleriyle sanığın suçu sübut bulmuştu. Maktulün varislerinin kısas dışında bir yaptırıma rıza göstermemeleri üzerine mahkeme ilamı Şerif Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiş, kısasa müsaade olunduğunu bildiren ferman Paşa'nın ayrılışı sırasında Musul'a ulaşmıştı. Bu karar gereğince Mehmed b. Abdullah 23 Mart 1845 tarihinde kısas olunmuştu.

Hüseyin b. Hasan'ın idamı: Küfür içeren sözler sarf etmesi sebebiyle ulemanın da bulunduğu mahkeme marifetiyle yargılanmış, başka bir Hüseyin b. Hasan, Abdullah b. Cafer ve diğer bazı kimselerin şahitlikleriyle şeriat gereğince katline hükmedildiğinden 14 Ağustos 1845 tarihinde idam edilmişti.

Yezidi Faris'in öldürülmesi: Şeyhan kazası subaşı Sadık Ağa, garazından dolayı kaza Yezidilerinin aşiret beyinin akrabalarından birkaç kişiyi cezalandırmak maksadıyla şikâyet etmiş idi. Bunun üzerine dört kişi hapse konulmuştu. Diğerlerini korkutmak için de aşiret beyinin kethüdası ve kölesi olan Faris adlı kişi 3 Ağustos 1845 tarihinde gece vakti hapishanede haksız yere öldürülmüştü.³⁴

Musul Meclisi mazbatasında sadece Faris'in haksız yere katledildiği ifade olunmaktadır. Diğerleriyle ilgili bu yönde bir tabirin kullanılmaması, öteki cezaların zımnen onaylandığını göstermektedir.

³⁴ C.DH, 288/14393, Lef-3 (Musul Meclisi'nin 17 Rabiulahir 1262/14 Nisan 1846 tarihli mazbatası. Mazbatada mührü olanlar: İsmail-Kâimmakam, Mustafa Şâkir-Mahsus Memur, İbrahim-Naip... vs. azalar).

Mehmed Paşa'nın nihai yargılaması Meclis-i Vâlâ'da gerçekleştirildi. Musul'dan gönderilen belge ve defterler ile Mehmed Paşa'nın divan kâtibi tarafından teslim edilen defterler kapsamlı şekilde incelendi. Bekir Paşa da lüzum hissedildikçe sorguya tabi tutuldu.³⁵ Yapılan incelemelerin sonucunda varılan kanaat 27 Nisan 1846 tarihli mazbata ile Sadâret makamına takdim edildi.

4. Karar

Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan mazbata oldukça kapsamlı olup bütün ithamlar, iddialar, savunmalar ayrıntılı şekilde mütalaa edilmiştir. Mazbata metninde sıklıkla tekrarlarla gidilmiş olduğundan konunun daha anlaşılır olmasını sağlamak maksadıyla şu şekilde maddeleştirilmesi uygun görülmüştür:

1. Mehmed Paşa, Musul'a giderken Mardin'e vardığında herhangi bir isyan ortamı olmamasına rağmen önceki yıllarda ortaya çıkan ve isyan sebebiyle 1.000.000 kuruş üzerinden kararlaştırılan nezr maddesini işiterek³⁶ katilleri araştırma bahanesiyle bazı kişileri gözetim altına alıp "bedel-i töhmet" adıyla 180.000 kuruş, Musul'da da eski olaylarda güya rolü olanları araştırarak yine bazı kimselerden 300.000 kuruş kadar tahsil ettirmiştir.

2. Aneze urbanı Bağdat tarafına geçmek üzere Musul civarına vardığında herhangi bir saldırgan filleri olmaması için beri taraftan ordu tertip edip on üç gün kadar mukabele etme ihtimali üzere bölgede ikamet ettirilmiştir. Bu sırada herhangi bir çatışma ve mücadele meydana gelmemesine rağmen ordu tertip bedeli olmak üzere iki bin deve ve on bin koyun alınmıştı. Bunun üzerine bazı aşiret mensupları bir kısım köylere saldırarak köylülerin dağılmasına ve başka yerlere gitmelerine sebebiyet vermiştir. Bu tür köylerdeki ahalinin zararlarına mukabil alınan hayvanlardan beş yüz deve ile bin koyun ahaliye verilmiştir. O dönemde hadise Sadâret makamı tarafından Mehmed Paşa'dan sorulduğunda³⁷ yanlış bilgi vermiş; "Bunların aşiret malı olmadığı, bölgedeki

³⁵ İ.MVL, 77/1498, Lef-2, 7.

³⁶ Olayın aslı şöyle idi: Mardin taraflarında 1841 yılında aşiret ve eşkıya saldırması üzerine Musul Valisi İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa kuvvetli bir askerî harekât yapmış, bazı eşkıya firar etmişti. Bunun üzerine Mardin halkından firarileri memlekete sokmayacaklarına, kendilerini himaye etmeyeceklerine ve geldikleri takdirde valiliğe haber vereceklerine, aksi takdirde hazineye iki bin kese nezir ödeyeceklerine dair senet alınmıştı. İ.MVL, 77/1498, Lef- 3, 6.

³⁷ Aneze aşiretine yapılan muamele o sırada Musul'daki İngiliz konsolosu tarafından Büyükelçi Canning'e iletilmiş o da Babîâlî'yi konu hakkında bilgilendirmişti. Onun devreye girmesi sebebiyle hükümetin konuyu daha hassasiyetle takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda Mısır meselesindeki desteği sebebiyle İngiliz Sefiri Canning'in Bâbîâlî nezdinde büyük nüfuzu vardı ve adeta ona danışılmadan önemli bir icraat yapılmamaktaydı. Geniş bilgi için bk. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara 1988; İrfat Sarıalioğlu, *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017. Aneze,

köylerde bulunan ahalinin aşiret eşkıyası tarafından gasp edilen malları olduğu ve sahiplerine teslim edildiği” yolunda cevap yazmıştı. Daha sonra söz konusu varlıkları varidat defterine gelir kaydettirmesi aslında kendisine menfaat sağlama maksadının olduğunu, azledilmesi sebebiyle buna cesaret edemediğini göstermektedir.

3. Bekir Paşa’nın ifadeleri ile Mehmed Paşa’nın takdim ettiği defterlerde kanunsuz yere alınan paraların yazılmış olması, şikâyetle konu olan fiillerin tamamıyla tahakkuk ettiğini ortaya koymaktadır. Defterlerin icmaline bakıldığında on ay zarfında varidat, rüşvet ve diğer şekilde alınan meblağın toplamda 9.500.000 (19.000 kese) kuruştan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mukataalar ve aşâr emsaline uygun olarak eskisi gibi idare edilmiş ise de, vergiye eskisinden ziyade zam ve ilave yapılarak Musul eyaleti ile Mardin’den çeşitli adlar altında toplamda bir milyon kuruştan fazla para alınmıştır. Her ne kadar bu yolsuzluklara gerekçe olarak dairesi halkının fazlalığı ve çok sayıda başıbozuk askeri ile eyalete gitmiş olması gösterilmiş ise de ibraz edilen defterlere nazaran eyaletin normal varidatı masrafları karşılamaya yetecek miktardadır. Bu yüzden rüşvet ve haksızlıkların yapılması kabul olunur şeylerden olmadığı halde böyle hareketlere cüret edilmiştir.

4. Rüşvet alınması ve ölüm cezası verilmesi bütünüyle Tanzimat’a aykırı keyfiyetlerdir. Her ne kadar Musul eyaletinde Tanzimat’ın uygulanmasına henüz başlanmamış ve burası yeni usullerden müstesna tutulan yerler olmuş ise de bu çeşit rüşvet, haksız yere para ve mal alınması, izinsiz nüfus telefî memleketin tamamında yasaktır. Bu suret tebaanın refahı ve memleketlerin mamuriyeti için kararlaştırılmış olup buna dair her tarafa fermanlar gönderildiği gibi Mehmed Paşa’ya da mahsus talimatlar ve tembihnameler gönderilmiş idi. Fakat kendisi buna rağmen tahrip edici hal ve hareketlerden geri durmamıştır. Hususiyle rüşvet alınması her mahalde katiyen yasak olduğundan, yazılanların ve iddiaların sadece bir maddesi vuku bulmuş olsa bile yine suçlu olacaktır.

5. Bu gibi rüşvet almaya cüret edenlerin memur olmaları halinde bundan böyle devletin hiçbir makamında görev verilmemek üzere azli, ihracı ve rütbelerinin geri alınması ve layık olduğu cezanın verilmesi kanunname

eski bir Arap kabilesi olup Suriye-Irak arasında göçebe halinde yaşayan ve sürekli olarak baskın, yol kesme, eşkıyalık gibi olaylarla ön plana çıkan bir aşirettir. Ayrıntılar için bk. Abdülkerim Özaydın, “Aneze”, *DİA*, C. III, 1991, s. 195-196; Zafer Benzer, “19. Asrın Ortalarında Halep-Musul-Bağdat hattında Aneze ve Şammar Aşiretlerinin Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Gelecek*, C. 10, S. 8, 2024, s. 394-404.

gereğidir. Bu durumda Mehmed Paşa hakkında Meclis-i Umumi'de ne şekilde karar verilirse ona göre icabının icra edilmesi uygun bulunmaktadır.

6. Mehmed Paşa ve adamları tarafından haksız yere tahsil edilen paraların sahiplerine iade edilmesi hakkaniyetin gereğidir. Bu noktada Paşa'nın Musul'da olan bakayasından mahsup edilmesi hatıra gelse de bakayanın durumu hakkında layıkıyla bilgi olmadığından, alacaklarının düşük olması halinde ahalinin mağdur olabileceği akla gelmektedir. Bundan dolayı müsadere suretinde olmamak şartıyla³⁸ Mehmed Paşa'nın Balıkesir'deki mal, eşya, nakit ve mücevherlerine mahkeme marifetiyle ve kendisi tarafından görevlendirilecek bir memurun da bulunması kaydıyla mühürlenerek münasip bir mahalde alıkonulması, hak sahiplerine olan borçlar ödendikten sonra kalanların kendisine geri verilmesi uygundur.

7. Mehmed Paşa'nın ikinci önemli kabahati Sultan'ın ruhsatı olmadan idam cezası uygulamasıydı. Bu şekilde Musul'da Aşiretler Ağası Yunus Ağa adlı şahsı hapse attırıp daha sonra gizlice katlettirdiği gibi Mardin'de de yine birkaç kişiyi idam ettirmişti. Mazbatada idam edilenlerin durumlarının mahallinden layıkıyla tahkik edilerek bilahare icabına bakılması gerektiği ifade edilmişti.

Normal şartlarda böyle bir cezanın infaz edilebilmesi için yargılama işlemleri tamamlanmasından sonra mahkemenin kararı merkeze iletilir, orada da ilgili merciler tarafından gerekli tahkikat yapıldıktan sonra Padişah iradesinin çıkması sağlanır ve nihayetinde mahallindeki yetkililere hükmün infaz edilebilmesi için ruhsat verilirdi.³⁹ Mehmed b. Abdullah'a kısas

³⁸ Mazbatada bu noktaya özellikle dikkat çekildiği düşünülmektedir. Zira önceki dönemlerin en fazla tenkit edilen uygulamalarından olan müsaderenin yeniden canlandırıldığı yolunda bir kanaatin oluşmamasına önem verildiği anlaşılmaktadır. Müsadere hk. bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic il-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, C. I-II, TTK, Ankara 1992, s. 308-309; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 295-296; Yasin Arslantaş, *Confiscation by the ruler: a study of the Ottoman practice of Müsadere, 1700s-1839*, London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 2017; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri Üzerinde Makaleler - Araştırmalar*, Kardelen Yayınları, Isparta 1999, s. 1-16; Sevgi Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 1, 2008, s. 389-420; Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *OTAM*, S. 19, 2006, s. 219-237; Tuncay Ögün, "Müsâdere", *DİA*, C. XXXII, 2006, s. 67-68.

³⁹ Bir misâl verelim: Selimiye Camii İmam Vekili Mustafa Efendi ile felçli annesini 9 Nisan 1840 tarihinde katleden Yako ve Koştî'nin Edirne'de yapılan muhakemesi sırasında varisleri kısas uygulamasında ısrar etmişlerdi. Buna ilişkin mahkeme ilamını inceleyen Fetvâhane'nin şeriata ve kanunlara uygunluğuna dair tasdiki sonrasında Meclis-i Vâlâ, infazın icrası için ferman çıkarılması gerektiğine karar vermişti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'in Edirne valisi ile diğer

uygulanması bu usule riayet edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla hukuken bu infazda bir sorun bulunmamaktadır. Buna karşılık diğer şahısların infazı için izin alınmadığı, bu durumun sorun olarak algılandığı ve ayrıntılı incelemenin yapılmasının karara bağlandığı görülmektedir. Ancak sonraki süreçte böyle bir incelemenin yapıldığına, Mehmed Paşa'nın suçlandığına, savunmasının alındığına, cezalandırıldığına veya bu suçlardan beraat ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Çok muhtemeldir ki, başta Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey olmak üzere bölgedeki bey ve ağaların meydana getirdikleri isyanlar sebebiyle mesele unutulmaya terk edilmiştir.

8. Bütün memurlara ibret olmak üzere verilen kararların *Takvim-i Vekayi*'de neşredilmesi faydalı olacaktır.

Meclis-i Valâ'nın mazbatası aynı gün Meclis-i Umumi'de görüşüldü. Alınan kararlar 30 Nisan 1846 tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından onaylandı. Mehmed Paşa hakkında rivayet olunan suçlamaların sübuta erdiğine, rüşvet ve çeşitli adlar altında paralar alınmasının yanı sıra izinsiz adam katlettirmesi ile iki ayrı bakımdan büyük kabahat ve töhmet sahibi olarak cezaya müstahak olduğuna, kanun gereğince bir daha devlet hizmetlerinde görevlendirilmemek üzere vezaret rütbesinin kaldırılarak sıradan insan derecesine tenzil edilmesine, Saruhan Sancağı Valisi Saib Paşa nezareti ve mahkeme marifetiyle mallarına tedbir konulmasına karar verildi.⁴⁰ Manisa'ya sürgün edilen Mehmed Paşa'dan,⁴¹ resmî yazışmalarda artık "Bey" diye söz edilmeye başlandı.⁴²

Bekir Paşa'nın da mirilümera rütbesine⁴³ sahip olmasına rağmen Mehmed Paşa'nın kanunsuz hal ve hareketini hükümete ihbar etmeyip gizlemesi sebebi ile yapılan mezalimlerde suç ortağı olduğu kararına varıldı. Rütbesi geri alınarak ileride yapılacak yeni sorgulamalarda kolaylık olması için Manisa'ya sürülmesi uygun bulundu. Ancak birkaç ay sonra bütün kanunsuzlukları Mehmed Paşa'nın emriyle gerçekleştirdiği ve kendisine yönelik bir suç isnadı bulunmadığı dikkate

yetkililere hitaben gönderilen fermanında kısasın yerine getirilmesi emredilmişti. İ.MVL, 2/36, 3/60; C.ADL, 94/5611 (Evail-i Zilkade 1256 / 25 Aralık 1841-2 Ocak 1842 tarihli hüküm).

⁴⁰ İ.MVL, 77/1498, Lef-12; İ.DH, 121/6158. Karar, 17 Cemaziyelevvel 1262/13 Mayıs 1846 tarihinde ilgililere tebliğ edildi. A.DVN, 15/99. Mehmed Paşa'nın vezaret nişanını Darphane-i Âmire'ye teslim etmesi sağlandı. A.MKT, 42/63.

⁴¹ A. Lütfi, 1328, VIII, s. 99. M. Süreyya, 1996, V, s. 1052'de Mehmed Paşa'nın Cemaziyelahir 1262 (Haziran 1846) tarihinde Manisa'ya sürüldüğü yazılıdır.

⁴² A.DVN, 18/6, Lef-1; İ.MVL, 101/2196, 102/2219; A.MKT, 94/41, 149/8; C.DH, 291/14528; MVL, 9/42, 14/16, 18/28. Kavram kargaşası meydana gelmemesi için yazının tamamında "Mehmed Paşa" ibaresi kullanıldı.

⁴³ Sivillere verilen paşalık rütbesi.

alınarak; işlediği kabahat karşılığında rütbe tenzili ceza bakımından yeterli görüldü ve İstanbul'daki hanesinde ikamet etmesine izin verildi.⁴⁴

Tahkikat ve muhakeme sürecinde Musul kadısı ile şehir kethüdasının da bazı uygunsuz hareketlerde bulunduklarına dair iddialar ve rivayetler söz konusu edilmiş olduğundan bunlar hakkında gerekli incelemeleri yapmak üzere Musul Valisi Tayyar Paşa'ya emirnameler yazıldı.

Mehmed Paşa, rüşvet ve zulüm yapmakla suçlandığından alelacele görevden azledilmiş, Musul'dan da derhal ayrılması emredilmişti. Dolayısıyla muhasebesinin icrası için İstanbul'dan özel bir memur tayin edilmediği gibi teslim-tesellüm işlemi de layıkıyla gerçekleştirilememiş, üstelik Paşa da bütün kayıt defterlerini İstanbul'a yollamıştı. Mal varlığından rüşvet veya haksız yere aldığı paralar tahsil edilip sahiplerine geri verilirken o da kendi alacaklarının peşine düştü. Kendisinin rüşvet aldığı kesin olmakla birlikte alınan paranın miktarı konusunda ciddi anlamda çelişkiler bulunmaktaydı. Çelişkilerin kaynağı şunlardı: Resmî olarak toplanan vergiler ile rüşvet olarak alınanların karışık olması, yasal vergilerin önemli bir kısmının vaktinde toplanamayıp bakaya durumuna düşmesi, Mehmed Paşa ile halef-selef valilere ait kıstü'l-yevm hesaplarının zamanında yapılmamış olması, Şerif Paşa dönemine ait olan bakaya durumundaki hazine alacaklarının tahsili meselesi, Mehmed Paşa'nın hazineye ve sarrafi olan Misak'a olan borçlarının miktarı ve ödettirilmesi... gibi. İstanbul ile Musul arasındaki yazışmalardan her defasında yeni bir problem ortaya çıktığından dolayı Sadâret makamı tarafından iki yıl sonra bile yazılan bir tezkere ile Mehmed Paşa'nın Musul muhasebesinde olan alacakları ile borçlarının tahkik edilmesi emredilmekteydi.⁴⁵

Bu konuda birkaç misal vermekle yetinilecektir: Mehmed Paşa'nın talep ettiği rüşveti ödeyebilmek için ahaliden ve aşiretlerden bazı kimseler İngiliz Konsolosu Rassam'dan takriben 600.000 kuruş borç almışlardı. Rüşvet olarak verilen meblağların geri ödenmesi kararı verilince Mehmed Paşa'nın bakayasından tahsil edilip sahiplerine aktarılacak olan paraların faiziyle birlikte konsolosa ödenmesi hususunda taraflar uzlaştılar. Rassam, gecikme üzerine alacaklarının ödenmesini sefâret aracılığıyla hükümetten talep etti. Talebin gereğinin yapılması 16 Ocak 1849 tarihli Sadâret emirnamesi ile Vali Ali Aşkar Paşa'ya emredildiyse de görevli memur olan Şâkir Bey, tahsil ettiği paraları ilgili yerlere havale etmiş; henüz tahsil edilmeyenlerin de Mehmed Paşa'nın zimmetine mahsuben hazineye teslim olunmasına dair ferman gönderilmişti. Bu

⁴⁴ *Takvim-i Vekayi*, S. 306 (10 Zilkade 1262/30 Ekim 1846), s. 3.

⁴⁵ A.MKT, 143/80 (Sadâret makamından Maliye Nezâreti'ne yazılan 13 Ramazan 1264/13 Ağustos 1848 tarihli yazı).

durum karşısında Aşkar Paşa ne yapması gerektiğini 14 Mart 1849 tarihli yazısı ile merkezden sormakta, dolayısıyla süreç uzayıp gitmekteydi.⁴⁶

Aradan geçen zaman içerisinde Babıâli'nin Mehmed Paşa'ya daha ılımlı davrandığı görülmektedir. Nitekim Nisan 1848'de affedilerek vezirlik rütbesi iade edildi. O da bundan cesaret alarak malî haklarını aramaya başladı. Paşa, görevde bulunduğu dönemdeki kıstü'l-yevm hesabının hakkaniyete uygun şekilde yapılmadığını belirterek Maliye Nezâreti'ne müracaat etti.⁴⁷ Kendisinden sonra vali tayin edilen Hafız Mehmed ve Tayyar paşalar için kıstü'l-yevm hesabı uygulanarak alacaklarından kesilip onlara ödeme yapılmasını emsal olarak gösterdi. Buna göre 1264 senesi gelirlerinden Hafız Paşa'ya 47 günlük, Tayyar Paşa'ya 52 günlük kıstü'l-yevm hissesi ayrılmıştı. Hâlbuki Şerif Paşa ile kendisi arasında böyle bir taksim yapılmamıştı. Maliye Nezâreti, Mehmed Paşa'nın ayrılışı sırasında mahsuplaşma yapılamadığını, bundan ötürü gelir ve giderlerin kemiyet ve keyfiyetinin meçhul kaldığını, masraf ile ilgili bilgilerin İstanbul'a iletilmediğini, ayrıca Musul valilerinin kabiliyet ve idarî becerilerinin mukayese edilemeyeceği yolunda görüş belirtti. Konuyu ele alan Meclis-i Vâlâ, Mehmed Paşa ile Şerif Paşa'nın muhasebelerinin nizamına ve emsaline uygun biçimde tesviye edilmesinin hakkaniyet icabı olduğuna karar verdi. Bunun üzerine yapılan inceleme neticesinde o sırada vefat etmiş olan Şerif Paşa'nın varislerinden 522.000 kuruşun Mehmed Paşa'ya teslim edilmesine karar verildi.⁴⁸

Hükümetin müspet yakalaşımının daha ilgi çekici örneği Mehmed Paşa zamanında Musul'dan toplanması gereken verginin geçmişe yönelik olarak affedilmek suretiyle borcunun hafifletilmesi idi. Şöyle ki, Paşa Maliye Nezâreti'ne müracaat ederek zimmetindeki paraların affını ve kendisine maaş tahsisini talep etmişti. Bu sırada üzerinde 99.770 kuruş zimmeti olduğu belirlenmişti. Bunun üzerine şöyle bir formül bulundu: Tayyar Paşa'nın

⁴⁶ A.MKT, 181/43 (Musul Valisi Ali Aşkar tarafından Sadâret'e yazılan 19 Rabiulahir 1265/14 Mart 1849 tarihli yazı). Konsolos Rassam'ın valilerle yoğun şekilde finansal ilişkiler içerisine girdiği görülmektedir. Nitekim İnce Bayraktarzade Mehmed Paşa'nın varisleri, babalarının Rassam'dan bir milyon kuruştan fazla alacağı olduğunu iddia ederek paranın tahsili için on yıldan fazla mücadele etmişlerdi. İ.DH, 163/8515; HR.MKT, 19/89; HR.SYS, 2925/94; A.AMD, 27/82, 30/48; A.MKT.NZD, 76/95.

⁴⁷ Kıstü'l-yevm: Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde maaş tahsisi uygulaması olmadığından eyalet için yapılan masraflar halktan iki taksit halinde ruz-ı hızır ve ruz-ı kasım denilen dönemlerde toplanmaktaydı. Dönem ortalarında mülkî veya adlî yöneticinin değişmesi durumunda tahsil edilen paralar gün hesabına göre halef-selef arasında taksim olunmaktaydı. Böylelikle toplanan meblağ günlere bölünerek yevmiye tespiti yapılmak suretiyle herkesin görev yaptığı gün üzerinden alacağı meblağ tespit edilirdi.

⁴⁸ A.MKT.MVL, 12/30 (Meclis-i Vâlâ'nın 4 Safer 1265/30 Aralık 1848 tarihli mazbatası); C.ADL, 78/4673 (13 Recep 1265/4 Haziran 1849).

valiliği döneminde Musul'un vergisinde 500.000 kuruşluk indirim yapılmıştı. Bu indirimin fermanla geriye yürütülmesi halinde Mehmed Paşa da bundan yararlandırılabilir ve zimmeti tamamen kaldırılabilir. Teklif, Sultan Abdülmecid tarafından kabul edilmişti. Yalnız maaş bağlanması yolundaki talep, açıktan maaş uygulamasının bulunmadığı gerekçesiyle reddedildi. Bununla birlikte en kısa zamanda kendisinin kayırlacağına söz verildi.⁴⁹ Gerçekten de Ekim 1848'de Karesi Kâimmakamlığı'na tayin edildi.⁵⁰ Mart 1853'te bu görevden azledilmiş ise de Kırım Savaşı dolayısıyla Ekim 1853'te Şumnu mevki kumandanlığında görevlendirildi. Mehmed Paşa, 5 Mart 1855 tarihinde Gözleve'de hayatını kaybetti.⁵¹

Sonuç

Giritlize Mehmed Paşa aleyhindeki ilk bilgilerin İstanbul'a ulaştığı sıralarda, Babîlî'nin Musul'da yapılan icraatları memnuniyetle karşıladığı ve kendisinden hoşnut olduğu yolunda bir hava vardı. Buna rağmen çeşitli kanallardan gelen bilgiler üzerine Paşa'nın ve adamlarının rüşvet almış, ahaliye mezalim yapmış olabileceklerine dair şüpheler ortaya çıktı. Bundan dolayı öncelikle rivayet edilen olayların ne kadarının doğru olduğunun gizlice araştırılması sağlandı. Şikâyet konularının herhangi bir garaz ve husumet olmaksızın tamamen hakkaniyet ve hakikat çerçevesinde tetkik ve tahkik edilmesi işi ordu mensuplarına havale edildi. Bu işin civardaki daha kıdemli bir valiye, meselâ Bağdat Valisi Necib Paşa'ya değil de Anadolu Ordusu Müşiri Rüstem Paşa'ya havale edilmesi, mülkî memurlara nazaran üst düzey ordu zâbitlarının daha tarafsız bir soruşturma yapabilecekleri yolundaki kanaat ile ilgili olmalıdır.

Babîlî'nin süratle işe müdahale edip gerçeği öğrenmeye çalışması rüşvet ve benzeri yollarla ahalinin rahatsız ve rencide edilmesine karşı gösterilen duyarlılığı ve kararlılığı göstermektedir. Üstelik ilk aşamada gelen bilgilerin,

⁴⁹ İ.MVL, 126/3277, Lef- 1 (Meclis-i Vâlâ'nın 4 Safer 1265/30 Aralık 1848 tarihli mazbatası); A.MKT.MVL, 12/30 (2 Zilkade 1264/30 Eylül 1848 tarihli arz tezkeresi ve 4 Zilkade 1264/2 Ekim 1848 tarihli irade).

⁵⁰ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 375, (25 Cemaziyelevvel 1264/29 Nisan 1848), 393 (2 Zilhicce 1264/30 Ekim 1848).

⁵¹ Mehmed Paşa'nın hastanede vefat ettiği ve şehit olduğu yolunda iki ayrı rivayet bulunmaktadır. A.Lütfi, VIII, s. 99'da Balıklava'da vefat ettiğini yazmaktadır. M. Süreyya, 1996, V, s.1052'de şehit olduğu yazılıdır. Ayrıca bk. Güneş Yağcı-Genç, 2009, s. 285. Mehmed Paşa'nın oğlu Mustafa Rıfat Paşa ile kızı Temenni (?) Hanım'a ait mezar taşlarında babalarının 15 Cemaziyelahir 1271 tarihinde Kırım'ın Gözleve şehrinde Ruslarla yapılan muharebede şehit olduğu kayıtlıdır. Ali Duymaz, "Mezar Taşlarında Birleşen Aile: Giridizâde Mehmet Paşa ve Ailesi", *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi, Bildiriler Kitabı, 2018*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2018, s. 214; Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 274.

iddiaları doğrulayıcı nitelikte bulunması üzerine Mehmed Paşa derhal azledilmiş, yerine tayin edilen valinin gelişini beklemeden süratle Musul'dan ayrılması emredilmişti. Böylelikle daha kapsamlı tahkikatın yapılmasında engelleyici ve yönlendirici rol oynaması ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Ancak kovuşturma ve muhakeme sürecinde aslî failer olan Mehmed Paşa ile Bekir Paşa, olay mahalli olan Musul'da bulunmadıkları gibi asıl delillerin yer aldığı defterler de İstanbul'a gönderilmişti. Bu sebeple Musul Meclisi'ndeki muhakeme işlemi davacılar ve şahitlerin dinlenmesi ile sınırlı kaldı. Meclis-i Vâlâ'daki muhakeme sürecinde ise Mehmed Paşa hazır bulundurulmadı. Buradaki işlemler, Bekir Paşa'nın ifadesi hariç tutulacak olursa, evrak üzerinden yürütülmüş oldu. Bu eksikliklerin davanın hukukiliğini zedeleyici nitelikte olduğu söylenebilir.

Mehmed Paşa'ya verilen cezanın da Ceza Kanunnamesi'ne tam olarak uymadığı görülmektedir. Tanzimat dönemine ait yazışmalarda rüşvetle mücadelenin önemi üzerinde durulmasına rağmen kanunda açıkça ifade edilen "kürek cezasına çarptırılma" müeyyidesinin Meclis-i Vâlâ mazbatasında ve diğer yazışmalarda gündeme getirilmediği görülmektedir. En azından üst düzey yöneticiler için genellikle verilen cezaların tenzil-i rütbe, sürgün ve memuriyetten men ile sınırlı tutulduğu anlaşılmaktadır. Üstelik rütbenin iadesi, sürgün cezasının affı ve memuriyete kabul işlemleri kısa süre sonra gerçekleşebilmekteydi. Nitekim Mehmed Paşa'ya kürek cezası verilmediği gibi azledilmesinin üzerinden üç yıl geçmeden önce rütbesi iade edilmiş, sonra da yeniden devlet hizmetine alınmıştır.

Bu tür istikrarsızlıkların yaptırımların caydırıcılığını olumsuz yönde etkilediği muhakkaktır. Bundan dolayıdır ki, sonraki yıllarda rüşvet ile ilgili suçlar ve tahkikatlar devam edip durdu. Elde edilen tecrübelerin ışığında yeni kanunnameler ve fermanlar ile bir taraftan suçun niteliği netleştirilip yasal boşlukların önlenmesine çalışılırken bir taraftan da cezada caydırıcılık konusunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ancak yine de rüşvetle mücadelede istenen sonuçlara ulaşılması kolay olmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Adliye (C.ADL) 78/4673, 90/5392, 94/5611.

Cevdet Dâhiliye (C.DH) 36/1754, 232/11580, 232/11599, 262/13051, 263/13114, 288/14393, 291/14528.

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT) 19/89;

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS) 2925/94.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO) 190/25

Hatt-ı Hümayûn (HAT) 446/22291, 461/22617-B.

İrade Dâhiliye (İ.DH) 84/4237, 98/4905, 100/5050, 103/5207, 121/6158, 131/6733, 163/8515.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL). 2/36, 3/60, 72/1364, 72/1371, 77/1498, 101/2196, 102/2219, 126/3277, 139/3842.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 9/42, 14/16, 18/28.

Sadâret Âmedî Kalemi (A.AMD) 27/82, 30/48.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi – Mühimme (A.DVN.MHM) 1/27, 2/37, 3/46.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi (A.DVN) 15/99, 18/6.

Sadâret Mektubî Kalemi – Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL) 12/30

Sadâret Mektubî Kalemi – Nezâretler (A.MKT.NZD) 76/95.

Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) 15/30, , 42/63, 94/41, 143/80, 149/8, 181/43

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Lütüfî. (1328). *Tarih-i Lütüfî*, C. VIII, nâşir: Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası Yayınları, İstanbul.

Akman, E. (2021). *Kolektif Bilincin Dinsel Referansları, Osmanlı Devleti'nde Toplum Düzeni Kasem-Nezir-Kefalet*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Akyılmaz, S. G. (2008). “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 1, 2008, s. 389-420.

Arsıantaş, Y. (2017). *Confiscation by the ruler: a study of the Ottoman practice of Müsadere, 1700s-1839*, London School of Economics and Political Science, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London.

Benzer, Z. (2024). “19. Asrın Ortalarında Halep – Musul – Bağdat hattında Aneze ve Şammar Aşiretlerinin Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Gelecek*, C. 10, S. 8, s. 394-404.

Berk, S. (2006). *Zeytinburnu'nun Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, TTK, Ankara.

Çetin, C. (2015). “Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, s. 287-310.

- Duymaz, A. (2018). “Mezar Taşlarında Birleşen Aile: Giridîzâde Mehmet Paşa ve Ailesi”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi, Bildiriler Kitabı, 2018*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, s. 213-218.
- Güneş Yağcı, Z.-Genç, S. (2009). “XIX. Yüzyılda Balıkesirli Bir Paşa: Giridîzâde Mehmed Paşa ve Serveti”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 6, s. 283-293.
- Hourani, A. (1968). “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, University of Chicago Press, Chicago and London, s. 41-68.
- Karataş, M. (2006). “18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsâdere Uygulamaları”, *OTAM*, S. 19, s. 219-237.
- Kayar, M. M. (2020). *Governance and Social Control in the Ottoman Empire: Nezr*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara.
- Keklik, E. (2021). “Akif Paşa’nın Yargılanması: Tanzimat’ın Uygulanması mı, Siyasî Bir Hesaplaşma mı?”, *DTCF Dergisi*, C. 61, S. 2, s. 747-773.
- Keleş, E. (2005). “Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, s. 259-280.
- Kırlı, C. (2015). *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*, 6 C., haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). *Netayic ül-Vukuat*, sad.: Neşet Çağatay, C. I-II, TTK, Ankara.
- Öğün, T. (2006). “Müsâdere”, *DİA*, C. XXXII, s. 67-68.
- Özaydın, A. (1991). “Aneze”, *DİA*, C. III, s. 195-196.
- Poole, S. L. (1988). *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara.
- Sarılioğlu, İ. (2017). *Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Saydam, A. (1996). “Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi”, *Toplumsal Tarih*, S. 34, 1996, s. 51-57.

- Saydam, A. (2020). “Edirne’de Tanzimat’ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa’nın Muhakemesi”, *History Studies*, C. 12, S. 5, s. 2557-2576.
- Saydam, A. (2021). “Tanzimat Döneminde Rüşvetle Mücadele : Âkif Paşa’nın Muhakemesi”, *History Studies*, C. 13, S. 1, s. 165-185.
- Saydam, A. (2023). “Düvel-i Muazzama’nın Müdahalesi Altında Eyalet Yönetmek”, *OTAM*, S. 54, s. 153-192.
- Sonyel, S. R. (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleten*, S. 213, s. 359-370.
- Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Takvim-i Vekâyi*.
- Tamdoğan, I. (2006). “Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurovası’nda Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler”, çev. Deniz Kucur, *Kebikeç*, S. 21, s. 135-146.
- Tok, Ö. (2008). “XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama”, *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*, C. 1, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, s. 203-214.
- Ünal, M. A. (1999). *Osmanlı Devri Üzerinde Makaleler - Araştırmalar*, Kardelen Yayınları, Isparta.
- Yazıcı Karsandık, Ö. (2022). “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvet ve Yolsuzluk: Diyarbakır Meclis Üyesi Hacı Şeyh Ağa’nın Davası”, *Asia Minor Studies*, C. 10, S. 1, s. 42-53.
- Yılmazçelik, İ. (2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara.

MİLLÎ MÜCADELE SONRASI GENÇLİK: 1933-1940 YILLIKLARINDAN SOSYO-KÜLTÜREL BİR OKUMA

YOUTH AFTER THE NATIONAL STRUGGLE: A SOCIO- CULTURAL READING OF 1933-1940 YEARBOOKS

Eslem SARAÇOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 26 Ocak 2025
Kabul: 24 Mart 2025

Article Info

Received: January 26, 2025
Accepted: March 24, 2025

Öz

Bu çalışmada, 1933-1940 yılları arasında Trakya'dan Anadolu'ya kadar çeşitli şehirlerde eğitim veren Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu, Galatasaray Lisesi, Işık Lisesi, İstiklal Lisesi, Kayseri Lisesi ve Maltepe Askeri Lisesi'ne ait yıllıklar incelenerek öğrenciler hakkında bilgi toplanmıştır. Farklı kültürel bağlamlarda büyüyen ve farklı koşullarda eğitim alan bu gençlerin ortak yönleri değerlendirilmiştir. Mezunların bir kısmı öğretmenlik lisesinden atanmayı beklerken, bir kısmı ise askeri liselerde ülkelerinin mücadele sürecinden gurur duyarak kendilerini geliştirme çabası içerisindeydi. Millî Mücadele Dönemi'nden yeni çıkan Türkiye, başta eğitim olmak üzere kültür, sanat ve edebiyat gibi alanlarda yeniden yapılanma sürecindedir. Bu süreçte, yeni neslin bilinçlendirilmesi temel hedeflerden biri olmuştur. Çalışmada, söz konusu amaçlar doğrultusunda eğitim alan lise öğrencilerinin düşünce dünyaları, sosyal yaşamları, hedefleri ve ilgi alanları incelenmiştir. Çalışmada incelenen yıllıkların büyük bir kısmı İstanbul merkezli ve özel eğitim kurumlarına aittir. Bu okullar, genellikle toplumsal açıdan ayrıcalıklı kesimlerin çocuklarının eğitim aldığı kurumlar olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle, yalnızca bu okullara dayanarak ülke genelini temsil eden genellemeler yapmak mümkün değildir. Ancak, askeri liseler, öğretmen liseleri ve Kayseri Lisesi gibi daha çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel öğrenci profillerine sahip eğitim kurumlarından elde edilen veriler, daha kapsayıcı değerlendirmelere zemin hazırlamıştır.

Anahtar sözcükler: Eğitim, lise, Türkiye Cumhuriyeti, düşünce dünyası, öğrenci.

* Yüksek Lisans Mezunlu, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Tarih Bölümü; saracoglu.eslem@gmail.com; 0000-0002-3871-3888. Ankara-Türkiye.

Abstract

In this study, yearbooks from Balıkesir Necatibey Teacher School, Galatasaray High School, Işık High School, İstiklal High School, Kayseri High School, and Maltepe Military High School, which provided education in various cities from Thrace to Anatolia between 1933 and 1940, were examined to gather information about students. The common characteristics of these young individuals, who grew up in different cultural contexts and received education under varying conditions, were evaluated. While some graduates awaited appointment after completing their education at teacher schools, others strived for self-improvement in military high schools, taking pride in their country's struggle. Turkey, emerging from the National Struggle period, was undergoing a process of reconstruction, particularly in education, as well as in culture, art, and literature. Raising awareness among the new generation was one of the primary objectives during this period. Within this framework, the thoughts, social lives, goals, and interests of high school students receiving education with these aims in mind were analyzed. Most of the yearbooks examined in the study are from Istanbul-based private educational institutions. These schools primarily catered to children from socially privileged backgrounds. Thus, it is not feasible to make generalizations representing the entire country solely based on these schools. However, data obtained from institutions such as military high schools, teacher schools, and Kayseri High School, which had more diverse socio-economic and cultural student profiles, provided a foundation for more comprehensive evaluations.

Keywords: Education, high school, Turkish Republic, world of thought, student.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk devrimleri ile yalnızca maddi kalkınmayı değil, aynı zamanda bilim, sanat, eğitim ve kültür gibi her alanda gelişmeyi hedefleyen kapsamlı bir kalkınma modelini benimsemiştir.¹ Bu kalkınma modeli çerçevesinde eğitim, halkın yenilikleri benimsemesini ve bu yeniliklerin toplumsal hayatta uygulanmasını sağlayacak temel bir alan olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nde olduğu gibi yukarıdan aşağıya gerçekleşen demokratik dönüşümlerde, halkın reformları anlaması ve uygulamaya koyabilmesi ayrı bir öneme sahiptir. Niyazi Berkes, eğitimde çağdaşlaşmanın hukuk alanına kıyasla daha sorunlu bir süreç olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “Hukuk, kişiler arası ilişkileri belirli kurallara göre düzenleme işi olduğu halde, eğitim, kişileri bu kurallarla düzene sokulan topluma uyacak

¹ Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 217.

yolda yetiştirme işi olduktan başka, yetişen kişinin toplumun hukuk dışında kalan yanlarından hem etkilenmesi hem de onları etkilemesi işidir.”²

Bir toplumda zorunlu olarak yapılan eylemler ile tercihen yapılan eylemler arasındaki sınırların birbirine yaklaşması, o toplumun daha çağdaş ve daha demokratik olduğunu gösterir. Eğitimin ulusallaştırılması, dinden ayrıştırılması ve halkın ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesi, çağdaşlaşma hareketlerinin kalıcılığı ile doğrudan ilişkilidir. Ancak bu süreç, uygulamada çeşitli zorluklara yol açabilmektedir. Örneğin, 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülke nüfusunun dörtte üçü köylerde yaşamaktadır.³ Bu durum, karma eğitime geçiş, eğitime erişim, öğretim kadrosunun dağılımı ve okullaşma oranı açısından ciddi sorunlara yol açmıştır. Köylerde yaşayan nüfusun büyük bir kısmı, tarıma dayalı bir yaşam sürdürdüğü için çocukların eğitime düzenli olarak devam etmesi güçleşmiş, mevsimlik tarım işleri gibi ekonomik zorunluluklar nedeniyle okula devam oranı düşük kalmıştır. Ayrıca, eğitim kurumlarının genellikle şehir merkezlerinde yoğunlaşmış olması, köylerde yaşayan çocukların eğitime erişimini kısıtlamış ve kırsal bölgelerde eğitimin yaygınlaştırılmasını uzun vadeli bir hedef haline getirmiştir. Bunun sonucunda, köylerde eğitim altyapısının geliştirilmesi ve öğretmen kadrosunun bu bölgelere yönlendirilmesi Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarının önemli bir parçası olmuştur. Bu bağlamda, Köy Enstitüleri gibi projeler, kırsal bölgelerdeki eğitim sorunlarının çözümü için kritik bir adım olarak ortaya çıkmış; hem köylere uygun eğitim modelleri geliştirilmiş hem de kırsal nüfusun toplumsal hayata entegrasyonu hedeflenmiştir. Eğitimdeki bu eşitsizlikler, uzun vadede ülke genelinde fırsat eşitliğini sağlama çabalarının merkezinde yer almıştır.

Çok uluslu bir devlet yapısından yeni bir ulus-devlete dönüşen Türkiye Cumhuriyeti, eğitim yoluyla Türkçeyi birleştirici bir unsur haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, uygun zamanı bekleyen Mustafa Kemal Atatürk, Sarayburnu Parkı’nda Halk Fırkası’nın verdiği bir baloda, Latin harfleriyle yazdığı şu konuşmayı halkla paylaşmıştır:

“Zengin ve ahenkli dilimiz şimdi yeni Türk harfleriyle kendini gösterebilecektir. Yüzyıllardan beri kafalarımızı bir demir mengene içine sıkıştırmış olan bu anlaşılmasız işaretlerden kurtulmamız şarttır. Kısa zamanda, yeni Türk harflerini

² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 532.

³ Hilal T. Örmecioğlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”, *Bellekten*, C. 83, 2019, s. 729.

öğrenmelisiniz. Bunları her yurttaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu bir millet ve ülke görevi biliniz... Bu görevi yaparken de düşününüz ki, bir milletin yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmezse bu ayıptır... Bu yanlışlıkları düzelterek, bunu yaparken de bütün yurttaşlarımızı bu işe katılmış görmek isterim. Milletimiz, yazısı ve düşüncesiyle, gerçek yerinin uygarlık dünyasında olduğunu ispat edecektir.”⁴

Bu konuşmanın ardından gerçekleştirilen Harf Devrimi, 1 Kasım 1928’de yürürlüğe konulmuştur. Devamında, 1 Ocak 1929’da açılan Millet Mektepleri, 1931’de kurulan Türk Tarih Kurumu, 1932’de açılan Halkevleri ve Türk Dil Kurumu ile 1933 Üniversite Reformu gibi adımlarla Türk eğitim tarihinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Bu çalışmada, 1933-1940 yılları arasında ülkenin farklı bölgelerinde faaliyet gösteren liselerin mezunları tarafından yazılan yıllıklar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Söz konusu yıllıklar, eğitim kurumlarının yapısı ve işleyişine dair bilgiler sunmakla kalmayıp, aynı zamanda Cumhuriyet dönemi liselerinde yetişen genç bireylerin düşünce dünyalarını, ideallerini ve toplumsal hayata bakış açılarını anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. "Bu değerlendirme, dönemin eğitim politikalarının gençler üzerindeki etkilerini, sosyal ve kültürel eğilimlerini, bireysel hedeflerini ve Türkiye Cumhuriyeti’nin erken yıllarında modernleşme sürecine katkılarını anlamaya yönelik bir çerçeve sunmaktadır Farklı coğrafi ve sosyo-ekonomik koşullarda eğitim alan bu gençlerin yıllıklarında, dönemin ruhunu yansıtan toplumsal değerler, ortak idealler ve geleceğe dair beklentiler öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Cumhuriyet’in eğitim sisteminin bireyler üzerindeki yansımalarını ve gençlerin ulus inşa sürecindeki rollerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Millî Mücadele ve Cumhuriyet’in Kuruluş Süreci

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen dönemde, Türk halkı kaçınılmaz bir savaşlar silsilesine girmiştir. Uzun süren bu mücadeleler sonucunda, köklü değişimlerin yaşandığı Erken Cumhuriyet Dönemi’ne geçilmiştir. Başta Balkan Savaşları olmak üzere, Osmanlı Devleti’nin farklı cephelerde yürüttüğü Birinci Dünya Savaşı büyük kayıplara yol açmıştır. Halk üzerindeki etkisi henüz tazeyken, Mondros Mütarekesi’nin ardından ülkenin yeniden işgal edilmesi üzerine Türk halkı önce bölgesel savunmaya geçmiş,

⁴ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Nihal Sander, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 2017, s. 513.

ardından Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Millî Mücadele'yi başlatmıştır. Sonunda millî bağımsızlık kazanılmış ve egemenlik sağlanmıştır. Bu mücadele topyekûn verilmiş olsa da halk arasında farklı düşüncelere sahip gruplar bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne bağlılık, diğer Müslüman devletlerden beklenen yardım ve İtilaf Devletleri'nin iç karışıklık çıkarmaya yönelik propagandaları, Anadolu'daki farklı düşüncelerin, ayrışmaların ve çatışmaların temel nedenleri arasındaydı. Ancak, tüm bu farklılıklara rağmen Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Cumhuriyet ilan edilmiş ve yeni bir ülke inşa etme süreci başlamıştır. Zaferin ardından millî bağımsızlığın önemi halk arasında daha belirgin hale gelmiş, şehitlere duyulan saygı ve minnet duygusu uzun yıllar toplumsal bellekte canlı kalmıştır.

İnkılap terimi “Devlet eliyle memleketin içtimai hayatının ve müesseselerinin makul ve ölçülü metotlar ile köklü bir surette yenileştirilmesi”⁵ demektir. Bir düşünceyi, ürünü veya mimariyi sıfırdan oluşturmak cesaret gerektirirken; var olan düşünceyi, ürünü veya mimariyi değiştirmek, cesaretin yanı sıra inanç ve azim de gerektirir. Mustafa Kemal Atatürk, her şeyini kaybetmiş bir halkın önce haklarla donatılmasını sağlayarak, siyasal ve toplumsal yapılarındaki belirsizliği ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Cumhuriyet'in ilanının ardından gerçekleştirilmesi planlanan devrimler de bu temele dayandırılmıştır. Toplumun her bir parçası yeniden şekillendirilirken, 3 Mart 1924'ten itibaren eğitim alanındaki yeniliklerle Cumhuriyet'in çocukları yetiştirilmeye başlanmıştır. Resim, müzik, tiyatro, edebiyat, doğa sevgisi, yerli malı gibi alanlarda halk bilinçlendirilmeye çalışılmış ve desteklenmiştir. Türk halkının muasır medeniyetler seviyesine ulaşabilmesi için eğitim, temel araç olarak kullanılmış ve bu doğrultuda yeni müfredatlar hazırlanmıştır.

2. Liseler

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin kendi geçmişine dönük yeniliklerden çok, Avrupa temelli yeniliklerin uygulamaya konduğu bir döneme işaret etmektedir. Avrupa'ya seyahat eden devlet adamlarının gözlemleri ve raporları, dönemin yenilikçi hareketlerine yön vermiştir. Bu dönemde uygulanan yeniliklerin temel modeli, genellikle Fransız etkisiyle şekillenmiştir. Fransızca "lycée" kelimesinden dilimize geçmiş olan lise, üniversiteye hazırlık aşamasındaki öğrencilerin yeterli bilgiye ulaşmalarını sağlamak amacıyla

⁵ *Türk Hukuk Lügati*, Türk Hukuk Kurumu, Ankara 1991, s. 161.

kurulmuştur. Lise sistemi Osmanlı'da ilk olarak sultânî adıyla anılmıştır. Ancak bu okullar, zamanla farklı kademeler ve yapılar kazanmıştır.

Sultânîlerin kurumsal yapısı, zaman içinde çeşitli değişikliklere uğramıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre, sultânîlerin iptidai (ilkokul), rüşdiye (ortaokul) ve idadi (lise düzeyi) kısımlarını içeren çok dereceli bir yapıya sahip olması öngörülmüştür. Ancak her sultânî bu derecelerin tümüne sahip değildi; bazıları yalnızca belirli seviyelerde eğitim verirken, diğerleri daha sınırlı bir yapıya sahip olmuştur. Örneğin, bazı sultânîlerde iptidai kısımlar bulunurken, bazılarında yalnızca rüşdiye ve idadi kısımları yer almaktaydı. Bu yapı, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile daha sistematik hale getirilmiş ve bu okulların yükseköğretime hazırlık amacıyla eğitim vermesi öngörülmüştür.⁶ O dönemde rüşdiye ile yüksekokul arasında bir eğitim kurumu bulunmaması, idadi ve sultânîlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu okullar, yükseköğretime geçiş için bir hazırlık okulu olarak tasarlanmıştır. Özellikle idadiler, bu ihtiyacı karşılamak üzere Nizamname'de yer almış ve belirli bir yaş grubuna yönelik modern bir eğitim modeli oluşturulmuştur.

Zamanla, sultânîlerin eğitim süreleri ve müfredatları da değişiklik göstermiştir. Başlangıçta 7 yıl olarak planlanan eğitim süresi, ilerleyen dönemlerde yapılan düzenlemelerle değiştirilmiştir. Müfredatlarına ise fen bilimleri, coğrafya, tarih, matematik gibi modern derslerin yanı sıra Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi yabancı diller eklenmiştir. Bu, Osmanlı eğitim sisteminde Batılılaşma çabalarının bir göstergesi olmuştur. Özellikle Fransızca, dönemin modernleşme sürecinde etkili bir dil olmuş ve bu etki sultânîlerin ders programlarına da yansımıştır.⁷ Her ne kadar sultânîlerin yapısı, coğrafi bölge ve döneme bağlı olarak farklılık gösterse de genel olarak bu okullar Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde ise, bu okulların büyük bir kısmı liseye dönüştürülerek günümüz eğitim sistemine entegre edilmiştir.

1853 yılında açılan Darüşşafaka'nın ardından, 1 Eylül 1868'de Mekteb-i Sultânî adıyla kurulan Galatasaray Lisesi, kendisinden sonra açılacak olan sultânîler için model teşkil etmiştir. Fransız etkisi altında kurulan bu okul,

⁶ Aydoğan Ataüinal ve Reşad Özalp, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, s. 557-559.

⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1991, s. 133-144.

“Batı’ya açılan pencere” olarak tanımlanmıştır.⁸ Ancak, okulun ücretli bir eğitim sunması, Türk-İslam kültürü dışında bir eğitim anlayışına dayanması ve eğitim dilinin farklı bir dil olması, dönemin muhafazakâr çevrelerinden tepkiler almasına neden olmuştur. Tüm eleştirilere rağmen Galatasaray Lisesi, varlığını sürdürerek günümüze kadar eğitim vermeye devam etmiştir. Okulun Batı’ya yönelik eğitim modeli ve ücretli bir kurum olması, dönemin İstanbul basınında şu şekilde yankı bulmuştur: “İşte mektep, işte muntazam mektep, işte Avrupalılarınki gibi mektep. Haydi bakalım çocukları verelim ve paramızı sakınmyalım. Oradan yetişecek, çocuklarımızdır şimdilik bizi kurtaracak. Onlar oradan çıktıktan sonra daha bize ne mektepler açar...”⁹

20.yüzyıla gelindiğinde, eğitim alanında kurum sayısında bir artış gözlenmiştir. Ancak, savaşlar nedeniyle eğitim, dönemin öncelikleri arasında geri plana itilmiştir. Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte, eğitim kurumları yeniden yapılandırılmış ve modern bir eğitim sistemi oluşturulmuştur. Bu süreçte Mekteb-i Sultânî’nin adı 1923 yılında Galatasaray Lisesi olarak değiştirilerek Cumhuriyet dönemi eğitim sistemine uyum sağlanmıştır.¹⁰ Cumhuriyet’in ilk yıllarında, eğitim kurumlarının durumu oldukça sınırlıydı. Ülke genelinde bir devreli erkek liselerinin sayısı yetmiş iki iken, meslek idadîleri yalnızca iki adetle sınırlıydı. Tam devreli erkek liselerinin toplam sayısı on dört olarak kaydedilmiş, kız liselerinin sayısı ise on ikiye ulaşmıştı. Bunun yanında, yedisi kadın ve on üçü erkek olmak üzere toplam yirmi öğretmen okulu eğitim faaliyetlerini sürdürmekteydi.¹¹

1935-1936 yıllarına ait nüfus sayımının sonuçları, ülkedeki öğrenci sayısının kademelere göre genel nüfusa oranını ortaya koymuştur. Bu verilere göre, ilkokul öğrencilerinin genel nüfusa oranı %3,9; ortaokul öğrencilerinin oranı %0,26; lise öğrencilerinin oranı ise %0,06 olarak hesaplanmıştır.¹² Eğitim alanındaki çalışmaların hız kazanmasına rağmen, bu oranlar eğitimdeki yaygınlık seviyesinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bu durumun altında yatan nedenler

⁸ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 100.

⁹ İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesi’nin Kuruluşu”, *Belleten*, VII/28 (1943), s. 328.

¹⁰ Emel ENGİN, “Galatasaray Lisesi”, *Türk Maarif Ansiklopedisi*, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/galatasaray-lisesi/#yazar-1> (08.02.2025).

¹¹ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, s. 81.

¹² Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 185.

arasında, halkın uzun süren savaşlar sonrası ekonomik olarak zor bir süreçten geçmesi, eğitimin henüz ülke genelinde kırsal bölgelerde yeterince yaygınlaşmaması ve halkın eğitim alanındaki yeniliklere uyum sağlaması için zamana ihtiyaç duyması sayılabilir. Ayrıca, 1930'lu yıllara ait yıllıklarda yer alan öğrencilerin yaş dağılımları incelendiğinde, bu bireylerin I. Dünya Savaşı'nın çocukları oldukları görülmektedir. İçine doğdukları karamsar dünyadan sıyrılarak nasıl bir gelişim kaydettikleri, bu yıllıklardaki bilgiler aracılığıyla anlaşılabilmektedir. Ancak, çalışmada kullanılan yıllıkların büyük bir kısmının İstanbul merkezli ve özel kurumlara ait olduğu unutulmamalıdır. Bu okullar, genellikle seçkin ailelerin çocuklarının eğitim gördüğü yerler olduğundan, bu kaynaklardan hareketle tüm ülke geneline dair genellemeler yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte, askeri liseler, öğretmen liseleri ve Kayseri Lisesi, daha farklı ve çeşitlilik arz eden öğrenci profilleriyle, nispeten daha genel ve kapsayıcı bilgiler sunabilmiştir.

2.1. İstiklal Lisesi

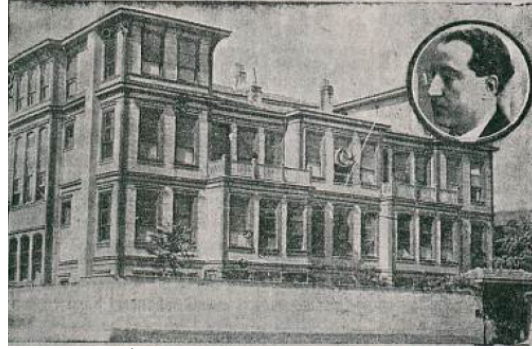
Edebiyat tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip olan Agâh Sırrı Levend, 1922 yılında İstanbul'da kurduğu özel İstiklal Lisesi'nde hem müdür hem de öğretmen olarak görev yapmıştır.¹³ Bu çalışmada, İstiklal Lisesi'ne ait 1933-1934 yıllığı kullanılmıştır.¹⁴ Söz konusu yıllık, çalışmada yer alan diğer yıllıklardan farklı olarak satışa açık bir yayın organı olma özelliği taşımaktadır. Her yıl mezun olacak öğrenciler tarafından hazırlanan İstiklal Postası, Galata'da bulunan Çituri Biraderler Matbaası'nda basılmıştır. Yıllığın dönemi 11 Eylül 1933'te başlamış ve 1 Haziran 1934'te sona ermiştir. Kapaklar ve reklamlar hariç olmak üzere, yıllık toplamda yüz otuz altı sayfadan oluşmaktadır.

Yıllık, "Sene Sonunda, Çocuk Babalarına..." başlıklı müdür yazısı ile açılmaktadır. Üç ana başlık altında yapılandırılan yıllık; Mektep ve İdare, Yazılarımız, İş Hayatı ve bu bölümden sonra gelen beş alt başlıktan (Tiyatro, Oyun ve Eğlence, Spor, İzci, Kamp, Hatırgönül Kalasın) oluşmaktadır. Tüm yazılar tamamlandıktan sonra, İş Bankası ve Sümerbank reklamları için birer sayfa ayrılmıştır. Yıllığın arka kapağında yer alan "İstiklal Lisesi, Leyli ve Nehari, Kız Erkek, İlk Orta Lisesi" sloganı, İstiklal Lisesi'nin yapısı ve misyonu hakkında önemli bir çıkarım yapılmasını sağlamaktadır. Cumhuriyet sonrası eğitim reformlarının bir parçası olarak, fırsat eşitliği sağlamak amacıyla kız çocuklarının

¹³ Nazım H. Polat, "Agâh Sırrı Levend", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 148-149.

¹⁴ *İstiklal Postası 1933-1934*, İstiklal Lisesi Yay., İstanbul 1934.

eğitime katılımı desteklenmiştir. Henüz ülkenin her bölgesinde eğitim kurumlarının yaygınlaşmamış olması nedeniyle, yatılı okulların bulunduğu yerlere farklı bölgelerden öğrenciler gelmiştir. Ancak, eğitim masraflarının halkın her kesimi tarafından karşılanamaması, bu fırsat eşitliğinin ekonomik sınırlılıklarını ortaya koymaktadır. İstiklal Lisesi'nin özel bir kurum olması, eğitime öncülük ettiği birçok alanda geniş bir kitleye hitap edemediğini de göstermektedir.

Resim1. İstiklal Lisesi Binası ve Agâh Sırrı Bey

2.2. Maltepe Askeri Lisesi

Cumhuriyet ordusuna subay yetiştiren Maltepe Askerî Lisesi, 1926 yılından itibaren eğitim vermektedir. Maltepe Süel Lisesi olarak da bilinen bu okulun, “Maltepe Son Sınıf Hatırası 1934-1935” başlıklı yıllığı bu çalışmada incelenmiştir.¹⁵ Söz konusu yıllık hazırlanırken okul müdürü Kur. Albay Adil Türer görev yapmaktaydı. Askerî bir lise olması nedeniyle yıllığın içeriği, diğer okul yıllıklarından farklı bölümler barındırmaktadır. Kapaklar ve içindekiler dâhil olmak üzere toplam yüz doksan altı sayfa olan yıllıkta, başta Mustafa Kemal Atatürk ve Büyük Ögüt (Gençliğe Hitabe) olmak üzere İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Fahrettin Altay ve Kazım Orbay gibi önemli isimlerin portre ve biyografilerine yer verilmiştir. Ayrıca, “Biz bize benzeriz”, “Türk vatanı bölünmez bir bütündür.” ve “Öz tarihimizi, öz dilimizi Cumhuriyet öğretti.” gibi dönemin ruhunu yansıtan vecizelerle donatılmış özel bir sayfa bulunmaktadır.

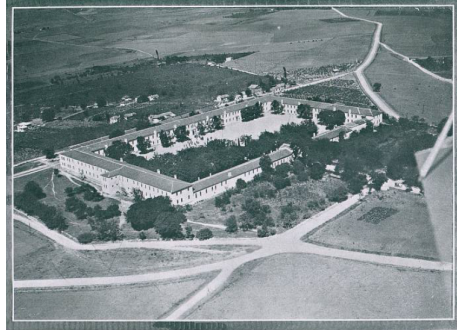
Yıllığın devamında, “Atatürk Köşesi” ve “Güzel Ankara” başlıklı sayfalar yer almakta, bu bölümlerin ardından doğrudan lise ile ilgili içerikler başlamaktadır.

¹⁵ *Maltepe Askeri Lisesi Yıllığı 1934-1935*, Maltepe Askeri Lisesi Yay., İzmir 1935.

Bu kısımda okul marşı, uçaktan çekilmiş kuş bakışı okul fotoğrafı, bina kat planları, öğretmenler ve sağlık grafiği gibi detaylar verilmiştir. Branşlara göre ayrılmış öğretmenler listesi sonrasında, her branş ile ilgili yazılara yer verilmiştir. Bu yazıların tamamlanmasının ardından, “Bitirenler” başlığı altında mezunlar, alanlarına göre sınıflandırılarak yalnızca portreleri ile yıllıkta yer almıştır. Mezunlar bölümünün sonunda, öğrencilere ait yazılar bulunmaktadır.

Okulun genel durumu hakkında yazılmış bir değerlendirme metninin ardından, 1931-1935 yılları arasında sınıf geçme oranlarını gösteren bir tabloya yer verilmiştir. Yılıktaki ayrıca, “Gezintilerimiz”, “Spor”, “Kamp”, “Kültür-Edebiyat” ve “Temsil-Müzik” başlıklı bölümler bulunmaktadır. Bu bölümlerde çeşitli görsel ve yazılı içerikler sunulmuştur.

Yılığın son kısmında ise 1933-1934 yıllarında gerçekleştirilen Avrupa sınavı sonucunda, yurtdışında askerî mühendislik eğitimi almaya hak kazanan on dokuz öğrenci ilan edilmiştir. Ayrıca, Harbiye’ye geçmeye hak kazanan öğrenciler için düzenlenen ayrılış şölenine Orgeneral Fahrettin Altay’ın katıldığı bilgisi verilmiş ve bu şölenin fotoğrafları yıllıkta yer almıştır.

Resim 2. Maltepe Askeri Lisesi’nin Uçaktan Çekilen Fotoğrafı

2.3. Galatasaray Lisesi

Kuruluşu II. Beyazıd dönemine dayandırılan bu kurum¹⁶; Osmanlı Devleti’nin on dokuzuncu yüzyıldaki Batılılaşma çalışmalarından biri olan Galatasaray Lisesi olarak, 1868 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi adıyla açılmıştır. Kuruluşunun

¹⁶ Tuğçem Tirfil, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultanîler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022, s. 76-82.

ilk yıllarında yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslim olmak üzere toplam altı yüz öğrenci eğitim görmekteydi. Bu dönemde Grekçe'den muhasebeye, kozmografyadan farklı fen bilimlerine kadar geniş bir yelpazede dersler verilmiştir.¹⁷ Paris Mekteb-i Sultânîsi'nin istenilen başarıyı sağlayamamasının ardından benzer hedeflerle kurulan bu kurum, eğitim sisteminde Fransız etkisini sürdürmüş ve Osmanlı Devleti'nde Batılı eğitim sisteminin gelişmesine öncülük etmiştir. Lisenin tarihçesine dair yıllıkta yer alan şu ifade, okulun misyonunu özetler niteliktedir: *“Galatasaray, garp medeniyeti ile doğrudan doğruya münasebet ettiği şark medeniyetini garba meylettirmeye çalışmıştır.”*

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte adı Galatasaray Lisesi olarak değiştirilen kurum, 1930'lu yıllarda yaklaşık 1600 öğrenciye eğitim vermekteydi.¹⁸ Bu çalışma kapsamında, 1935-1936 yıllarına ait yıllık incelenmiştir.¹⁹ Söz konusu yıllık, kapaklar dâhil toplam yüz dört sayfadan oluşmaktadır. Yıllığın başlangıcında önsöz ve tarihçe bölümlerine yer verilmiş, ardından eski öğretmenler ile mevcut son sınıf öğretmenlerine ayrılan sayfalar eklenmiştir. Mezun öğrencilerin portreleri ise soyadlarına yer verilmeksizin, eğitim aldıkları branşlara göre gruplandırılarak yıllıkta sunulmuştur. Portrelerin ardından, öğrencilerin yazılarına, okul binasının fotoğraflarına ve hatıra fotoğraflarına yer verilmiştir. Bu bölümlerde özellikle Tevfik Fikret'in adına ve çalışmalarına ayrı bir önem verildiği dikkat çekmektedir. İzcilik, Seyahatler, Spor, Kamp ve çizimlerin yer aldığı tematik bölümlerle sonlanan yıllık, dönemin okul ve öğrenci yaşantısına ışık tutmaktadır. Ayrıca, yıllıkta 166 Suphi, 184 Nüvit, 594 Celal, 1037 Şahap, 1317 Necdet ve 1380 Nazım tarafından hazırlandığı belirtilmiştir.

Resim 3. Galatasaray Lisesi Dersliklerinden Bir Örnek

¹⁷ Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 323-326.

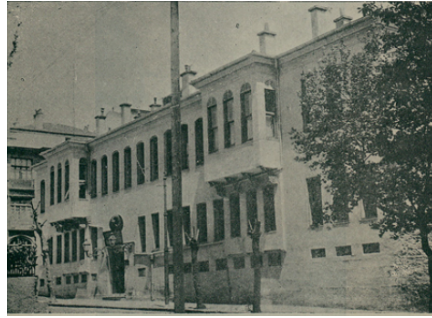
¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ *Galatasaray Lisesi Yıllığı 1935-1936*, Galatasaray Lisesi Yay., İstanbul 1936.

2.4. Işık Lisesi

Feyz-i Sıbyan Mektebi, ilk olarak 1885 yılında Selanik'te eğitim vermeye başlamıştır. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İstanbul'a taşınan okul, burada Fevziye Mektebi adını almıştır. 1934 yılında ise Işık Lisesi olarak yeniden yapılandırılarak, günümüzde hala hizmet veren Fevziye Mektepleri Vakfı Kurumu'na dönüşmüştür. Bu çalışma kapsamında, Işık Lisesi'ne ait 1936-1937 yıllığı incelenmiştir.²⁰ Yıllık, kapaklar dahil toplam altmış dokuz sayfa olup, Ahmet Sait Basımevi tarafından basılmıştır. Yıllığın başlangıcında, Mustafa Kemal Atatürk'ün portresine yer verilmiş ve okul binası ile okul marşı tanıtılmıştır. Ayrıca, Hilmi Ziya Ülken'in meslek seçimi üzerine yazdığı yazı da bu yıllıkta bulunmaktadır. Ülken, daha önce İstiklal Lisesi de dahil olmak üzere, Ankara ve İstanbul'daki pek çok okulda öğretmenlik yapmış, 1929 yılında ise Işık Lisesi'nde felsefe ve içtimaiyat öğretmenliği görevine başlamıştır. Yıllıkta, 1936-1937 yıllarında vefat eden Abdülhak Hamit Tarhan'ın portresi de yer almaktadır. Yıllıkta yer alan şu ifade, okulun saygısını belirten bir vurgu niteliğindedir: *"Işık Lisesi, büyük Hamidin hatırası karşısında saygı ile eğilir."*

Diğer yıllıklardan farklı olarak, bu yıllıkta öncelik öğrencilerin yazdığı edebi eserlere verilmiştir. Edebî eserlerin ardından, spor ve kamp gibi etkinliklerle ilgili fotoğraflar eşliğinde öğrenci yazılarına yer verilmiştir. Dönemin okul müdürü Eşref Binzet olup, yıllığı hazırlayanlar arasında Ali Or, Aydın Arakon, İzzet Renda, Ali Yahya Paşarel ve Sabahattin yer almaktadır. Yıllıkta, mezunların portreleri sunulduktan sonra, diğer sınıf düzeylerinden fotoğraflar ve etkinlik fotoğraflarına yer verilmiştir. Ayrıca, ünlü şair Attilâ İlhan'ın bu liseden mezun olduğu da belirtilmelidir.

Resim 4. Işık Lisesi Binası

²⁰ *Işık Lisesi Yıllığı 1936-1937*, Işık Lisesi Yay., İstanbul 1937.

2.5. Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu

Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu, 1910 yılında üç sınıf olarak kurulmuştur. 1913 ve 1919 yıllarında eğitime ara verilmiş olsa da 1922 yılından itibaren kesintisiz bir şekilde eğitimine devam etmiştir. İlk yıllarında elli öğrenci kabul eden okul, medrese, rüştiye ve idadi okullarından gelen öğrencilere eğitim vermektedir. Okul, adını Mustafa Necati'den almıştır; kendisi, Tevhidi Tedrisat sürecinde ve Harf Devrimi esnasında Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanı olarak görev yapmıştır.

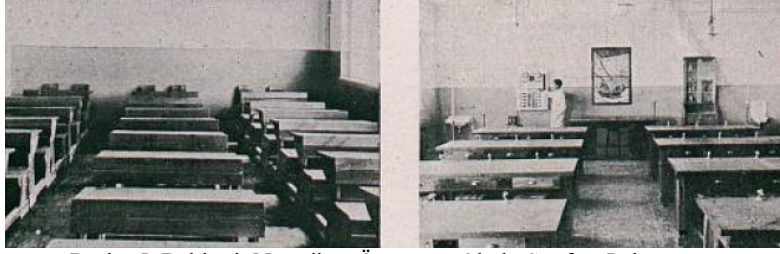
Okul yatılı olmamakla birlikte öğrencilere belli bir miktar aylık verilmekteydi. Eğitimde günde altı ders saati bulunmakta ve ders içeriğinde Arapça, Farsça, coğrafya, tarih, hendese (matematik), idman, musiki ve eliş gibi dersler yer almaktadır. Ancak yıllıkta yer alan bilgilere göre, bu derslerin çoğu ihmal edilmekte, yalnızca din dersleri ve dil dersleri ciddi şekilde işlenmiştir. Okul, iki kez kapanmasının ardından 1922 yılında yeniden açılmış ve bu tarihten sonra yatılı olarak dört sınıflı bir hale getirilmiştir. Artan öğretmen ihtiyacıyla birlikte, öğrenci ve mezun sayısında da belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, okulun yeni bir binaya taşınmasına ve 1936-1937 yılında öğrenci sayısının yaklaşık 400'e çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde, 128 öğretmen mezun edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında, okulun 1937-1938 yıllığı kullanılmaktadır.²¹ Yıllık, kapaklar dahil 72 sayfa olup, yalnızca bir okul yıllığı olmanın ötesinde, okulu tanıtan bu bilgileri ve tarihi verileri içermesiyle de önemlidir. İlk olarak öğretmenlerin toplu fotoğrafına ve mezunların portrelerine yer verilmiştir. Ardından, öğrenci yazılarına geçilmiştir. Bu yazılar mesleki ideal, felsefe çalışmaları, çocuk, terbiye ve usul, sergi, atölye ve tatbikat gibi başlıklar altında toplanmıştır.

Günümüzde kulüp ya da topluluk olarak bilinen aktiviteler, yıllıkta on bir başlık altında kurullar şeklinde düzenlenmiştir. Bu başlıklar, kısa bilgiler ve görsellerle desteklenmiş olup, okulda bulunan çeşitli kulüpler hakkında bilgi sunmaktadır. Kültür, kütüphane, spor, müsamere, kardeşlik, müzik, resim, iş, gezi ve yurdu tanıma, sağlık, kooperatif ve fotoğraf gibi kulüpler okulda yer almaktadır. Bu okuldaki eğitim hayatından geçen önemli mezunlardan bazıları,

²¹ *Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Yıllığı 1937-1938*, Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Yay., Balıkesir 1938.

Halil İnalçık, Reşat Özalp ve İlhan Berk gibi şahsiyetlerdir. Bugün ise, Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu, Balıkesir Üniversitesi'ne bağlı olarak eğitim hayatına devam etmektedir.

Resim 5. Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Sınıf ve Laboratuvar

2.6. Kayseri Lisesi

Kayseri Lisesi, eğitime olan talebin yıllar içinde artmasıyla birlikte 1903 yılında inşa edilmeye başlanmış ve günümüzde hala eğitim vermeye devam etmektedir. Cumhuriyet'in ilanının ardından, okulda dini derslerin yoğunluğu azaltılmış, buna karşılık kütüphane, yatakhane ve müsamere salonu gibi ek yapılar okul binasına dahil edilmiştir. 1935-1936 eğitim döneminde okul, kız ve erkek öğrencilerin bir arada eğitim aldığı bir okul haline gelmiş ve on dokuz şubede bin üç yüz öğrenciye eğitim vermeye başlamıştır.

Bu çalışma kapsamında kullanılan yıllık, 1938-1939 yıllarına aittir.²² Kayseri'ye hitap etmenin ötesinde, İstanbul, Ürgüp, Niğde, Kırşehir gibi illerden gelen öğrencilerin de eğitim aldığı bir kurum haline gelmiştir. Yıllık, kapaklar dahil 84 sayfa olup, okulun eğitim hayatına dair çeşitli detaylara yer verilmektedir. Yıllığın başlangıcında, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafına ve okul için yazmış olduğu el yazısı ile kaleme alınmış şu ifadeye yer verilmiştir: "Kayseri Lisesini Müdürile, Muallimlerile, bütün Talebesile Cümhuriyetin ateşli, feyizli bir ocağı bulduk." Ardından sırasıyla, İsmet İnönü, öğretmenler, vefat edenler, okul tarihçesi ve şehir tarihçesi gibi bölümler yer almaktadır.

Yıllıkta dikkat çeken bir diğer özellik ise, edebiyat ve fen kollarındaki öğrencilerin birbirleri hakkında yazmış olduğu kısa bilgilerin yer almasıdır. Ayrıca, okulun tarihindeki en yoğun çizimlerin bulunduğu bir bölüm olan "Çizgi

²² *Kayseri Lisesi Yıllığı 1938-1939*, Kayseri Lisesi Yay., Kayseri 1939.

ile Son Sınıf" başlığı altında, pek çok karikatür yer almaktadır. Yıllığın bir diğer dikkat çekici özelliği, okulun kendi öğrencilerinin yanı sıra, münasebeti olan diğer liselerden alınan toplu fotoğraflara da yer verilmesidir.

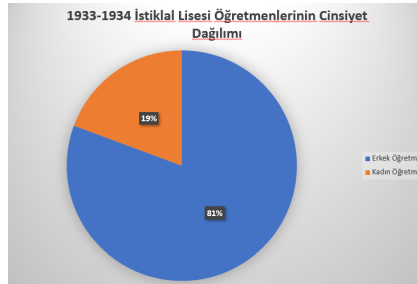
Resim 6. Son Sınıf Bültenciler

3. 1933-1940 Yıllıklarından Sosyo-Kültürel Bir Okuma

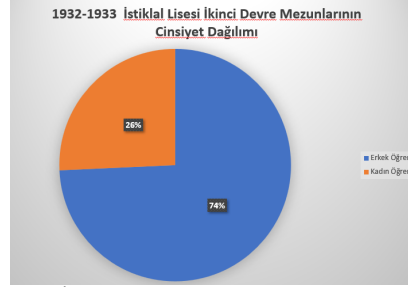
Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1933-1940'lı yıllarda faaliyet gösteren altı farklı eğitim kurumuna ait öğrenci yıllıkları incelendiğinde farklı konularda değerlendirmeler yapılabileceği görülmüştür. Yılların her biri farklı başlıklarda tek tek incelenmeye müsait eserlerdir. Bu çalışmada yalnızca genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

3.1. Liselerin Cinsiyet Dağılımları

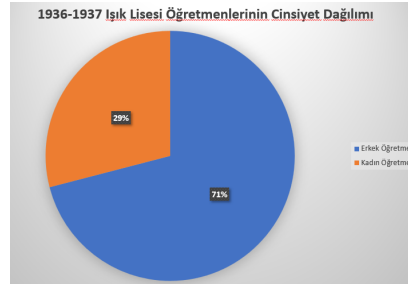
Cinsiyet dağılımlarına hem eğitim veren öğretmenler hem öğrenciler üzerinden bakılmıştır. 1934-1935 Maltepe Askeri Lisesi ve 1935-1936 Galatasaray Lisesi'nde öğretmen ve öğrenciler tamamen erkeklerden oluşmaktadır. 1937-1938 Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu'nda da kız öğrenci bulunmamaktadır ancak öğretmenlerin cinsiyet dağılımına aşağıda yer verilmiştir.

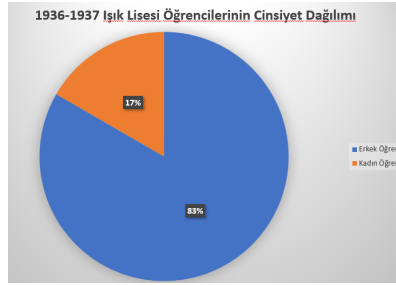
Grafik 1. 1933-1934 İstiklal Lisesi yılına göre öğretmen cinsiyet dağılımı

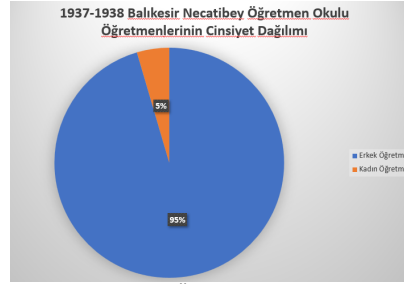
Grafik 2. 1933-1934 İstiklal Lisesi yılığına göre öğrenci cinsiyet dağılımı

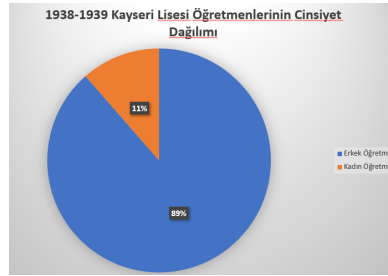
Grafik 3. 1936-1937 Işık Lisesi yılığına göre öğretmenlerin cinsiyet dağılımı

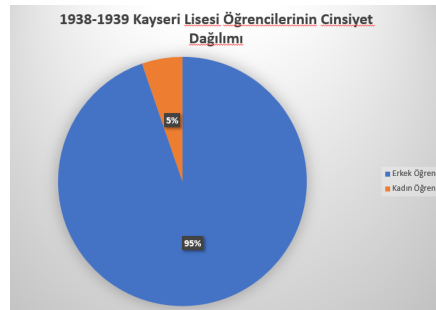
Grafik 4. 1936-1937 Işık Lisesi yılığına göre öğrencilerinin cinsiyet dağılımı

Grafik 5. 1937-1938 Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu yıllığına göre öğretmen cinsiyet dağılımı

Grafik 6. 1938-1939 Kayseri Lisesi yıllığına göre öğretmenlerin cinsiyet dağılımı

Grafik 7. 1938-1939 Kayseri Lisesi yıllığına göre öğrencilerin cinsiyet dağılımı

Bu veriler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimde cinsiyet eşitliğini sağlama çabalarının henüz başlangıç aşamasında olduğunu göstermektedir. Kız çocuklarının eğitimine önem verilmesine rağmen, toplumun bu değişime tam olarak adapte olamadığı ve kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilere kıyasla oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Işık Lisesi'nde 1936-1937 döneminde 4 kız öğrenciye karşılık 20 erkek öğrenci bulunmaktadır. Bu oran, eğitimdeki cinsiyet eşitliğine yönelik adımlar atıldığını ancak bu sürecin henüz yolun başında olduğunu ortaya koymaktadır.

Öğretmen kadrolarına bakıldığında ise kadın öğretmenlerin eğitim alanındaki varlıklarının kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir. Necatibey Öğretmen Lisesi'nde 21 erkek öğretmene karşın yalnızca 1 kadın öğretmenin olması, kadın öğretmenlerin meslekteki yerinin henüz sınırlı olduğunu göstermektedir. İstiklal Lisesi'nde kadın öğretmen oranı biraz daha yüksek olup, öğretmenlerin %19'u kadınlardan oluşmaktadır. Işık Lisesi'nde ise 9 kadın öğretmene karşın 22 erkek öğretmen bulunmaktadır. Bu veriler, kadın öğretmenlerin belirli okullarda varlık göstermeye başladığını, ancak genel oranların düşük kaldığını ortaya koymaktadır.

Öğrenci sayılarına baktığımızda, özellikle kız öğrencilerin fen kollarında neredeyse hiç yer almadığı görülmektedir. Kayseri Lisesi'nde edebiyat kolunda 70 erkek öğrenciye karşılık yalnızca 5 kız öğrenci yer alırken, fen kolunda hiç kız öğrenci bulunmaması, fen bilimlerine olan katılımda cinsiyet eşitsizliğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Galatasaray Lisesi gibi bazı kurumlarda hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin tamamen erkeklerden oluştuğu dikkate değerdir. Bu istatistikler, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında eğitimde kadınların varlığını artırmaya yönelik önemli adımlar atıldığını, ancak bu hedefin henüz tam anlamıyla gerçekleştirilmediğini göstermektedir.

3.2. Edebiyat

Makale kapsamında incelenen yıllıklarda, çeşitli türlerde edebi içeriklere rastlanmıştır. Bazı yıllıklarda şiir daha belirgin bir şekilde öne çıkarken, diğerlerinde düz yazı türüne daha fazla yer verilmiştir. Bu edebi ürünler, liseler bağlamında değerlendirilmiş ve bazı örnekler aşağıda sunulmuştur. Yıllıklar arasında en erken tarihe sahip olan İstiklal Lisesi'nde oluşturulan "İstiklal Akademisi Bilgi Kolu" adlı öğrenci kolu, öğrencileri hem edebi eserleri okumaya hem de üretmeye teşvik etmiştir. Bilgi kolunun başkanı olan Meserret Sükuti, okuduğu romanlar arasında en çok sevdiği eserin Reşat Nuri Güntekin'in "Akşam Güneşi" olduğunu belirtmiş ve bu roman hakkında kısa bir tahlil yapmıştır.

Sükuti, kitabı seçmesinin en büyük nedeninin, romanda yer alan aşk hikâyesinin okuyucu üzerinde derin bir etki bırakması olduğunu ifade etmiştir. Mezuniyetinin ardından hukuk fakültesine kaydolarak avukatlık yapan Meserret Sükuti'nin adını, Cumhuriyet Gazetesi'nde de görmek mümkündür. Roman hakkındaki övgüleri ise şu şekilde aktarılmıştır: *"Bu roman, yaşattığı yüksek aşk ile, ölmeyecek birçok romandan daha uzun süre yaşayacaktır. Çünkü zaman ve mekân kavramlarıyla sınırlı değildir. Bu aşk, dünyanın her yerinde, her milletin kültüründe var olabilecek bir şeydir."*²³

Aynı yıllıkta, lise 4. sınıf öğrencisi Celal tarafından yazılan aşağıdaki dizeler, milli duyguların belirgin bir şekilde ifade edildiği örneklerden biridir. Bu döneme ait yazılı, görsel ve sözlü içeriklerin çoğunda milli duyguların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum, sadece dışsal baskılarla değil, kişinin hür iradesiyle ve vatanına karşı duyduğu borçluluk hissiyle şekillenmiş olabilir. Zira, vatan sevgisiyle millet tarafından kurtarılan bir ülkede, şehitlere, gazilere, fedakâr halka ve mücadeleyi yöneten liderlere duyulan hayranlık ve minnet duygusunun, geçici olmaktan çok kalıcı bir nitelik taşıdığı açıktır. Henüz etkisi taze olan Millî Mücadele'nin izleri, bu şiirin düşmanlara ithafen yazılmış olmasını anlaşılır kılmaktadır.

“Cumhuriyet Düşmanlarımıza:

Alçakcasına Türkü vurdunuz sine sine,

Ey aç gözlü sefiller duyun, işidin yine.

Cumhuriyetin ömrü ebedi bir ömürdür

Türk zincire vurulmaz ezeldenberi hürdür.

Kendi yurdunu satan alçakları ansınlar

Göründe ay, yıldızı dertlerine yansınlar.

Gök yüzünü tayyare denizleri donanma

Kaplasa bile korku Mehmetçikte var sanma

Yalnız Avrupa değil beş kıtada bir olsa.

Boyun eğmez hiçbir Türk yurdu düşmanla dolsa.

Şanlı bayrağımızın dalgalandığı yerde

²³ *İstiklal Postası 1933-1934*, İstiklal Lisesi Yay., İstanbul 1934, s. 48.

Can verir Mehmetçikler his etmez bir kederde.
 Her Türk genci düşmana imanını bildirsin
 Ülküsine tapmıyan yerin dibine girsin.
 Vatan, bayrak, istiklal ile yaşarız ancak
 Görülürmü bunları düşünmeyen bir alçak?
 Gelin görün on yılda ne yarattı bu kartal
 Dehasıyla ne yaptı Gazi Mustafa Kemal.”²⁴

Paris, Bombay, Tahran, Beyrut gibi çeşitli coğrafyalarda yaşayarak ilham dünyasını genişleten Abdülhak Hamit Tarhan, Türk edebiyatına kazandırmış olduğu eserlerle adından bir hayli söz ettirmekte idi. (Enginün, 2022) Işık Lisesi’nde vefatı için portresine rastladığımız Abdülhak Hamit Tarhan, vefatından iki sene önce 9 Mayıs 1935 tarihinde Maltepe Askeri Lisesi öğrencilerine ithafen şu cümleleri yazmıştır: “Geçen yıl bastırdığınız mecmuayı gördüm, pek beğendim. Fotoğraflarınıza ayrı ayrı baktım, hepinizin gayet ciddi gençler olduğunuz görülüyor. İyi çalıştığınızı da öğrenerek bahtiyar oldum. Unutmayınız ki büyük Atatürkün zamanında yaşıyorsunuz ve ona layık askerler olacaksınız. Uğrunuz açık olsun evlatlar.”²⁵

Maltepe Askeri Lisesi’nde okuyan edebiyat bölümü öğrencileri genelde şiir yazmayı tercih etmiştir. Gündelik hislerle yazılan şiirlerin yanı sıra vatan temalı şiirler de kaleme alınmıştır. Az sayıda düz yazıdan bir tanesini yazan Trabzonlu öğrenci Şükrü Akın, “Sılda Batı” adlı kompozisyonunda edebi bir anlatımla Karadeniz tasviri çizerken memleketi için şu cümleleri yazarak yazısını noktalar: “Bu il, şüphesiz kıvanç içinde bir yurttur, ben de bu yuvanın bahtiyar konuklarından biriyim.. Hayır konuk değil, bu güzel yerlerin sahibiyim. Çünkü bu yerler hür, TÜRKİYE CUMHURİYETİ nin bir ülkesi, TÜRK ün yurdu; yani benim yurdumdur.”²⁶

Maltepe Lisesi yıllığındaki yurt ve millet temalarının ön plana çıktığı içeriklerin ardından, Işık Lisesi yıllığında ise Benderli imzalı bir yazıya rastlanmıştır. Bu yazıda, edebiyatla ilgili düşünceler iki kişinin diyalogu şeklinde ele alınmış ve yıllığa eklenmiştir. Bahsedilen Benderli, lisenin edebiyat öğretmeni

²⁴ *İstiklal Postası 1933-1934*, İstiklal Lisesi Yay., İstanbul 1934, s. 49.

²⁵ *Maltepe Askeri Lisesi Yıllığı 1934-1935*, 1935, s. 69.

²⁶ *Maltepe Askeri Lisesi Yıllığı 1934-1935*, 1935, s. 142.

olan Muvaffak Benderli'ye ait olabilir. Kaleme alınan bu diyalogun içinde yer alan bazı cümleler, Türk edebiyatının derinliklerini gözler önüne sermektedir:

“...Beğeniyorum. Her şeyi beğeniyorum.. Şairimizle, kitaplarımızla, mecmualarımızla övünüyorum.. Bütün bu kımıldanışların yarın “geniş adımlarla istikbal yaratacağını senin kadar ben de biliyor ve bekliyorum” Yalnız, yalnız istediğim edebiyat yoluna daha girilmedi.

İşte beni üzen, beni içlendiren nokta bu... (Divan Edebiyatı) na yapmacık, bir edebiyat dedik.. (Tanzimat)a içi dolgunca amma, dışı kof diye çattık.. (Edebiyatı cedide) dilimi berbat etti diye tasalandık. (Millî Edebiyat) için de dilime döndü amma o da, gülden,yardan “ bir kızın başından geçen”le “bir oğlanın başına gelen”den kurtaramadı diye yırtındık.. ümidimizi bugünlere bağlanmıştık. Bizi söyleten memleketi anlatan, Anadoluyu gösteren yazılar bekliyorduk, hani bu ses nerede? Nerede bu ses?”

Bu iki görüş arasındaki farklardan bir tanesi, önceki yazılmış eserlerden memnuniyet duyan bakış açısının aksine, diğer görüşün yazılan eserlerin yeterince çeşitli olmadığına dair bir karşı çıkış sunmasıdır. Yazar, roman yazarken araştırma yapmanın, çevresini tanımanın ve vatanını görmenin önemini vurgulamaktadır. Bu düşünce, "gözlerimizi etrafa çevirip içimizle görebilmek, gönlümüzle tadabilmek şart" cümlesiyle dile getirilmiştir. Yazar, üstünkörü yazılmış hikayelerden daha derin ve temeli olan hikayelere yönelmenin gerekliliğini savunur. Bu görüşe göre, sadece bir erkekle bir kadının hikayesi yerine halkın her bir ferdini yazıya dökmek gerekir. Yazar, buna örnek olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hani tramvaycının romanı, hani mektep çocuğunun hikâyesi, hani Mehmetçiğin destanı, hani kayıkçıların, hamalların türküleri... Hani... hani...”²⁷

Resim 7. Eski ve Yeni Edebiyat Karşı Karşıya²⁸

²⁷ *Işık Lisesi Yıllığı 1936-1937, 1937, s. 18-19.*

²⁸ *Kayseri Lisesi Yıllığı 1938-1939, 1939, s. 75.*

Işık Lisesi yıllığında yer alan yazılar, dönemin çağdaş anlayışına uygun bilgileri içermektedir. Bugün bile coğrafya dersinin gerekliliği konusunda toplumda yeterli bilinç oluşmamışken, 1936-1937 yıllarında coğrafya öğretmeni M. Niyazi Erenbilge, coğrafyanın mühendis, asker, elçi, memur, tacir gibi pek çok meslek dalında elzem olduğunu örneklerle açıklayan bir yazı kaleme almıştır. Ayrıca, orijinali René Vigo'ya ait olan Siyahlı Kadın adlı hikâye, bir 9. sınıf öğrencisi tarafından Türkçeye çevrilip yıllığa eklenmiştir. Farklı türlerde pek çok edebi eserin yer aldığı bu yıllık, okulun öğrencilerinin tekdüzelikten ziyade çok yönlü bir eğitim aldıklarını düşündürmektedir.

3.3. İzcilik ve Kamp

İlk zamanlarda adı keşşafılık olan izcilik, 1912 yılında Mehmet Robenson vesilesiyle Galatasaray Lisesi'nde başlamıştır. 1928 yılından itibaren devlet güvencesine alınan izcilik faaliyetleri Erken Cumhuriyet liselerinde oldukça popülerdir. 1935-1936 Galatasaray son sınıf öğrencileri okulun en kalabalık izci grubunu oluşturmaktadır. Dönemin izcileri Avrupa'ya muhtelif geziler düzenlemiştir. 1920 yılında başlayan Dünya İzci Jamboree'si dört yılda bir farklı ülkelerde gerçekleşen bir izci toplantısıdır. 1933 senesinde Macaristan Jamboree'si için Köstence'den geçen izciler, Suriyeli izcilerinde aynı yoldan toplantıya gittiklerini belirtmektedir. Gittikleri bölgelerde nasıl karşılandıklarıyla ilgili ise Suphi Coşkun'un yazdığı şu cümleler ise önemlidir:

“Köstence'ye ayak basınca, yabancı bir ülkenin bütün garipliğini duydum. Her yerde her yerde bir yabancılik kokusu var... o kadar ki, karşıdan bizi hayretle temaşa eden (?) fesli arabacılar bile, türkçe konuştuğumuz halde bizi Türk kabul edemeyecek kadar bizden uzaklaşmışlardı... yüzlerce sene bu ülkelerde at oynatan kahraman ecdadımın bu zavallı ahfadına acımaktan kendimi alamadım. Köstence ve Bükreşte birkaç gün geçirdikten sonra Peşteye hareket ettik. Macar hududunda, ellerinde Türk bayrakları, olduğu halde, milli kıyafetli Macar kızları bizi sevinçle karşıladılar. Bu karşılayış, hepimizde, onlara karşı büyük bir sevgi uyandırdı.”²⁹

Köstence'den sonra Bükreş'e doğru tren yolculuğuna çıkan öğrencilerden biri, yolculuk sırasında pencereden gördüğü toprak evler, çarık giyen köylüler ve arada sırada karşılaştığı Türkçe isimli istasyonların, Anadolu'ya yapılan bir yolculuğu andırdığını yazar.

²⁹ *Galatasaray Lisesi Yıllığı 1935-1936*, 1936, s. 82.

İzcilikte küçük grupları temsil eden "oymak" kelimesi, okullardaki izci gruplarını betimlemek amacıyla sıkça kullanılmıştır. İstiklal Lisesi'nde "İstiklal Oymağı" adı altında 90 kişilik bir grup bulunmaktadır. Her cumartesi saat 16:30'da izci komitesi toplanır; her 15 günde bir izcilere yangın söndürme, yemek pişirme, elektrik, bayrak, fener gibi konularda bilgiler verilir. Bu planlı sistemin bir sonucu olarak, oymaktaki her izci, köprü kurmaktan denizciliğe kadar birçok konuda bilgi sahibidir. Yapılan kamplardan birinde, uçaklar hakkında bilgilerini paylaşmak üzere öğrencilerle buluşan Vecihi Hürkuş'un, müdür ve kamp kumandanıyla çekilmiş fotoğrafı da yıllığa eklenmiştir.

Maltepe Askeri Lisesi'nin izcilik adına doğrudan bir bilgilendirmesi bulunmamaktadır; ancak her sene eylül ayında, on beş gün süren atış kampları yapılmaktadır. Bu kamplar sayesinde bir önceki dönem boyunca görülen derslerin uygulaması yapılır. Birinci sınıflar ise henüz eğitim almadıkları için bu kampta atış eğitimi alarak teşvik edilirler. Kamp kültürünün Işık Lisesi'nde de var olduğu bilinmektedir, çünkü her sene bu dönem geldiğinde öğrenciler heyecanla gitmeyi bekler; eski kampçıların anıları, yeni kampçıların merakını gidermektedir. Özellikle kendi evini kurmanın, öğrenciler için büyük bir zevk olduğu satırlarda vurgulanmaktadır.

3.4. Gezi

Galatasaray Lisesi'nin izcilik haricinde öğrencilerini götürdüğü diğer Avrupa şehirleri arasında Viyana, Venedik, Roma, Napoli, Pire, Atina yer almaktadır. Geziler sırasında İstanbul'dan ayrılan öğrencilerden birisi olan Şahap Kuranel, Çanakkale'den geçerken neler hissettikleriyle ilgili şunları aktarıyor: "Kalın üç düdük bizi harekete getirdi: Vapurun selamı. Arkadan sert bir sesle hepimiz toplandık. Nefes almaktan bile çekiniyoruz... Gözlerimiz yaşla dolu..."³⁰

Maltepe Askeri Lisesi'nde yıl içerisinde birçok gezi düzenlenmektedir ancak bu gezilerden çok azı sadece eğlence amaçlıdır. Genelde tatbikatlar için okul dışına çıkan öğrenciler Üsküdar'a yaptıkları geziyi ayrıntılı şekilde yazmayı tercih etmişlerdir. Gezide öğrencilerle beraber futbol, voleybol, halat gibi aktivitelerde yer alan okutanlar ve subayların neşesi dikkat çekmiştir. Kuzu içi, domates salatası ve helva yediklerine dair bilgiler edindiğimiz geziden öğrencilerin sevinçle ayrıldığı anlaşılmaktadır.

³⁰ *Galatasaray Lisesi Yıllığı 1935-1936*, 1936, s. 84.

Necatibey Öğretmen Lisesi'nin Balıkesir'in yörük köyü olan Savaştepe'ye düzenlediği geziye hem öğrenciler hem mezunlar davet edilmiştir. Okulların kapanmasına bir hafta kala yapılan bu gezi öğrencileri oldukça heyecanlandırmıştır. Tren yolculuğu başlarken mezun öğrencilerin de dahil olmasıyla ortalık iyice neşe dolmuştur. Bu anları kaleme alan öğrenci şunları söylemiştir: *“Derhal vagonlara koşuştuk. On, onbeş dakika sonra eski mezunlar istasyonda idiler. Bu esnada samimi tokalaşmaları bir görseniz, hele iki tanesi; bizim mektepten dört sene evvel beraber mezun olmuşlar, birisi Edremitten gelmiş, diğeri Balıkesirde idi. Birbirlerini bir kucaklayışları vardı ki, bunları gören on sene gaybubattan sonra buluşan ana, oğul veya iki kardeş sanır. Demek bu yuva insana bu kadar samimi, içtimai duygular aşıyor.”*³¹

Öğrencilerin tamamen erkeklerden oluşuyor olması, yatılı okudukları için sabah akşam bir arada olmaları, hepsinin de daha mezun olmadan meslektaş olması, aynı hedef için okuyor olması bu lisedeki öğrencilerin diğer lise öğrencilerine nazaran birbirine daha yakın hissetmelerine neden olabilmektedir keza yukarda da bunun örneği görülmektedir.

Savaştepe Gezisi sırasında, keman ve mandolin çalan öğrencilerin yanı sıra, zeybek oynayan ve monolog söyleyen öğrenciler de vardı. Bu sırada eğlenceden mahrum kalmak istemeyen öğretmenler ise takım kurarak voleybol oynamışlardır. Yemek olarak köfte, yaprak dolması ve ırmık helvası yenmiş; daha sonra marul dağıtılmış ve herkes ikişer üçer marul yemeye başlamıştır.

Bu gezinin dışında, elli kişilik bir grupla Kurban Bayramı tatilinde Bursa gezisi düzenlenmiş, gezide Bursa'nın tarihi abideleri, kültür müesseseleri ve fabrikaları ziyaret edilmiştir. Elli ve seksen kişilik gruplarla da Bandırma gezisi yapılmış hem kültürel hem de spor anlamında katkılar sağlanmıştır. Bu iki gezinin dışında, Çayırhisar, Halalca, Ayşebacı, Üçpınar, Köşeler ve Yakupköy'e gidilmiş ve buralardaki köy okulları ziyaret edilmiştir. Öğrenciler için oldukça faydalı olmuştur. Seneyi oldukça aktif geçiren Necatibey Öğretmen Lisesi'nin aksine, İstiklal Lisesi sadece onuncu yıla özel bir Ankara gezisi düzenlemiştir. Kayseri Lisesi ise Tavlusun, Niğde gibi yakın bölgelere geziler yapmış; bu bölgelerden çok fazla öğrenci alındığı için gezinin rotasını belirleyen faktörlerden biri de bu olmuştur.

³¹ Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Yıllığı 1937-1938, 1938, s. 47.

3.5. Spor

1938 yılında yürürlüğe giren “Beden Terbiyesi Kanunu” ile spora verilen önem, çağdaşı olan diğer devletlere göre çok daha ileri düzeydedir.³² Gençlerin boş zamanlarında spor yapmaları ve bir kulübün parçası olmaları teşvik edilmiştir. Bu kanun öncesinde ise Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte izcilik gibi faaliyetler desteklenmiş ve her okulda bu faaliyetlerin yaygınlaştırılması için çalışmalar yapılmıştır. Spor alanında sistemli bir eğitim verilmesi, ilerleyen yıllarda olimpiyatlarda ülkeyi temsil edecek başarılı milli sporcuların yetişmesine olanak sağlamıştır. Zira ülkelerin başarı mücadelesinde olimpiyatların önemi, özellikle Soğuk Savaş dönemi ile birlikte önemli ölçüde artmıştır.

Spora olan bu desteğin yansımalarını kaynak olarak kullanılan yıllıklarda görebilmek mümkündür. İzcilikten sonra kayak sporunu da liseler arasında yaygın hale getiren Galatasaray Lisesi her sene Uludağ’a kayak yapmaya gitmektedir. Güreş, futbol, voleybol, basketbol, atletizm, denizcilik dallarında hem sınıflar arası müsabakalar hem milli sporcular yetiştirme konusunda lise oldukça aktiftir. Maltepe Askeri Lisesi beden terbiyesi öğretmenine göre Uludağ’da yapılabilen spor faaliyetlerinden bilhassa dağa tırmanmak diğer sporlardan çok daha kuvvet vericidir. Ancak Uludağ’a gitmek için hem zaman hem maddi manevi destek gerekmektedir. Bunlar sağlanamadığından orman koşuları, denizde serbest yüzme, spor meydanında yapılan oyunlar öğrenciler için tertip edilmiştir. Futbol, boks, güreş, koşu, disk, cirit, gülle, eskrim, tenis, voleybol faaliyetleri mevcuttur. 17 Nisan tarihini spor bayramı kabul eden İstiklal Lisesi öğrencileri, şenlik vesilesiyle atlet, basketbol, futbol, koşu, gülle gibi spor müsabakaları düzenlemiş, okul müdürü, muavin ve muallimler bazı müsabakalara hakemlik yapmıştır. Işık Lisesi voleybol ve ping-pong takımına sahiptir. Yıllığa ekledikleri spor haberleri sayfası sayesinde 1936-1937 yılı liseler arası spor müsabakalarına katılan takımları öğrenebilmekteyiz, bu takımlar: Boğaziçi Lisesi, Şişli Halkevi, Kabataş, Gazi Osman Paşa, Galatasaray, Şişli Terakki, İstanbul Lisesi, Vefa Lisesi’dir. Balıkesir Necatibey Öğretmen Lisesi voleybol, futbol, tenis, basketbol, hentbol ve atletizm şubelerine sahiptir aynı zamanda salon çalışmaları adı altında pinpon, satranç ve bilardo faaliyetleri de yapılmaktadır. Bu lisede sene içerisinde resmi olarak 28 voleybol, 28 basketbol, 16 futbol, 18 hentbol maçı yapılmıştır. Kayseri Lisesi ise daha çok jimnastik alanında kendini geliştirmiştir.

³² Mutlu Türkmen, “Kuruluş Döneminde Cumhuriyetin Milli Eğitim ve Beden Eğitimi Politikaları”, *International Journal of Contemporary Educational Studies*, C. 1, 2015, s. 20.

3.6. Sanat

İstiklal Lisesi Musiki Kolu, oluşturduğu müzik heyeti ile konserler düzenlemiş ve Türk ile Dünya müziğinden eserler içeren bir radyo yayını yapma cesareti göstermiştir. Kıymetli şarkıların öğrencilere tanıtılmasında önemli bir rol oynayan bu kol, İspanyolca ve Rusça şarkılar seslendirmekle kalmamış, aynı zamanda dekor ve kostümlerle bezenmiş bir rövüye de imza atmıştır. Öğrenciler, Talebe Geceleri düzenleyerek Kahraman, On İnkılap, Babür Şah'ın Seccadesi, Örs ile Çekiç, Bir Şaka, Has Bahçe, Dokuz Kişi, Bir Yaş Dönümü, Şeytan, Küçük H. Cepheye Gidiyor, Orta Oyunu, Cümlemiz Deli, Talihsiz Bahtiyar Ef., Çocuk Vali, Nesteren ve Bir Sukut-u Hayal gibi piyesleri sahnelemişlerdir. Bu gecelere ek olarak bazı çarşamba akşamları öğrencilere en güzel filmleri izleme fırsatı sunmak amacıyla sinema tesisatı kurulmuştur. Maddi ve manevi sıkıntılara rağmen faaliyetlerini sürdüren okul, kültürel çalışmalara verdiği önemi açıkça göstermektedir.

Fotoğrafın diğer faaliyetlerden daha genel olduğunu düşünen İstiklal Lisesi öğrencileri, okulda gerçekleşen her olay ve faaliyeti fotoğraflamakla yükümlü yedi kişilik bir fotoğraf kolu oluşturmuşlardır. Yıllıkta yer alan fotoğraflar, bu kol sayesinde günümüze ulaşmıştır.

Balıkesir Necatibey Öğretmen Lisesi'nde müzik zevkini öğrencilere aşılamak amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmış, müzik aletlerinin sayısı artırılmış ve toplamda 204 öğrenci bu aletlerle çalışmasına fırsat bulmuştur. Okul orkestrası da sürekli olarak faaliyette bulunmuştur. Ayrıca, Balıkesir'de fotoğrafçılıkla ilgilenen öğrenciler için bir karanlık oda tesis edilerek, öğrencilerin fotoğraflar çekmesi sağlanmış ve bu fotoğraflardan bir albüm oluşturulmuştur. Fotoğrafa ilgi duyan yirmiden fazla öğrenciye amatör fotoğrafçılık eğitimi verilmiştir. Okulda yerli malı sergisi, resim ve iş sergisi, terbiye sergisi gibi çeşitli sergiler de düzenlenmiştir.

Maltepe Askeri Lisesi'nde ise karikatür, sergi, tiyatro gibi faaliyetler bulunmamaktadır; yalnızca orkestra takımı, bando ve borazan takımı yıllıkta yer almaktadır.

İstiklal Lisesi yıllığında yaklaşık on altı, Galatasaray Lisesi yıllığında ise yaklaşık yirmi adet karikatür çalışması yer almaktadır. Bu çalışmalar arasında bazıları Nüvit imzalı iken, imzasız olanlar için ayrıca not düşülmüştür. İmzasız çizimler, çeşitli çocuk kitaplarında illüstrasyonlar yapan ve küçük yaşta sergi açan

Orhan Tolon'a aittir. Kendisi, aynı zamanda bu liseye mensup bir öğrencidir ve yıllığın yayınlandığı yıldan bir yıl önce mezun olmuştur.

Kayseri Lisesi yıllığında ise “Kızmaca Yok” başlığı altında karikatürler çizilmiştir. Ayrıca, müdür ve öğretmenleri içeren cesur görseller de oluşturulmuştur. Resimli ve resimsiz esprilerin de yer aldığı Kayseri Lisesi yıllığı, diğer liselere kıyasla çok daha fazla çizim içermektedir.

Resim 8. Resimli Espri Örneği³³

Edebiyat kolu öğrencilerinden Mehmet Akaydın, sinemaya, spora ve modaya büyük ilgi duymaktadır. Kayseri'ye gelen bütün filmleri hakkında bilgi almak için arkadaşları, mutlaka ona başvurduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, sinema işlerini iyi idare eden Nezahat adında bir öğrencinin varlığı da dikkat çekmektedir.

Sonuç

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türk halkı pek çok alanda yenilikle karşılaşmış ancak bu yenilikleri benimseme süreci adım adım ilerlemiştir. Savaşların getirdiği psikolojik, ekonomik ve sosyal bunalımlardan henüz sıyrılmamış olan halk, yeni düzene ayak uydurmak için çaba sarf etmiştir. Bu noktada eğitim, yeniliklerin halk tarafından anlaşılmasında ve içselleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Her ne kadar tüm bölgelerde eğitim bir anda organize edilememiş olsa da farklı coğrafyalarda eğitim veren kurumların öğrenci profili, ders içeriği ve

³³ Kayseri Lisesi Yıllığı 1938-1939, 1939, s. 75.

faaliyetleri incelendiğinde dönemin genç neslinin bölgesel farklılıklar gözetilerek nasıl şekillendirildiği hakkında çıkarımlar yapılabilmektedir. İncelenen altı lise yıllığı, eğitimin her düzeyde, askeri okullar, öğretmen liseleri, özel liseler ve taşra okulları gibi farklı kurumlar aracılığıyla ne denli yaygınlaştığını ve benzer kültürel etkinliklerin ön plana çıktığını göstermektedir. Bu tür bir inceleme, Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimle şekillenen fikir dünyasının, ilerleyen yıllarda toplumsal gelişimi nasıl yönlendirdiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, Cumhuriyet'in inkılaplarının halk üzerindeki etkileri, eğitim aracılığıyla toplumun her kesimine ulaşmaya çalıştığı ve genç nesilleri modern Türkiye'nin idealine uygun şekilde yetiştirmeyi amaçladığı sonucuna varılabilir. Bu bağlamda, eğitimin toplumsal dönüşümdeki merkezi rolü, daha geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde, Cumhuriyet'in yetiştirdiği çocukların fikir dünyalarını şekillendiren en önemli faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Yıllık sayısı ve bölgesel çeşitlilik artırıldıkça, Cumhuriyet'in yetiştirdiği neslin eğitim süreçleri ve düşünsel evrimleri hakkında daha derinlemesine bilgi edinmek mümkün olacaktır. Bu yöntemle, inkılapların toplumsal yaşamda nasıl uygulandığı ve halkın bu değişimlere nasıl uyum sağladığı daha açık bir şekilde gözler önüne serilebilir.

Kaynakça

- Akşin, S. (2018). *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Alkan, M. Ö. (2008). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, s. 9-84.
- Ataünal, A. & Özalp, R. (1977). *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB Basımevi, İstanbul.
- Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Yıllığı 1937-1938*. (1938). Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu Yay., Balıkesir.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Engin E. (2025). "Galatasaray Lisesi", *Türk Maarif Ansiklopedisi*, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/galatasaray-lisesi/#yazar-1> (08.02.2025).
- Enginün, İ. (1988). "Abdülhak Hâmid Tarhan", *DİA*, C. 1, İstanbul, s. 207.210.
- Galatasaray Lisesi Yıllığı 1935-1936*. (1936). Galatasaray Lisesi Yay., İstanbul.
- İstiklal Postası 1933-1934*. (1934). İstiklal Lisesi Yay., İstanbul.

- Işık Lisesi Yıllığı 1936-1937*. (1937). Işık Lisesi Yay., İstanbul.
- Kayseri Lisesi Yıllığı 1938-1939*. (1939). Kayseri Lisesi Yay., Kayseri.
- Kinross, L. (2017). *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Sander, Altın Kitaplar Yay., İstanbul.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, MEB Yay., İstanbul.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Maltepe Askeri Lisesi Yıllığı 1934-1935*. (1935). Maltepe Askeri Lisesi Yay., İzmir.
- Örmecioğlu, H. T. (2019). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”, *Belleten*, C. 83, s. 729-752.
- Polat, N. H. (2003). “Agâh Sırrı Levend”, *DİA*, C. 27, Ankara, s. 148-149.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Sungu, İ. (1943). “Galatasaray Lisesi’nin Kuruluşu”, *Belleten*, cilt VII, sayı 28, s. 315-347.
- Şişman, A. (1996). “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, *DİA*, C. 13, İstanbul, s. 323-326.
- Tirfil, T. (2022). *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultanîler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Türk Hukuk Kurumu. (1991). *Türk Hukuk Lügati*, Türk Hukuk Kurumu, Ankara.
- Türkmen, M. (2015). “Kuruluş Döneminde Cumhuriyetin Milli Eğitim ve Beden Eğitimi Politikaları”, *International Journal of Contemporary Educational Studies*, C. 1, s. 1-25.

Feyza Uzunoğlu, Orta Çağ Avrupası'nda Katolik-Katar Çatışması; Otorite, Savaş ve Engizisyon, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, 240 sayfa, ISBN: 978-625-396-081-0.

Ayşenur ÇELEBİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 27 Kasım 2024
Kabul: 28 Ocak 2025

Article Info

Received: November 27, 2024
Accepted: January 28, 2025

“Orta Çağ Avrupası'nda Katolik-Katar Çatışması; Otorite, Savaş ve Engizisyon” adlı eser, Dr. Feyza Uzunoğlu tarafından kaleme alınarak, yüzyıllarca hak ettiği ilgiyi göremeyen Orta Çağ Hristiyan heretikliğine dair çalışmaları kapsamaktadır. Bilhassa İngiltere'nin başı çektiği ve Amerika'da da önemli çalışmaların yapılmasına mukabil, Türkiye'de de bu hususta önemli ilk müstakil kaynak olması açısından son derece önem arz eden ve incelenmeye değer bir konu ve eser olduğu kanaatini yansıtmaktadır. Zira, bu minvalde Türkiye'de yeteri kadar çalışma yapılmadığı ve hatta hiç müstakil bir eser kaleme alınmadığı görülmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalar, Katarların Maniheizm kökenli olduğuna dair eski paradigma söylemlerine dayanmaktadır ancak bu eser ilk defa jeneolojik yaklaşımı reddederek Katarların, XII. yüzyıl Languedoc'unun özel şartlarında ortaya çıkan dini bir grup olduğunu öne sürerek Katarların yerel kökenli olduklarını savunan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Hristiyan heretikliğinin mihenk taşı olarak görülebilecek olan Katarların, Orta Çağ Katolik-Katar çatışması; otorite, savaş ve engizisyon alt başlıkları dahilinde ele alınması kıymetli görünmektedir. Dünya tarihinde Doğu ve Batı arasında çeşitli kültürel, siyasi, ticari ve bilimsel birçok alanda yaşanan etkileşimler ve köklü dönüşümler nedeniyle devrim yüzyılı olarak adlandırılan XII. yüzyılın Güney Fransa'sında ortaya çıkan muhalif gruplar, Katolik Kilisesi tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve heretik statüsünde değerlendirilmiştir. Siyasi, dini, ekonomik, sosyolojik ve pek çok kültürel evrim ve devrimin vuku bulmasına sebep olan bu gruplar, günümüzde var olan olguların tarihsel sürecine ışık tutmaktadır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İbn Haldun Üniversitesi; Yüksek Lisans Enstitüsü; Dinler Bilimleri Anabilim Dalı; celebiayşenur950@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3514-3418. İstanbul-Türkiye.

Bu nedenle, “*Orta Çağ Avrupası’nda Katolik-Katar Çatışması; Otorite, Savaş ve Engizisyon*” adlı çalışma, Türkiye’de ilk defa müstakil bir konu bağlamında detaylı araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmış kıymetli bir eserdir. Eser, giriş ve sonuç bölümleri hariç olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır; Birinci bölüm: ‘*Teorik Çerçeve: Bourdieu Sosyolojisi’nde Anahtar Kavramlar*” İkinci bölüm: ‘*Katarların Tarih Yazımındaki Yaklaşım Farklılıkları ve Güncel Tartışmalar Ekseninde Köken Problemi*” Üçüncü bölüm: ‘*Retorik Tartışma*’ ve son olarak Dördüncü bölümde ise: ‘*Şiddetin Kutsanmış Dayanakları*’ adlı mevzu ile geniş ve detaylı bir perspektiften “*Orta Çağ Dönemi’nde Katolik-Katar Çatışması*” ’ele alınmıştır. Bilhassa Bourdieu’nun kavramları yardımıyla konunun analiz edilmeye çalışılması ise akademik bir yaklaşım gereğince son derece önem arz etmektedir. Zira, konu ilk defa Bourdieu’nun kavramları bağlamında incelenerek uluslararası literatüre bu açıdan yeni bir perspektif ile katkı sağlamıştır. Ayrıca, Türkiye’de Dinler Tarihi alanında da tarihsel bir konunun sosyolojik bir perspektiften ele alınmış olması ve konunun bir teoriye (Bourdieu’nun oyun teorisi) adapte edilip, analiz edilerek eserin oluşturulması da eserin önemini göstermektedir.

Eserin, Papa III. Innocent’in, Albililer Haçlı Seferi çağrısında dile getirdiği; “*...Tanrı’nın gücü ve yardımıyla bu heretiklere Müslümanlara saldırdığınızdan daha pervasızca saldırın. Zira bunlar onlardan daha şerhiler!*” ifadeleriyle başlaması, Albililer Haçlı Savaşı’nın ne kadar kanlı bir mücadele olduğuna vurgu yapmaktadır. XII. yüzyıl *Languedoc’unda* (Güney Fransa) ortaya çıkan Katarlar, Hristiyanlık içerisinde zuhur eden heretik bir grubu temsil etmektedir. Katarların XII. ve XIII. yüzyılda Languedoc bölgesinde gayet etkin ve yaygın bir hareket olduğunu ifade eden Uzunoğlu, siyasi bakımdan yeterli güce erişememelerinden mütevellit mezhep statüsünü kazanamadıklarından ve bu doğrultuda heretik bir grup olarak kabul edildiklerinden bahsetmektedir. Bu heretik grubun araştırılması noktasında çeşitli sebeplerden ötürü yalnızca Katolik perspektiflerden kaynak elde edilmesi sebebiyle, temkinli bir yaklaşımın sergilenmesinin daha doğru olacağı ifade edilmektedir. Katarların tarih yazımını ele alan yazar, son dönemlerde özellikle de Anglosakson literatür bağlamında Katar araştırmalarının altın çağını yaşadığını söyleyerek, 1950 yılı öncesine dayanan; Katarların, Maniheizt kökenli olduğu ve bu geleneğin zaman zaman yer altına saklanmak suretiyle, IX. yüzyılda Anadolu’da Pavlikanlar, X. yüzyılda Balkanlar’da Bogomiller aracılığıyla Batı Avrupa’ya intikal eden bir gelenek olduğu düşüncesinin benimsenmesinin, 1950 yılı itibarıyla bir paradigma değişimine uğradığını vurgulamıştır. Yazar, dönem şartlarını dikkate alarak birbirinden uzak coğrafyalara ve farklı yüzyıllara ait olan dini grupların müsterek bir kökene sahip olmalarının pek de makul

görülemeyeceğini dile getirir. Katarların XII. yüzyıl Languedoc'unun özel şartlarında ortaya çıkan bir dini grup olduğuna dair söyleme binaen, eserin Türkiye akademisinde var olan eski paradigma söylemlerine ışık tutacağı görülmektedir. Zira, Türkiye'de sürdürülen eski tez olan jeneoloji teorisinin aksine eser, yerel kökenli dini bir grup olduklarını savunan ilk eser olma özelliğine sahiptir. Orta Çağ Avrupa'sının siyasi yapısı ve Kilise tarihinin anlaşılmasına ışık tutan bu eser, Türkiye'de Katarlar hakkında müstakil bir eser bulunmaması hasebiyle de önem arz etmektedir. Uzunoğlu eserinde, XII. yüzyıl Languedoc'u bağlamında Katolik-Katar çatışmasının temel gerekçesinin din temelli ayrışmalar mı yoksa dünyevi çıkarlar mı olduğu konusunu sorgulamıştır. Bourdieu'nun oyun teorisine göre konuyu uyarlayan Uzunoğlu, bu teoriye göre hayatın bir mücadele sahası olduğunu ve bu mücadeleyi kazanabilmek için sosyal, kültürel ve ekonomik sermayeler gibi farklı sermaye türlerine ihtiyaç duyulduğunu ve bu yolla simgesel iktidarın elde edilmek istendiği vurgusunu yaparak, XII. yüzyıl Languedoc'unu bu bağlamda inceler ve Kilise'nin Katarlar'ın büyümesinden rahatsız olma sebeplerinin yalnızca dini otoritenin sarsılması olmadığına işaret eder. Bu doğrultuda, Kilise ve Katarların yalnızca dini zeminde değil aynı zamanda siyaset ve ekonomi alanlarında da mücadele ettiklerini savunarak konuyu ele alır. Uzunoğlu, siyasi otorite mücadelelerinin ve güç ilişkilerinin mevcut çatışmadaki rollerine de değinmiştir. Eserde, Engizisyon Mahkemelerinin icadı ve Hristiyanlara karşı bir Haçlı Seferinin gerçekleştirilmesinin nasıl meşruiyet kazandığı ve kutsallaştırıldığı hususu ele alınmıştır. Kilisenin, siyasileri ve kendi müntesiplerini Hristiyan bir topluluğa karşı yürütülen bir Haçlı Seferine iştirak etmeye nasıl ikna ettiği, Katarların inanç ve uygulamaları hakkında hangi bilgilere ulaşılacağı, Languedoc toplumunun niçin Katolik inancından uzaklaşarak Katarlara yöneldiği ve Kilisenin bu duruma nasıl bir tavır takındığı eserin üzerinde durduğu diğer önemli konulardır. Siyasi otorite, Kilise ve Heretikler arasındaki mücadelenin doğurduğu sonuçlar, geçmişten günümüze aydınlatılmaya çalışılmıştır. Katolik-Katar çatışmasını konu alan bu eser, Pierre Bourdieu'nun "*oyun teorisi*"nin kullanmasıyla analiz edilmiştir. Özellikle, Bourdieu sosyolojisindeki fail-yapı ilişkisi, simgesel iktidar, sermaye çeşitleri gibi kavramları ele alan Uzunoğlu, konuyu zengin bir açıdan tahlil ederek farklı bir yaklaşım sergileyerek literatürün zenginleşmesine olanak sağlamıştır.

Katarlara dair sürdürülen Maniheist kökenli olduklarına dair "*jeneolojik görüş*"ün, yukarıda da bahsettiğimiz 1950'li yıllardaki paradigma değişimi ile değiştiğini, ancak hala daha sürdürüğünü ifade eden Uzunoğlu, günümüz Katar çalışmaları kapsamında "*geleneksel*" ve "*şüpheli görüş*"e değinerek; şüpheli görüşün, Katarların Katoliklerin ürettikleri hayali bir düşman

olduğunu ve hatta tarihte hiç yaşamadıklarını, geleneksel görüşün ise, şüpheli görüşe katılmayan bütün tarihçileri aynı kategoride değerlendirdiklerini aktarmaktadır. Bu minvalde ise Uzunoğlu, literatürün daha sağlıklı değerlendirilmesi adına bu görüşlere ek bir görüşün de dahil edilmesi gerektiğini teklif etmiştir. Konunun tarihsel perspektif dahilinde en doğru şekilde ele alınması için Katarların ortaya çıkışı kapsamında, sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik şartları göz önüne alan yazar, XII. yüzyıl Languedoc'unu inceleyerek, güç dengeleri ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda Bourdieu'nun sermaye çeşitleri olarak nitelendirdiği kavramlar üzerinden konuları değerlendirip, farklı bir yöntem ile mevzunun daha iyi anlaşılmasını ve zenginleşmesini sağlamıştır. Katarlara dair yürütülen çalışmaların kaynağı, Katolik çerçeveden müteşekkil olduğunu ifade eden Uzunoğlu, bu minvalde, Katolik otoritelerin kaleme aldığı reddiyeler, kronikler, vaaz metinleri, Engizisyon Mahkemeleri kayıtları, Papalık kayıtları gibi dokümanlardan oluşan kaynaklara ihtiyatlı yaklaşılmasını dile getirmiştir. Zira, Uzunoğlu'nun da eserini kaleme alırken başvurmuş olduğu bu birincil kaynaklar, Katarların düşmanı olarak nitelendirilen Katolikler tarafından oluşturulmuştur. Zira, Katarlara ait birkaç anonim kaynak dışında, kendi kaynaklarının tamamının yakılmış olması Uzunoğlu tarafından Katarların araştırılması noktasında karşılaşılan en büyük handikaplardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu durum da zorunlu olarak, başvurulacak birincil kaynakların Katoliklerce kaleme alınan dokümanlardan oluşmasına sebep olmuştur. Eseri kaleme alırken başvurulacak Katolik kaynaklara yönelik daha fazla örneğin misal olarak verilmesinin tercih edilebileceğini de söyleyebiliriz. Zira bu sayede, konuya dair kaynak örneklemelerini bizzat görüp incelemek, mevzuya dair daha hususi bir çıkarım sağlamaya ve doygunluğa vesile olabilirdi. Eserin, çoğunlukla birincil kaynakların referansından teşekkül etmesi de -her ne kadar bu birincil kaynakların zorunlu olarak Katolıklara ait olmasına mukabil-, eserin literatür zenginliğini yansıtan önemli bir ölçüttür.

Protestanlığın öncüleri ve ilk Protestan şehitler olarak görülmesi ve Ortodoks bir alternatif olarak Dominiken tarikatının kurulmasına ve sonrasında muhtelif tarikatlara öncelik etmeleri nedeniyle Katarlar, Orta Çağ Hristiyan tarihinin son derece önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Uzunoğlu eserinde, Katarların vesile olduğu Kilisedeki değişiklikler için *failin yapıyı değiştirmesi* bağlamında bir değerlendirme ile durumu nitelendirmiştir. Muazzam bir dehşetin yürütüldüğü Languedoc toplumunda kilise, vahşice gerçekleştirdiği şiddeti meşru bir zemine oturtabilme adına epey çaba sarf etmiş ve bu süreç içerisinde Engizisyon Mahkemelerinin kurulmasına da sebebiyet vermiştir. Engizisyon Mahkemelerinin bu süreç içerisinde kurulduğuna değinen Uzunoğlu, eserinde, aslında kendi dindaşları olan

Katarlar için icat edilmiş olmasının ilginç olduğunu ifade ederek, Hristiyanlık tarihi için son derece önem arz eden bir kurumun tarihi arka geçmişini, süreç içerisinde kutsallaştırılması gibi detayları ele alarak, Engizisyon Mahkemelerinin daha kapsamlı algılanmasına ve okunmasına vesile olmuştur. Keza, kendi dindaşları için kurumsallaştırdıkları Engizisyon Mahkemeleri gibi kendi dindaşları olan Albililer üzerine bir Haçlı Seferinin gerçekleştirilmesi de dini, siyasi ve ekonomik pek çok farklı bakış açıları ile değerlendirilerek, Papa III. Innocent'in savaş çağrısı ve IV. Raymond'ın konumu göz önüne alarak, Katarlara yönelik şiddetin teorik bakımdan nasıl meşrulaştırıldığı incelenmiştir. Buna mukabil, Engizisyon Mahkemelerin dönem içindeki uygulamalarına örnek verilmesi, Engizisyon Mahkemelerinin sergiledikleri sert tutumları daha net görebilmemiz adına iyi olabilirdi.

Languedoc toplumunu ve konumunu ele alan yazar, Languedoc'un liman bölgesi olması, uluslararası ticarete yakın olması, sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan ileri bir bölge olması, bölge insanının Endülüs Emevî Devleti'ne yakın olması ve böylelikle Katarların, Müslüman ve Yahudi halkları ile irtibat halinde olmaları sebebiyle, bölgenin sosyopolitik öneminden bahsederek tarihsel süreç içerisinde, pek çok farklı gerekçelerle Güney Fransa'ya, Kilise ve siyasi otorite tarafından gerçekleştirilen uzun yıllar süren savaşların ve hatta katliamların yapıldığını ifade etmiştir. Kilise ve siyasi otoritenin gerçekleştirdikleri bu savaş ve katliamların, dini bir perde çekilerek meşrulaştırılmaya çalışılması, eser boyunca farklı denklemlerle ele alınarak okuyucuya sunulmuştur. Böylelikle eser bize, Orta Çağ Katolik-Katar çatışmasının yalnızca dini bir ayağa sahip olmadığını, siyasi ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda da hareket edildiğini göstermesi sebebiyle önem arz etmektedir. Yazar, Kilise'nin yaşadığı olaylar neticesinde geçirdiği değişimleri ve sergilediği tutum ve davranışları da ele almış olmasıyla, Kilisenin tarihsel süreç içerisindeki farklı serüvenlerini görmemizi sağlayarak bu hususta da katkı sağlamıştır. Öte yandan bu hususların, Bourdieu'nun oyun teorisine uyarlanarak tahlil edilmiş olması, eserin akademik gücüne katkı sağlayan en önemli unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de Katarlar hususunda yapılan araştırmalar kapsamında da paradigma değişimine yönelik sergilenen ve başlı başına müstakil olarak Katarlar hususunda kaleme alınan ilk eser olması da bu alandaki önemini arttırmaktadır. Kitabın hedef kitlesinin daha çok alanında uzmanlaşan tarihçiler ve tarih sahasına ilgi duyan kimseler olduğunu ifade eden Uzunoğlu'nun, tarih sahasına yönelik akademik olarak son derece güçlü bir eser kaleme aldığı söylenebilir. Zira, dipnot ve kaynakçalarının çeşitliliği ve kuvvetliliği de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Sam Ottewill-Soulsby, *The Emperor and the Elephant: Christians and Muslims in the Age of Charlemagne*, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2023, xx + 363 sayfa, ISBN: 978-0-691-22796-2.

Mehmet FIRAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Kasım 2024
Kabul: 9 Aralık 2024

Article Info

Received: November 28, 2024
Accepted: December 9, 2024

Kartacalı komutan Hannibal İkinci Pön Savaşı'nda (M.Ö. 218-201) Roma Cumhuriyeti'yle savaşmaları için ordusundaki filleri Alplerden geçirmişti. Bu olaydan yaklaşık bin yıl sonra bir başka fil, yüksek ihtimalle yine Alpleri geçerek Avrupa'ya ulaşacaktı. Fakat bu fil savaşma amacıyla değil diplomatik nedenlerle gönderilmişti; Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in Frankların kralı Şarlman'a gönderdiği hediyelerden biriydi. Peki aralarında binlerce kilometre bulunan bu iki devlet arasında neden bir elçilik ilişkisi kurulmuştu? Ortak düşmanlara karşı bir ittifak arayışı mıydı? Yoksa tebaaya karşı bir prestij göstergesi miydi? Karolenjler döneminde Franklar bütün Müslümanlarla benzer diplomasiyi mi yürütmüştü? Lisans derecesini York Üniversitesi'nden, yüksek lisans ve doktora derecelerini ise Cambridge Üniversitesi'nden alan ve 2022'den beri Oslo Üniversitesi'nde kıdemli araştırmacı olarak çalışmalarını sürdüren Sam Ottewill-Soulsby, değerlendirmeye konu olan bu ilk monografik eserinde yukarıdaki sorulara ve daha fazlasına cevap aramaktadır.

Karolenjlerin ortaya çıkışı ile Müslümanların geniş coğrafyalara yayılması aynı döneme denk gelmektedir. Frank Krallığı'nda saray nazırı göreviyle yönetimi *de facto* elinde bulunduran Charles Martel, Endülüs'ü fethedip Frank topraklarına akınlar yapmaya başlayan Müslümanlara karşı yaptığı başarılı savaşlar ile meşhur olmuştu; 732'deki Tours Savaşı bu mücadeleler arasında en önemli olanıydı. İki taraf arasındaki diplomatik ilişkiler de yine VIII. yüzyılın ortalarında başladı. Aynı şekilde Franklar Charles Martel'in kral olan oğlu III. Pepin döneminde Abbâsîler ile temasa geçmişlerdi. Gerek Endülüs Emevîleriyle gerekse Abbâsîlerle kurulan diplomasi Pepin'in oğlu Şarlman ve onun

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı; mfirat89@gmail.com; ORCID 0009-0000-9784-1305. İstanbul-Türkiye.

oğlu Dindar Louis dönemlerinde ise zirveye çıkmıştı. Ottewill-Soulsby bu çalışmasında Şarlman ve Dindar Louis dönemlerini merkeze almakla birlikte öncesi ve sonrası ilişkilere de temas etmektedir. Karolenj-Müslüman ilişkilerini çalışan birçok eser bulunmasına karşın yazar modern tarihçilikte sorun olarak gördüğü iki noktaya parmak basarak bu alanda neden yeni bir kitaba ihtiyaç duyulduğu sorusunu cevaplamaktadır.

Yazarın sorun olarak gördüğü ilk husus, Frank-Müslüman ilişkilerinin Batı literatüründe ekseriyetle Karolenjlerin bakış açısıyla, onların elinden çıkmış Latince kaynakları merkeze alarak yazılmış olmasıdır. Konuya ilişkin Arapça kaynaklar sınırlı olmasına karşın yazar bu kaynakları da merkeze aldığını söylemektedir. Kaynakların Franklar ile olan ilişkilerde yetersiz kaldığı durumlarda ise Müslümanların genel diploması alışkanlıklarından çıkarımlarda bulunma yolunu izlediğini belirtmektedir (s. 7-8). Gerçekten de yazarın kullandığı birincil kaynaklar incelendiğinde çok sayıda Arapça yazılmış eserin yer aldığı görülmektedir. Ancak bu eserlerin genellikle Batı dillerine yapılmış çevirileri kullanılmıştır. Dolayısıyla yazarın Arapça kaynaklar açısından tercüme eserlerle sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu durum ise, Batı kaynaklarının yanında Arapça kaynakları da merkeze aldığını ileri süren bir çalışma için bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Yazarın modern literatürde gördüğü ikinci sorun, Francis W. Buckler'ın *Harunu'l-Rashid and Charles the Great* adlı 1931'de çıkan çalışmasında yer alan "ittifak sistemi hipotezi" ile ilgilidir. Kabaca Frankların Abbâsîlerle, Bizans'ın da Endülüs Emevîleri ile askerî amaçla ittifak kurduğunu öne süren bu tezin etkisi, Ottewill-Soulsby'e göre, tarihyazımında halen görülebilmektedir. Yazar bu kitapta bu hipotezi tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtmektedir. Ona göre Buckler'ın öne sürdüğü model, Frank-Müslüman ilişkilerini "sert askerî reelpolitiğe" indirgemekte ve bu ilişkilerdeki devlet dışı (non-state) aktörlerin rolünü, iki tarafın iç siyasetlerine etkilerini ve Akdeniz'deki Abbâsî ve Emevî dışındaki Müslümanların resme dahil olmasını anlamamızı engellemektedir (s. 8-9). Yazara göre bu kitap Müslümanları bir bütün olarak değil ayrı ayrı ele alarak Karolenjlerin İslam dünyasıyla ilişkilerine dair yeni bir vizyon ortaya koymaktadır. Kitabın en önemli argümanı da bunun üzerinedir; Karolenj-Abbâsî ilişkilerinde "prestij diplomasisi" hakimken Karolenj-Endülüs Emevî ilişkilerinde "sınır diplomasisi" söz konusudur (s. 12-14). Sicilya'daki ve Kuzey Afrika'daki Müslümanlar ile olan ilişkilerde ise diplomasie nadiren başvurulduğunu görüyoruz (s. 259). Bu arada o dönem için "diplomasie" kelimesini kullanmak anakronizm tehlikesini doğursa da yazar İngiliz diplomat Harald Nicolson'un diplomasie tanımından yola çıkarak bu kelimenin kullanımının bir sorun oluşturmayacağı düşüncesindedir. Nicolson'a göre dip-

loması “bağımsız devletler arasındaki ilişkilerin müzakere süreciyle yönetilmesi”dir. Karolenjler ile Müslümanlar arasında da, V. yüzyıl Roma İmparatorluğu’nun tebaası olan krallıklarla kurduğu tarzda bir politik ilişkiden ziyade denk kuvvetler arasında gerçekleşen bir ilişki söz konusuydu. Bu nedenle yazara göre “diplomasi” iki taraf arasındaki münasebetleri tanımlamak için uygun bir kelimedir (s. 18).

Kitap giriş ve sonuç dahil olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kitabın amacı, kısa bir tarihsel arka plan ve birincil kaynakların incelenmesi yer almaktadır. “Perception and Practice in Carolingian Diplomacy with the Islamic World” başlıklı ikinci bölümünde yazar her iki tarafın sadece birbirleriyle olan diplomasisini değil, uzak ve yakın tüm siyasî teşekküllerle olan ilişkilerini açıklamaya çalışmaktadır. Böylece kaynakların Karolenj-Müslüman ilişkilerinde sessiz kaldığı durumlarda genelden özele inerek çıkarımlarda bulunma imkânı sunmayı amaçlamaktadır. Yazar üçüncü bölümü Karolenj-Abbâsî diplomasisine ayırmıştır. Karolenj-Endülüs Emevîleri diplomasisi ise iki bölümde tartışılmış ve 820 yılı dönüm noktası olarak belirlenmiştir. Yazara göre 820’den önce inisiyatif Frankların elindeyken bu tarihten sonra Endülüs Emevîlerine geçmiştir. Altıncı bölüm Kuzey Afrika ve Sicilya’daki Müslümanlar ile İtalya’da hüküm süren Karolenjler arasındaki ilişkilere yoğunlaşmaktadır. Sonuç bölümünde ise yazar genel bir değerlendirme yapmaktadır.

Yazara göre Karolenjler ve Abbâsîler arasında diplomatik ilişki kurulmasının birincil sebebi, kendi hâkimiyet bölgelerindeki meşruiyetlerini güçlendirmekti (s. 91). Aralarında binlerce kilometre bulunan bu iki devlet arasında elçilerin kezafile, çadır, mekanik saat gibi pahalı hediyelerin gidip gelmesi oldukça masraflı bir işti. Bu süreçteki kayıplar sadece maddi anlamda değil insan kaynağı anlamında da söz konusuydu; örneğin Şarlman’ın gönderdiği iki elçilik heyetinden geri dönebilenler çok azdı. Peki bu diplomasi neden kurulmak istendi? Yazar burada literatürde ön planda olan iki görüşü eleştirip kendi nedenini ortaya koymaktadır. Bu iki görüş, Buckler’ın ittifaklar tezi ile Karolenj hükümdarların Kudüs Patriği ile iletişim kurma isteği iddiasıdır. Yazara göre Abbâsîler ile Karolenjler arasında Endülüs ve Bizanslılara karşı tutarlı bir ittifak olduğuna dair çok az kanıt vardır. Karolenjlerin Bizans ile çatışma anları nadiren Abbâsîlerin Bizans’a karşı savaşlarına denk geliyordu. Ayrıca Hârûnürreşîd ve halefleri kendi güç merkezlerine yakın meselelerle ilgilenmelerinden ötürü Endülüs’e pek ilgi göstermemişlerdi (s. 106). İkinci görüş ise bu ilişkiyi yalnızca kısmen açıklamaktaydı. Karolenjlerin Abbâsîlerin elinde bulunan Kudüs’teki Hıristiyanları himayesi Şarlman’ın Hârûnürreşîd ile yürüttüğü diplomasinin bir sonucu olarak gerçekleşti ama bu sadece ikinci

elçilik heyetiyle sınırlıydı. Kudüs meselesi, ne Şarlman'ın ilk elçilik heyetinde, ne selefi III. Pepin'in Halife Mansûr ile münasebetinde, ne de halefi Dindar Louis'nin Halife Me'mûn ile olan iletişimde önemli bir faktör olmuştu (s. 107-14). Yazara göre Karolenj-Abbâsî diplomasisi bir prestij diplomasisiydi. Mary Helms isimli bir antropoloğa atıfla; uzak mesafelere seyahat etmek, uzaktan gelenlere ev sahipliği yapmak, onlarla iletişim kurmak, uzak yerlerden gelen nadir ve etkileyici eşyalara sahip olmak bir liderin gücünü ve liderlik becerilerini gösteren önemli faktörlerdi (s. 114). Yazara göre “dış politika iç siyaseti yönetme ihtiyacına tabi kılınabiliyordu” (s. 120); bu nedenle iki taraf da bu diplomasiden faydayı kendi iç meselelerinde görmüşlerdi.

Karolenjlerin Endülüs Emevîleri ile olan diplomasisi, Abbâsiler ile olan diplomasiden çok daha farklı cereyan etmişti. Bu iki güç en başta sınır komşularıydı ve aralarında sıklıkla askeri çatışmalar yaşanmaktaydı. Coğrafi yakınlık bu diplomaside başkentler dışındaki aktörlerin de aktif rol almalarına sebep oldu. Yazara göre Karolenj-Endülüs Emevî diplomasisi iki şekilde yürütülüyordu. İlki hükümdarlar arasındaydı; hükümdarlar genellikle barış koşulları yaratmak, halihazırda savaş varsa onu sona erdirmek ya da patlak vermesi muhtemel bir savaşı engellemek için diplomasiye başvurabiliyorlardı. Diğer metot ise karşı hanedanın düşmanlarıyla yapılan ittifaklardı ve bu genellikle sınır lordları / emirleri ile gerçekleştiriliyordu (s. 150). Yazar bu diplomasiyi anlattığı iki bölümde sınır bölgelerinde yaşanan isyanları ve sınır lordlarıyla / emirleriyle kurulan ittifakları pek çok örnekle açıklamaya çalışmıştır. Yazarın ifadesiyle “Karolenjlerin İspanya'daki sefer dalgası Endülüs'teki koşullara, yani Emevî iç savaşının Kurtuba'da yol açtığı dikkat dağınıklığına ve Müslüman sınır lordlarının Franklarla anlaşma yapmaya istekli olmalarına bağlıydı” (s. 185). Aynı şekilde İmparator Dindar Louis'nin başını oldukça ağrıtan *Marca Hispanica*'daki (İspanyol Sınır Bölgesi) isyanlar Emevîlere Franklara karşı akınlar yapma fırsatı doğuruyordu ki yazar bu isyana önemli bir bölüm ayırmıştır. Sınır diplomasisinin tipik bir örneği olarak söz konusu isyanın başrolleri Müslümanlarla ittifaklar kurmuşlardır.

Kuzey Afrika ve Sicilya'daki Müslümanlar ile olan ilişkilerde ise diplomasi tercih edilen bir yöntem olmadı. Yazara göre bunun sebebi, İtalya'ya hâkim olan Karolenjler için bu bölgedeki Müslümanların, kendilerini kalıcı bir şekilde tehdit edebilecek güce sahip olmamalarıydı. Bu nedenle, coğrafi yakınlığa rağmen, düzenli bir diplomatik ilişki kurulmadı. “Hristiyanlığın koruyucusu” olan imparatorun kutsal kent Roma'ya saldıran Müslümanlarla diplomatik müzakerelere girişmesi kabul edilemezdi. Normalde Karolenjler, Endülüs örneğinde olduğu gibi, kendilerine sıkıntı çıkartabilecek güçteki “Hristiyan olmayan”lara karşı diplomasi kurmakta beis görmüyorlardı. Fakat İtalya'daki Karolenjler güneydeki Müslümanları yerlerinden edebileceklerine

inanyorlardı ve bunu diplomasi ile değil savaşarak yapmayı tercih ediyorlardı (s. 276).

Sonuç olarak bu kitap dönemin diplomasi geleneğini her iki taraf için de detaylı örneklerle aktarmaktadır; bu özelliği ile Ortaçağ'da diplomasi konusuna ilgi duyan araştırmacılar için güzel bir başvuru kaynağı olarak görülebilir. Akademik evreye yazılmış bir kitap olmasına karşın yazarın dili sade ve anlaşılırdır. Yazar büyük bir iddia ortaya koymuyor olsa da tezini ikna edici bir biçimde savunabilmiştir. Her ne kadar tercümelerini kullanmış olsa da Arap kaynaklarını da merkeze alarak konuya daha geniş çerçeveden bakabilmiştir. Fakat bu, eserin tamamen objektif bir bakış açısıyla yazıldığı anlamına gelmemektedir. Kitabın ismine bakılarak bile yazarın durduğu yer anlaşılabilir: Karolenj tarafı "The Emperor" (İmparator) ile Müslüman tarafı ise "The Elephant" (Fil) ile gösterilmiştir. Ayrıca yine kitabın başlığında geçen "in the Age of Charlemagne" (şarlman çağında) kısmı da bir nebze yanıltıcıdır çünkü kitap şarlman döneminin sonrasını da detaylıca işlemektedir. Ek bir eleştiri olarak dipnot kullanımından bahsedilebilir. Yazar dipnotlarda nadiren ek açıklamalar yapmış, dipnotları kaynakları belirtmek ve doğrudan alıntı yaptığı birincil kaynakların orijinal metinlerini koymak için kullanmıştır. Bu sebeple sonnot, bu kitap özeline daha isabetli bir kullanım olabilirdi.

**Iain Michael Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, 3. Baskı,
(çev. İ. Türkmen & M. Beşikçi), Ayrıntı Yayınları,
İstanbul 2019, 208 sayfa, ISBN: 978-975-539-339-1.**

Sedat KANAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28 Kasım 2024
Kabul: 9 Aralık 2024

Article Info

Received: November 28, 2024
Accepted: December 9, 2024

Iain Michael Chambers, 1949 doğumlu İngiliz tarihçi, sosyolog ve kültürel çalışmalar uzmanıdır. Özellikle Akdeniz dünyasının modernleşme serüvenini daha geniş bir açıdan görebilmek için, kültürel çalışmalar yaklaşımını geliştirmiştir. Başlıca çalışmaları şunlardır: *Migrancy, Culture, Identity; Border Dialogues, Journeys in Postmodernity; Popular Culture, The Metropolitan Experience; Urban Rhythms, Pop Music and Popular Culture; Culture After Humanism*'dir.

Eserin dil ve üslubunun fazlasıyla yeterli olduğu söylenebilir. Sadece şunu belirtmem gerekir ki, kitabın özellikle sosyoloji, tarih, tarih felsefesi, sosyal psikoloji ve biraz da uluslararası ilişkiler bilinerek okunması, kitaptan alınacak verimi ve anlama düzeyini artıracaktır.

Kitabın ilk baskısı 1994 yılında Routledge tarafından yapılmıştır. Türkçe en son basımı 2024 yılında gerçekleştirilmiştir. Eser; teşekkür, yedi bölüm (eve dönüşün imkânsızlığı, göç manzaraları, işitsel yürüyüş, arzulayan makineler, parçalanmış dünya: hangi merkez, hangi çevre?, haritasız şehirler, yara ve gölge), kaynakça ve dizin kısımlarından oluşmuştur.

Yazar çalışmasında, çeşitli şehir algılamalarıyla ilgili olarak Pedro Antonio de Alacron'un ile Tahar Ben Jelloun'un çektiği fotoğrafları; Walter Benjamin'in *Trauerspiel*'inin bir Napoli sokağındaki parçalarının resimlerini; Capella Sansevero'nun *Disenchantment* ve *Macchina Anatomica* eserlerinin resimleri ile "Bedensel şehir: Atık ve israfın mideden düşünen ve geçirgen ekonomisinde hayatta kalma" ve "Planlı şehir, rasyonel şehir: İçi boş ve homojen zamanın katı mantığı" notları eşliğinde çeşitli resimleri kullanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi; Fen-Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; skanat@bingol.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8662-9069; Bingöl-Türkiye.

Chambers eserinde tarih, felsefe, edebiyat, sosyoloji, kültürel antropoloji gibi disiplinlerden ve bu alanların önde gelen isimlerinden çokça istifade etmiştir. Bu isimlerden bazıları; Nietzsche, Hegel, Marx, Heidegger, Foucault, Guattari, Bauman, Roland Barthes, Stuart Hall, Michel de Certeau, Conrad, Edmund Gustav Albrecht Husserl, Levinas, James Clifford, Lacan, Derrida, Marshall Berman, Julia Kristeva, Hannah Arendt, Gilles Deleuze, Siegfried Kracauer, Jean Baudrillard, David Harvey, Fredric Jameson ve Walter Benjamin'dir. Bence yazarın, çok değişik bilgi dallarını multidisipliner değil, interdisipliner bir yaklaşımla böylesine kaynaştırmayı başarabilmesi oldukça önemlidir. Bu yaklaşımın yeni olduğunu tabii ki söyleyemeyiz, fakat her yeninin eskiyi mutlaka geçtiği gibi bir olgu da söz konusu olmadığına göre, onun başarısı, tarihsel süreçte oluşmaya devam eden 'yenilik' kavramına güçlü bir katkı olarak görülebilir. Üstelik bu durum, Malinowski'nin *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*'nde söylediği "herhangi bir evrensel yasanın temeli karşılaştırmalı olarak oluşturulmalıdır" önerisine de son derece uygundur.

Chambers'ın kitapta başvurduğu temel kavramlar; temas bölgeleri, ötekilik, Faust ikilemi, kültür, kaçamak yaratıcılıklar, différend, nesil farklılaşması, sınır durumu, heterotopik, anayurt, postmodern kültür, küreselleşmiş göç, kültürel melezleşme, psiko-coğrafya ve Karl Mannheim'ın *Kültür Sosyolojisi*'nde bahsettiği "nedenler bolluğu"nın sonucu olan çoğul tarihlerdir. Söz konusu çoğul tarihlerin ana dinamiğini ise, Charles Taylor'ın *Çokkültürcülük, Tanınma Politikası*'nda belirttiğine göre, belli bir kültürün hiyerarşik üstünlüğüne dayanan hoşgörü anlayışı değil de, eşdeğer saygıda temellenen bir yaklaşım olarak farklı kültürel kimliklerin tanınması oluşturmalıdır. Yine aynı eserde Amy Gutmann, karşılıklı saygı temelinde işleyen liberal bir tartışmanın, özgür konuşma, farklılıklara saygı gibi birçok erdemin gelişmesinin umut ilkesi olduğunu belirtmiştir.

Chambers çalışmasına başlarken, sosyoloji, tarih ve antropolojinin temel kavramlarından olan 'kültür'ü, kültürel antropolog Clifford'un dilinden işe koşturmuştur. Aslında, kitabın hemen başında alıntılıdığı Clifford'ın pasajı, izini süreceği temel izlekler ve kavramların da bir özeti gibidir. Burada geçtiği haliyle kültür, organizmacı yaklaşımla doğan, büyüyen ve ölen biçimindeki sürecin dışına çıkarılmıştır. Zira Clifford kültürü, bu boğum noktalarından kurtararak, ona "seyahat bağlamında" oluşan bir kimlik vermiştir. Böylece "inşa edilmiş tarihsellikler, yer değiştirme, karışma ve etkileşim uzamları daha keskin bir şekilde" kendilerini gösterebilecektir. Diğer taraftan, bahsedilen bağlam, Els Oksaar'ın *Kültürlerarası İletişim Bağlamında Kültür Kuramı*'nda vurguladığı gibi, utkulu bir iletişimin olmazsa olmazlarından sayılan kültürlerin içerdiği dil dışı unsurların da devreye alınmasını kolaylaştırabilir.

Yazar çalışmasının akışını, “çoğul tarihler” kavramı temelinde düzenlemiştir. Böylelikle onun amacı; kültürel, tarihsel, toplumsal, felsefi vs. her şeyi, tek merkezli ve zamanlı saçma bir algıdan kurtarma yönünde kristalleşmiştir. Her ne kadar, Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *Modernite, çoğulculuk ve Anlam Krizi*’nde, günümüzün toplumsal bunalımı konusunda ‘çoğulculuğu’ bir neden olarak görseler de, insanoğlunun birlikte yol alabilmesi, insanların ve toplumların kendi farklılıklarını yaşayabilmeleriyle mümkün olacaktır. Esasında, Berger ve Luckmann da, anlam örüntülerinin üst katmanlarına doğru çıktıkça meydana gelecek olan ve herkesi, tüm kültürleri kuşatıcı bir anlam tabakasının peşindedirler.

Chambers çalışmasının amacını, “başka bir yer, başka bir dünya” umudunun izlerini sürmek olarak belirlemiştir. Bunu yapması gerektiğine, Meksika sınırı civarındaki Tijuana dolaylarından geçen Güney Kaliforniya otobanlarında, yoksulluğun acımasızlıklarından kurtulmak isteyen göçmenlerin kuzeye gidebilmek için giriştikleri tehlikeli yolculuklara şahit olduktan sonra iyice kanaat getirmiştir. Hemen ardından “Kendi hayatlarımız, kültürlerimiz, dillerimiz ve geleceklerimizi alışlageldik biçimde algılama tarzımızda önemli bir kopuştan söz etmeye ne zaman başlayabileceğiz?” sorusunu sormuştur. Chambers’ın cevabı ise şudur: “Herhalde ‘Üçüncü Dünya’ uzaklarda ‘bir yerlerde’ olmaktan çıkıp ‘burada’ boy göstermeye başladığı zaman.” “...‘ileri’ ya da ‘Birinci’ Dünya’nın şehir ve kültürlerindeki hayatlarımızın göbeğinde ortaya çıktıkları zaman.”

Chambers’a göre, kendi tarihselliğimiz içinde yol aldığımız ağın gerilimini meydana getiren şeyler, bir taraftan bize özel miraslarken; diğer taraftan “ortak-kültür gövdelerimiz”dir. İşte çoklu tarihin temel dinamiği budur. Bu öyle bir dinamiktir ki, ötekini dışlaştıran farklı diller, sınırlar, iktidarlar vs. nin sökülüp atıldığı diyalog ortamının tam merkezindedir. Bunun sonucu elbette göç ve harman edilmiş tarihle biçimlendirilen kimlikler olacaktır. Böylece Arendt, Marx-Hegel-Vico’nun aksine, tahmin edilemeyişi ön plana çıkarabilmiştir. Bu ‘tahmin edilemeyen’, aynı zamanda, bir şeyin normal koşullar altında, bulunması gereken mekândan başka bir yeri ifade eden ‘heterotopik’i de içeren bir muhtevaya sahiptir. Yazar bu halin oluşumunda, “çevre bölgeler”den Avro-Amerikan metropollerine, oradan da Üçüncü Dünya kentlerine doğru olan insan akışını, modernleşmenin “akıl çelmeleri” “zalim iteklemeleri” “trenlere yüklenen modernite diasporaları” şeklinde metaforlaştırmıştır. Diğer taraftan bu durum, Asker Kartarı’nın *Kültür, Farklılık ve İletişim*’de dile getirdiği “kültürlerarası birey”in varlık kazanmasına da yol açabilir. Tabii bu kazanımın temel koşulunu sağlayan dinamik ise, Jürgen Habermas’ın *İletişimsel Eylem Teorisi*’nde oldukça geliştirdiği bir kavram olan “öznelerarasılık”tır.

Chambers, Islas'tan devam ederek, farklı kimliklerin değiş tokuş edildiği ama ortadan kalkmadığı bir "başka yer"e atıfta bulunmuştur. Burada farklılıklar engel değil, aslında karmaşanın yol gstericileridir. Ayrıca ona göre bu yer, modern kimliğin yapıtaşı şeklinde konumlandırılan *cogito* 'nun, hakiki bedenler ile yapay bedenler arasındaki muğlak eşiği aşarak iyice dağıldığı yerdir. Baudrillard'a gönderme yaparak, bu dağınlık ortamında insanın sonsuzluk istencine, "günlük bir ebediyet" sunmakla, ancak bilgisayarın cevap verebileceğinden bahsetmiştir. Chantal de Gournay'e referansla, 1980 yılında Sony tarafından piyasaya sürülen walkmanden ise, "bilgisayar ve küresel kredi statüsünün" sanal bir uzama hapsedici etkisinden, dünyayı içine akıtan, bedeni sağlamlaştıran ve "ok zl bir biçimde, geçiş halindeyken kurulan bir 'diaspora kimliğine' hizmet ederek insanı kurtaran bir aygıt" olarak söz etmiştir. Bununla birlikte, walkmanın anlamı, "algı potansiyelini genişletmesinde" temellenir. Bu aygıt, "...[b]ir kent stratejisindeki bağlantı, bir gösterge kaydıracı, belli bir duyum örgütlenmesindeki hayati bir sayısal basamak" fonksiyonu görmektedir. Üstelik bunu, kulağında walkmaniyle gezen insanlar yalnızca bir aralığı, metropoldeki yaşam biçiminin boşluğunu işaret ediyor gibi göründüğünde yapmaktadır. Bu noktada Deleuze'n "kentten içindeki öteki kentler"ine gönderme yaparak, walkman'ın, bu kentleri keşfedebileceğimiz bir giriş kapısının anahtarı olabileceğini de savlamıştır. Yine Fiske'nin *Popüler Kültürü Anlamak*'ta söylediği Amerikan kot pantolonunun yırtılma biçimlerinin çeşitliliği de aynı anahtarın peşinde olabilir. Üstelik yle bir giriş kapısı ki, burada "duygusal enerjilerin ve imgeselin aktığı sürekli oluşan duyu kaymalarının anlam vaadini yerine getirdiği görünmez koordinatlar boyunca yol alırız." Yazar, Baudrillard ve Levinas'tan yardım alarak, "Batılı boşluk ve tükeniş"in metaforu anlamında 'l'den bahsetmiştir. Baudrillard'ya atıfta ln "l anlamların ve terk edilmiş göstergelerin boş boş tekrarlandığı yer" olmasına rağmen "aynı zamanda sonsuzluğun uzamı" olduğunu da vurgulamıştır. Buradan Levinas'a geçerek, ln aslında "başkalarına hayat hakkı tanıyan, kendimizden ayrı ve farklı biçimde varolma hakkı tanıyan bir fazlalık" olma özelliğini dile getirmiştir. Böylece artık, "modernite ya da postmodernite, ileri kapitalizm, ulus-aşırı iletişim endüstrileri ve ağları, şehir, milenyumun sonu"nu boydan boya geçen seslerin ve insanların yolculuklarının içerdiği kesintisiz anlamsal öteleme ve belirsizlik ihtimalleri deneyimlenebilecektir.

Diğer taraftan yazar, her ne kadar Richard Nisbett *Düşüncenin Coğrafyası*'nda Doğu ile Batı'nın birbirinden oldukça farklı doğalarına vurgu yapmış olsa da, coğrafyanın, temelde kurgusal olan blnmşlğnn sorgulanmasından yanadır. Böylelikle, bilhassa Avrupalı entelektüelin

“üçüncü dünya” dediği bölgeler, daha baştan verili olma durumundan kurtarılarak, mekânsız farklı bir “başkalık”ın konusu olabilir. Böylece, Batı Avrupalı ve Kuzey Amerikalı yönetici, entelektüel ve teknokratların “kozmpolit otoritesi”ni sorgulayan ve düşünme tarzı Afrika, Güney Amerika, Japonya, Hindistan gibi coğrafyalardan köken alan sesleri daha iyi anlamak mümkün olabilecektir.

Chambers ilerleyen sayfalarda “ben” felsefesine girişmiştir. Bu noktada başlıca yardımcıları Heidegger ve Husserl olmuştur. Burada katıksız bir ben’in başlıca koşulunu, ‘ilgiler’in, kendilerine doğru değil, ‘açılım’a doğru bir gidiş sergilemeleri gerektiği şeklinde savlamıştır. Bu yöneliş eskiden çeperde, yani “temas bölgelerinde” kalmış kimi marjinallikleri, şu anda sahip olduğumuz zaman, mekân ve kimlik kavrayışlarımızın tam da odak noktasına yerleştirebilir. Bu, aynı zamanda, “marjinalin siyaseti”nden “farklılığın siyaseti”ne bir geçiş anlamına da gelir.

Diğer taraftan yazar, Harvey ve Jameson’un, yabancılaşmayı gerçek hayatın somut koşullarından koparılmış soyut insan üzerinden yapmalarını eleştirmiştir. Zira onun doğası “zamanın ve dünyadaki ardı arkası kesilmeyen etkinliklerin pençesinde” oluşmaktadır. Kristeva’ya atıfla, yabancıyı “kendiliklerimiz’i sorunsallaştıran, belki de imkânsızlaştıran bir semptom olarak” tarif etmiştir. Bunun yanında yabancı “hepimizin kendi yabancılığımızı tanımasıyla son bulan” bir doğaya da sahiptir.

Chambers çalışmasında çok katmanlı anlamlar dizgesini kullanırken, bunları literatürdeki etkin düşünürlere dayandırmıştır. Üstelik değerlendirmelerinin boşlukta kalmaması için, her ‘idea’nın karşılığını somut dünyanın nesneleriyle örtüştürme gayretini, kitabının başından sonuna kadar sürdürmüştür. Mesela anlamlar dünyasıyla, yeryüzünde belli bir konumda bulunan insanı ‘walkman’ üzerinden irtibatlandırması gerçekten sıra dışıdır. Veya ‘çöl’ metaforunu, ‘bu dünyada yaşayarak’ tükenen insanı ve onun başka insanlarla veya durumlarla karşılaşmasını temele alarak serimlemesi oldukça sahicidir.